

Közép-Európai Közlemények

XIII. évfolyam 3. szám, 2020/3.

№ 50

**Ezen folyóiratszám
a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására
131. kiadványa**

Jelen folyóiratszám megjelenését támogatta:

PADA

PALLAS ATHÉNÉ
DOMUS ANIMAE
ALAPÍTVÁNY

A megjelenés időpontja:

2020. október hónap

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem,
Károli Gáspár Református Egyetem

A Szerkesztő Bizottság tagjai:

a 2018. május 1.–2021. április 30. közötti időszakban

Prof. Dr. Gál Zoltán Pécsi Tudományegyetem és
MTA KRTK, a „**Régiótörténeti Kutatások rovat**” vezetője
Dr. habil. Szabó Pál Péter – Eötvös Lóránd Tudományegyetem, a
„**Regionális tudományi közlemények rovat**” vezetője
Dr. PhD Káposzta József – Szent István Egyetem, a „**Fiatalkorúak rovat**” vezetője
Prof. Dr. Gazdag Ferenc – NKE, Budapest, a „**Nemzetközi tanulmányok rovat**” vezetője
Hajdú Zoltán DSc – MTA KRTK, a „**Politikai földrajz rovat**” vezetője
Dr. habil. Keczer Gabriella – SZTE, a „**Gazdálkodás- és vezetéstudomány rovat**” vezetője
Dr. PhD Miklós Péter – SZTE, az „**Újragondolt negyedszázad 1919–1944 rovat**” vezetője
Dr. PhD Vizi László Tamás – Kodolányi János Főiskola, a „**Versailles 100 rovat**” vezetője
Dr. PhD. Csüllög Gábor – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Döbör András – SZTE JGYPK

A Szerkesztő Bizottság határon túli tagjai:

Dr. PhD Andrej Tóth – Silesian University in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék
Dr. PhD Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására SZTE	Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Elnök: Dr. Gulyás László	Dékan: Döbör András
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.	6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség székhelye:

SZTE JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet
6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség levélcíme:

Egyesület Közép-Európa Kutatására, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.

A Szerkesztőség e-mail-címe:

laszlo.gulyas65@gmail.com és/vagy gulyas.laszlo@jgypk.u-szeged.hu

ISSN 1789-6339 (nyomtatott)

ISSN 2676-878X (online)

Nyomda:

S-Paw, Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

1. **Folyóiratunk lektorált folyóirat.** Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két, PhD vagy DSc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. **dupla vak lektorálás!**
2. **Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:**
 1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
 2. **EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
 3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)
3. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottsága folyóiratlistáján 2010 és 2016 között C-kategóriás folyóiratként szerepelt.**
4. **2017-től folyóiratunk előrelépett, a IX. Osztályon B-kategóriás folyóirat minősítést kapott.**
5. **Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a DSc eljárás során A-kategóriás folyóiratként fogadja el.**
6. **Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.**
7. **Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában,** teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:
 - A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: www.vikek.eu
 - SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: <http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>
8. **Folyóiratunk évente négyszer jelenik meg, az alábbi időpontokban:**
 - adott évi első szám: március
 - adott évi második szám: május
 - adott évi harmadik szám: **október**
 - adott évi negyedik szám: **december**

CENTRAL EUROPEAN STUDIES
a referenced journal of history, regional science, geography,
economics and management

Our journal was founded in 2008, as a scientific forum of the Virtual Institute for Central-European Research, in close cooperation with the University of Szeged. Four issues are published each year, in March, May, October and December.

Geographically, the topics are focused on Central-Europe, covering the following scientific areas: 20th century history and political-geographical issues, regional science (regionalism and regionalization), economics and business administration.

The journal is headed by an editorial board. Basically, papers are written in Hungarian, with English abstracts. But it is possible to submit papers written in English as well, with the permission of the editor-in-chief. Submitted papers are blind-reviewed by two lectors.

Editor-in-chief:

László Gulyás – University of Szeged

Deputy Editor-in-chief:

Ferenc Szávai – Kaposvár University, Corvinus University of Budapest

Editorial Board:

Zoltán Gál, University of Pécs (Pécs) – *Regional History Research*
Pál Péter Szabó, Eötvös Loránd University (Budapest) – *Regional Science*
József Káposzta, Szent István University (Gödöllő) – *Young Regionalists*
Ferenc Gazdag, National University of Public Service (Budapest) – *International Studies*
Zoltán, Hajdú, Hungarian Academy of Sciences KRTK (Budapest) – *Political Geography*
Gabriella Keczer, University of Szeged (Szeged) – *Economics and Management Science*
Péter Miklós, University of Szeged (Szeged) – *Rethinked Quarter Century 1919–1944*
László Tamás Vizi, Kodolányi János University of Applied Sciences, (Székesfehérvár) – *Versailles 100*
Gábor Csüllög, Eötvös Loránd University (Budapest)
István Majoros, Eötvös Loránd University (Budapest)
Zoltán Maruzsa, Eötvös Loránd University (Budapest)
András Döbör, University of Szeged (Szeged)
Andrej Tóth, University of Economics (Prague)
Imre Nagy – University of Novi Sad (Novi Sad)
Márton Tonk, Sapientia Hungarian University of Transylvania (Cluj-Napoca)

Published by:

VIKEK – Association for Research in Central Europe, Hungary and
University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Education, Hungary

Address:

Egyesület Közép-Európa Kutatására Hungary, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.
laszlo.gulyas65@gmail.com
and
SZTE-JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet
Hungary 6725, Szeged, Boldogasszony sgt. 6.
gulyas.laszlo@jgypk.u-szeged.hu

Download from: vikek.eu

HU ISSN 1789-6339 (print)
HU ISSN 2676-878X (online)

Szeged, Hungary
October, 2020

TARTALOMJEGYZÉK

Gulyás László: Ünnepi előszó az 50. szám elé	9
REGIONÁLIS TUDOMÁNY ROVAT	
Novoszáth Péter: Európai Közlekedési Beruházások Közép-Európában a CEF (Connecting Europe Facility) Transport program keretében 2014-2018	13
Péter Zsolt-Orosz Dániel: A vidéki területek ellenálóképességének javítása okos megoldások segítségével.	37
Szabó Pál Péter: A területi kohézió fogalmának értelmezési lehetőségei az EU-ban	59
Rácz Lajos: Éghajlattörténet és klímamigráció	75
GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT	
Kaposi Zoltán: Pécs gazdasági változásai az Első Világháború idején	99
Domonkos Endre: A KGST megalakulása és külkereskedelmi kapcsolatrendszere.	123
Karácsony Péter: A rendszerváltás gazdasági hatásainak elemzése	141
UJRAGONDOLT NEGYEDSZÁZAD – A HORTHY-KORSZAK	
Zachar Péter Krisztián: Restauráció, reform vagy újjáépítés az alapoktól? Katolikus államreform elképzelések a két világháború között.	157
HUMÁN ERŐFORRÁS MENEDZSMENT ROVAT	
Benke Mariann: Tanulás-elméletek és összehasonlításai	181
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI ROVAT	
Katona Norbert-Székely Levente: Attitude to gambling in Hungary segments-forming results of a large survey	217
SPORTMENEDZSMENT ROVAT	
Faragó Beatrix: A sport a regionális gazdasági versenyképességben, a sportolói humán tőke területi vetülete	237
GEOPOLITIKA ROVAT	
Szalai Levente: Német-magyar gazdasági kapcsolatok a rendszerváltástól napjainkig	263
Eszes Dorottya: Kínai működőtőke befektetések a válság után	283
Glofák Péter: A gazdasági konjunktúrahátása az eurázsiai katonai erőviszonyokra.	297
RECENZÍÓ	
Babucs Zoltán: Hazatért Nagyvárad! (1940. szeptember 6.) Heraldika Kiadó, Budapest, 2020. 175 p. <i>Ismerteti:</i> Kása Csaba	313

GULYÁS László: ÜNNEPI ELŐSZÓ AZ 50. SZÁM ELÉ

Kedves Barátaim!

Jelentős és fontos eseményhez érkezett folyóiratunk, a Közép-Európai Közlemények. Mondhatni mérföldkőhöz! Ez a lapszám, melyet most az olvasó a kezében tart, a No 50 sorszámot viseli! Ezért alapító főszerkesztőként úgy gondolom, hogy ezen a ponton érdemes megállni, visszatekinteni az elmúlt tizenhárom év 49 számára, és egy rövid értékelést adni az eddig bejárt utunkról. Nézzük a kezdeteket: amikor 2008 tavaszán hozzákezdünk a No1-es szám megtervezéséhez, az akkori „Előszó” a következőképpen hangzott:

A FŐSZERKESZTŐ LAPINDÍTÓ GONDOLATAI

„Megmondanád kérlek, hogy merre kell mennem? – kérdezte Alice a Macskától

Ez attól függ hova akarsz eljutni – válaszolta a Macska.

Tulajdonképpen mindegy, hogy hova érkezem – mondta Alice.

Akkor mindegy, hogy merre indulsz – válaszolta a Macska.”

Alice Csodaországban

Úgy vélem, hogy mindenfajta új dolog elindítása a jövőkép meghatározásával kezdődik és a fenti idézet – bár egy meséből való - világosan mutatja, hogy miért is szükséges a jövőkép. Arra kell, hogy jelenlegi cselekedeteinknek, döntéseinknek irányt adjon. Hiszen ha nem tudjuk, hogy hova akarunk eljutni, akkor hogyan tudnánk választani a lehetséges utak közül. A legtöbb esetben az események azért következnek be, mert előre elképzelünk valamit és teszünk is azért, hogy az megvalósulhasson.

Így joggal merül fel a kérdés: Mit is képzelt el a most induló folyóiratunk szerkesztősége? A válasz - mely tulajdonképpen a szerkesztőség jövőképe - több elemből épül fel:

- Egy olyan folyóiratot szeretnénk elindítani és működtetni, mely Közép-Európa történetével, földrajzával, gazdaságával és regionális folyamataival foglalkozik.
- Egy olyan folyóiratot szeretnénk elindítani és működtetni, melyben történészek, geográfusok, regionalisták és közgazdászok a multidiszciplinaritás jegyében közölnek tanulmányokat a nagy közös témáról, Közép-Európáról.

Első számunk három rovatból épül fel, további számainkat ezen három rovat köré kívánjuk tematikusan felépíteni, bár értékelhető ötlet esetén nem zárkozunk el a rovatok számának emelésétől, új rovatok indításától....

Természetesen szerkesztőségünk nem zártkörű klubként működik, azaz várjuk történész, geográfus, regionalista és közgazdász kollégáink ötleteit és tanulmányait folyóiratunk számára.

Szeged, 2008. február

Gulyás László
főszerkesztő

Az 50. lapszám kínálja az alkalmat arra, hogy álljunk meg és készítsünk számadást arról, hogy tizenhárom év elteltével hol állunk most: első ránézésre rögtön kijelenthetjük, hogy a rovatok száma egy tucatra növekedett. De ez csupán egy mennyiségi mutató.

Ennél azonban sokkal fontosabb az, hogy az elmúlt tizenhárom évben sikerült a No1-es számban megfogalmazott jövőképet megvalósítanunk. Ellentétben Lewis Carroll bizonytalankodó mesehőisével, Alice-zal, mi megtaláltuk a helyes utat. Egy olyan tudományos publikációs platformot építettünk fel, amely:

- ✓ Több tudományterületen – történelemtudomány, regionális tudomány, geográfia, gazdálkodástudomány – meghatározó folyóirattá vált.
- ✓ Kialakult egy olyan szerzői törzsgárda, melynek tagjai saját tudományterületük kiemelkedő művelői.
- ✓ Különös gondot fordítottunk az utánpótlás nevelésre, a PhD tanulmányokat folytatók számára publikációs lehetőséget adtunk, illetve támogattuk a fiatal kutatókat.

- ✓ A Közép-Európai Közleményekben történő publikálás számos szerzőnkél hozzájárult ahhoz, hogy sikerrel feljebb lépjen a tudományos ranglétrán: így születtek meg PhD-fokozatok, habilitációk, és nagydoktori értekezések.
- ✓ Napjainkban rang a Közép-Európai Közleményekben publikálni.
- ✓ A Közép-Európai Közlemények körül kialakult egy olyan tudományos hálózat, mely komoly tudományos súlyt képvisel. A hálózattal kapcsolatban nagyon fontos kihangsúlyoznunk, hogy a hálózat túllépett a szűk magyarországi kereteken, Pozsonytól Kolozsváron keresztül Újvidékig terjed, behálózza a Kárpát-medencét. Sőt a hálózat szálai Prágáig, Sztavropolig, és Törökországig nyúlnak.
- ✓ Az első szám óta eltelt időszakban a Közép-Európai Közlemények körül kialakult egy konferencia-sorozatokra alapozott tudományos műhely. Gondolunk itt az alábbi mérföldköveknél járó konferenciákra:
 - XII. Több nemzetiségű államok keletkezése és bukása konferencia
 - XII. Köztes-Európa konferencia
 - X. Újragondolt negyedszázad – a Horthy-korszak – konferencia
 - XIII. Régiók a Kárpát-medencén innen és túl konferencia
 - IX. Taylor, vezetéstudományi konferencia

Ezen konferenciák legszínvonalasabb előadásainak a Közép-Európai Közlemények rendszeresen publikációs lehetőséget biztosított.

- ✓ A színvonalas konferenciák és az ismert és elismert tudósokból álló szerzőgárda lehetővé tette, hogy évente megjelentessünk tematikus folyóiratszámokat, amikor egy-egy kérdéskört azok legjobb ismerőivel/kutatóival tárunk fel.
- ✓ Kezdetektől fogva törekedtünk a minőségbiztosításra, ezért már az első számoktól kezdve alkalmaztuk a „kettős vaklektorálás” módszerét. A későbbiek során pedig csatlakoztunk az Open Journal Systemhez, amely lépéssel a szerkesztés/lektorálás terén hajtottunk végre minőségi ugrást.
- ✓ Szintén a minőségbiztosítás jegyében ismert és elismert tudósokat kérünk fel arra, hogy a folyóirat Szerkesztőbizottságának tagjaként járuljanak hozzá ahhoz, hogy folyóiratunk szakmailag megfeleljen a magas – sőt folyamatosan emelkedő – akadémiai követelményrendszernek.

- ✓ A tudás társadalmasítása jegyében folyóiratunk többféle módon is ingyenesen elérhető. Egyrészt az Open Journal System használatával bármely tanulmány ingyen letölthető, másrészt valamennyi folyóiratszám elérhető és pdf-formátumban letölthető honlapunkról (www.vikek.eu).
- ✓ És végül, de nem utolsó sorban, a tudományos eredmények mellett arra is nagyon büszkék vagyunk, hogy a hálózat tagjait nem csupán a tudomány köti össze, hanem mély emberi kapcsolatok, barátságok is születtek a közös szakmai munka során.

Aki valaha a magyar tudományos életben próbálkozott tudományszervezéssel és ezen belül tudományos folyóirat-alapítással és kiadással, az pontosan tudja, hogy mit jelent ez az 50-es szám. Félretéve az álszerénységet, bátran kijelenthető, hogy a Közép-Európai Közlemények egy kiemelkedő tudományos siker.

Mindenki – a folyóirat szerkesztői, szerzői, lektorai, tördelői – a munkája révén egy nagy kalandnak volt a részese az elmúlt tizenhárom évben. Megtapasztaltuk az alkotás örömét, amikor a nulláról indulva egy sikeres, értékes, magas színvonalú tudományos folyóiratot csináltunk!

Mindenkit arra kérek, hogy az eddig megszokott magas szakmai színvonalon, tudományos igényességgel, és lelkesedéssel a jövőben is segítse munkájával folyóiratunkat és hálózatunkat.

Mindenkinek köszönöm az eddigi munkáját!

*Gulyás László
alapító főszerkesztő*

NOVOSZÁTH Péter
egyetemi docens
Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest

associate professor
University of Public Service
Budapest, Hungary
email: Novoszath.Peter@uni-nke.hu

**EURÓPAI KÖZLEKEDÉSI BERUHÁZÁSOK
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN A CEF (CONNECTING
EUROPE FACILITY) TRANSPORT PROGRAM
KERETÉBEN, 2014 – 2018**

*EUROPEAN TRANSPORT INVESTMENT IN EASTERN
CENTRAL EUROPE WITHIN THE CEF (CONNECTING
EUROPE FACILITY) TRANSPORT PROGRAM, 2014-2018*

ABSTRACT

The Connecting Europe Facility (CEF) is a key EU funding instrument for promoting growth, job creation and competitiveness through targeted infrastructure investments at European level. It supports the development of high-performance, sustainable and efficiently connected trans-European networks in the areas of transport, energy and digital services. CEF investments are aimed at completing the missing links in the European energy, transport and digital backbone network. The CEF program contributes to the infrastructure development needed for the implementation of the Trans-European Transport Network (TEN-T) and to the financing of key projects to remove existing bottlenecks. It also promotes sustainable and innovative mobility solutions. These projects cover all EU Member States and all modes of transport (road, rail, maritime, inland waterway, air) and support for logistics and innovation. The purpose of this study is to evaluate and analyze projects implemented in the CEF Transport Program in Central and Eastern Europe between 2014 and 2018. A further aim is to present the main features of major projects.

Kulcsszavak: infrastruktúrafejlesztés, innováció, Kelet-Közép-Európa, közlekedési módok, logisztika, projektek, transzeurópai hálózatok

Keynotes: Central and Eastern Europe, infrastructure development, innovation, logistics, modes of transport, projects, trans-European networks

1. Bevezetés

Kelet-Közép-Európát Lengyelország, Csehország, Magyarország és Horvátország alkotta és alkotja ma is.¹ Sokan Csehszlovákia és Jugoszlávia megszűnése óta idesorolják Szlovákiát és Szlovéniát, Romániát, Bulgáriát és a Balti Államokat is egyfajta közös több évtizedes szocialista fejlődés miatt. E tanulmány elkészítésekor mi is ezt a tágabb értelmezést választottuk a sokszor eltérő kulturális, társadalmi, gazdasági különbségek ellenére is, a közelmúltig hasonló fejlődési pályák, gazdasági fejlettség miatt és különösen azért, mert ezek az országok csatlakoztak már az Európai Unióhoz és ennek következtében jogosulttá váltak a CEF támogatások igénybevételére.

Az EU közlekedési ágazata napjainkban útkereszteződéshez érkezett. Olyan teljesítményű infrastruktúrát kell kiépítenünk, amely elegendő kapacitást biztosít a gazdaság számára, ahhoz hogy eleget tudjon tenni a munkahelyteremtés és a növekedés lehetőségeinek, ugyanakkor meg kell győződni arról is, hogy az ágazat versenyképes marad, innovatív, költség-hatékony közlekedési megoldásokat kínál a felhasználók számára, és integrálja a különböző közlekedési módokat.²

A Transzeurópai közlekedési hálózatok (TEN-T) a tervezett európai közúti, vasúti, légi és vízi közlekedési hálózatok összessége. Az EU transzeurópai közlekedési hálózatának (TEN-T) politikája felismerve a stratégiai megközelítés fontosságát a közlekedési infrastruktúra egész Európára kiterjedő hálózatának kialakításában. A TEN-T infrastruktúrájának fejlesztése ezért szorosan kapcsolódik az uniós közlekedéspolitika végrehajtásához és továbbfejlesztéséhez.³ Az Európai Bizottság MOVE Főigazgatósága 2015-ben megbízást adott egy tanulmányra, amely a TEN-T alaphálózati projektek hatékony és eredményes tervezését és végrehajtását akadályozó szabályozási és adminisztratív folyamatokat elemezte, és ajánlásokat fogalmazott meg ezen akadályok kezelésére, beleértve a javasolt szakpolitikai lehetőségeket is.⁴

Jelen tanulmányban az Európai Hálózatfinanszírozási Eszköz (CEF) általános bemutatása után a 2014 és 2018 között, a CEF program által Kelet-Közép-Európában támogatott közlekedési projekteket kívánjuk számba venni

összességében és közlekedési módonként külön-külön is, értékelni, valamint az egyes legnagyobb projektek legfontosabb paramétereit is bemutatni.

2. Európai Hálózatfinanszírozási Eszköz

Az Európai Hálózatfinanszírozási Eszköz (CEF) 2014 óta biztosít pénzügyi támogatást három ágazatnak: az energiaágazatnak, a közlekedési ágazatnak és az információs és kommunikációs technológiai ágazatnak. Az CEF meghatározza a következő évtizedben e három területen alkalmazandó beruházási prioritásokat, mint amilyenek például a villamos energia- és gázfolyosók, a megújuló energia használata, az összekapcsolt közlekedési folyosók és a kevésbé szennyező szállítási módok, a nagysebességű szélessávú kapcsolatok és digitális hálózatok.⁵

A CEF beruházások kitöltik az európai energia, közlekedési és digitális gerinchálózat hiányzó összeköttetéseit. Az Európai Hálózatfinanszírozási Eszköz valamennyi tagállam számára előnyös, mivel az utazást könnyebbé és fenntarthatóbbá teszi, növeli az európai energiabiztonságot, ugyanakkor lehetővé teszi a megújuló energiaforrások szélesebb körű használatát, és elősegíti a közigazgatási szervek, a vállalkozások és a polgárok közötti határokon átnyúló együttműködést.

A támogatások mellett a CEF pénzügyi támogatást nyújt a projektekhez olyan innovatív pénzügyi eszközök révén, mint a garanciák és a projekt-kötvények. Ezek az eszközök jelentős hatást gyakorolnak az uniós költségvetés felhasználására, és katalizátorként szolgálnak, hogy a magánszektor és a közszféra más szereplőitől további finanszírozási források érkezzenek.

A CEF három ágazatra oszlik:

- CEF Energia
- CEF Telekommunikáció
- CEF Közlekedés

A CEF egyik fő prioritása a három ágazat közötti szinergiák lehetővé tétele és megerősítése. Az ágazatok közötti fellépések lehetővé tehetik a költségek vagy eredmények optimalizálását a pénzügyi, technikai vagy humán erőforrások összevonásával, ezáltal növelve az uniós finanszírozás hatékonyságát.

A közlekedési és energiaágazat közötti szinergiák támogatására irányuló első pályázati felhívást 2016-ban indították el.

3. CEF Közlekedés

Az Európai Hálózatfinanszírozási Eszköz (CEF) a közlekedés számára az európai közlekedési infrastruktúra-politika megvalósításának finanszírozási eszköze. Célja, hogy támogassa az európai közlekedési infrastruktúra kiépítésére irányuló beruházásokat, vagy a meglévő infrastruktúra felújítását és korszerűsítését, valamint a TEN-T politikai főbb célkitűzéseit:

- az alaphálózat 2030-ig történő befejezését, a kilenc központi hálózati folyosó körül strukturálva;
- az átfogó hálózat 2050-ig történő befejezését az európai régiók hozzáférhetőségének megkönnyítése érdekében.

A CEF Közlekedés a határokon átnyúló projektekre és olyan projektekre összpontosít, amelyek célja a szűk keresztmetszetek eltávolítása vagy a hiányzó összeköttetések áthidalása a központi hálózat különböző részein és az átfogó hálózaton (link), valamint a horizontális prioritások, például a forgalomirányítási rendszerek kiépítése. A CEF Transport is támogatja a közlekedési rendszerek innovációját az infrastruktúra használatának javítását, a közlekedés környezeti hatásainak csökkentését, az energiahatékonyság növelését és a biztonság növelését.

A CEF Közlekedés teljes költségvetése 24,05 milliárd euró a 2014–2020 közötti időszakra. Az INEA felelős a CEF közlekedési költségvetésének 22,4 eurós végrehajtásáért ugyanazon időszakban nyújtott támogatások formájában.

4. Innovációs és Hálózatok Végrehajtó Ügynöksége (INEA)

Innovációs és Hálózati Projektek Végrehajtó Ügynökség (INEA): az Innovációs és Hálózati Projektek Végrehajtó Ügynökség (INEA) a korábbi Transzeurópai Közlekedési Hálózat Végrehajtó Hivatalának (TEN-T EA) utódja, amelyet az Európai Bizottság 2006-ban hozott létre a TEN-T program műszaki és pénzügyi végrehajtásának irányítása céljából. A brüsszeli székhelyű INEA 2014. január 1-jén kezdte meg hivatalosan tevékenységét az Európai Hálózatfinanszírozási eszköz, a Horizont 2020 és más korábbi programok (TEN-T és Marco Polo 2007–2013) egyes részeinek végrehajtása céljából.⁶

Az INEA-n keresztül finanszírozzák 2014 januárjától a CEF programokat. Az INEA tartja kézben a legtöbb CEF program költségvetését, amely

eddig összesen 28,7 milliárd €-t tett ki (23,5 milliárd € közlekedés, 4,7 milliárd € energia és € 0,5 milliárd telekommunikáció).

Összességében várható, hogy az INEA mintegy 35 milliárd eurós költségvetést kezel az új 2014–2020-as programok számára (30 milliárd euró a CEF-ből és 5 milliárd euró a H2020-ból).

A CEF által támogatott legfőbb közlekedési projektek horizontális prioritással:

- Európai vasúti forgalomirányítási rendszer (ERTMS)
- Intelligens közlekedési szolgáltatások úton (ITS)
- A tengeri gyorsforgalmi utak (Motorways of the Sea)
- Új technológiák és innováció (New-technologies-and-innovation)
- Folyami információs szolgáltatások (RIS-River information services)
- Biztonságos és biztonságos infrastruktúra ([/inea/en/connecting-europe-facility/ceftransport/projects-by-horizontal-priority/safe-and-secure-infrastructure](http://inea/en/connecting-europe-facility/ceftransport/projects-by-horizontal-priority/safe-and-secure-infrastructure))
- Egységes európai égbolt - SESAR (Single-european-sky sesar)

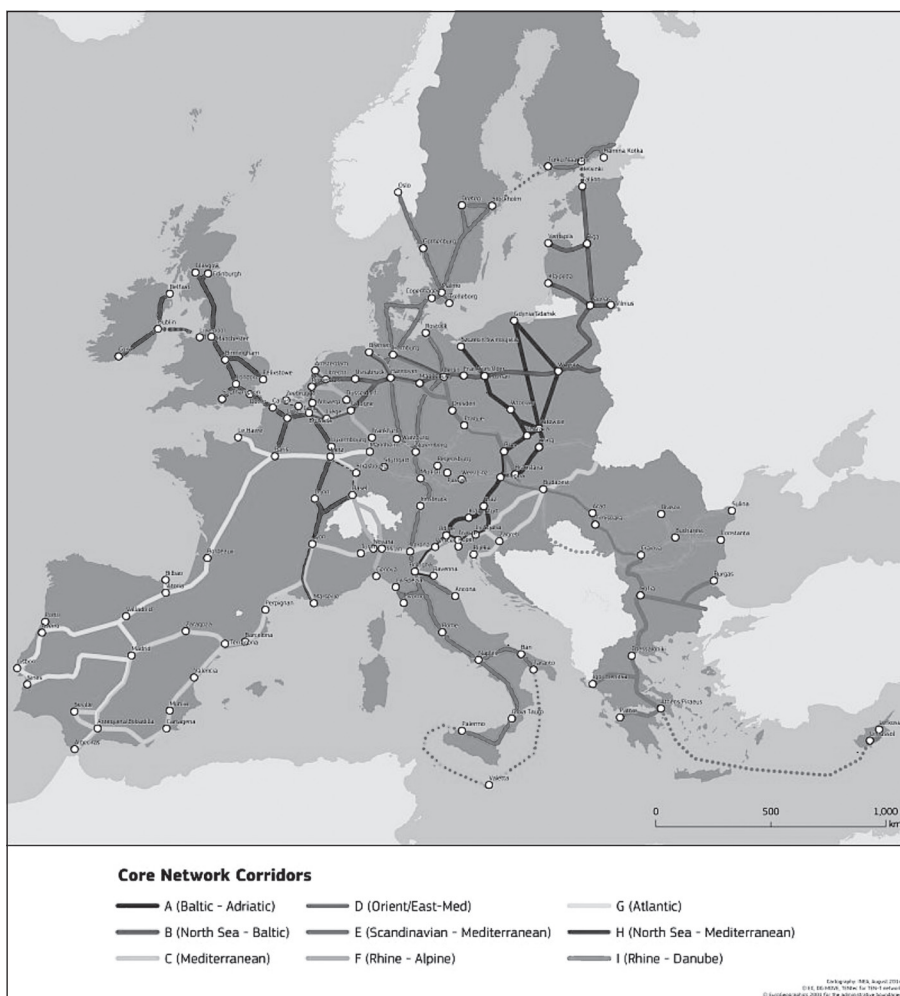
5. CEF Közlekedési projektek maghálózati folyosókon keresztül

Az "alaphálózati folyosók" bevezetésre kerültek az alaphálózat összehangolt végrehajtásának megkönnyítése érdekében. Ezek összegyűjtik az állami és a magánforrásokat, és az uniós támogatást összpontosítják a CEF-től, különösen a következőkre:

- a szűk keresztmetszetek eltávolítása
- hiányzó határokon átnyúló kapcsolatok kiépítése
- a modális integráció és az interoperabilitás elősegítése
- integráció (mint folyamatos modális intézkedés, ezeket a folyosókat integrálni kell a multimodális TEN-T vasúti áru fuvarozási folyosókba)
- a tiszta üzemanyag előmozdítása
- más innovatív szállítási megoldások
- a telematikai alkalmazások fejlesztése a hatékony infrastruktúra használatához
- a városi területek integrálása a TEN-T-be
- a biztonság növelése

1. térkép: A kilenc törzshálózati folyosó elhelyezkedése

Map 1: The location of the nine core network corridors

Forrás: European Commission (2019): Connecting European Facility (CEF) CEF Transport projects by core network corridors
<https://ec.europa.eu/inea/connecting-europe-facility/cef-transport/projects-by-transport-corridor>

A CEF rendelet mellékletében kilenc maghálózati folyosót azonosítottak, amelyek tartalmazzák a 2014–2020 közötti időszakra az esetleges uniós finanszírozásra előre meghatározott projektek listáját, a TEN-T fejlesztéshez hozzáadott értékük és lejáratú státusuk alapján.

- A Balti-adriai 4 588 km
- B Északi tengeri – balti 6 244 km
- C Mediterrán 9 355 km
- D Keleti - kelet-mediterrán 9 355 km
- E Skandináv-mediterrán 9 290 km
- F Rajna-Alpok 2 994 km
- G Atlanti óceáni 8188 km
- H Északi tengeri – mediterrán
- I Rajna-Duna 5 802 km

6. Európai közlekedési beruházások Kelet-Közép-Európában

A kelet-közép-európai országok kedvezményezettként 351 projektben vettek részt, és 10 454,9 millió eurót kaptak ezek megvalósításához a CEF közlekedés társfinanszírozásában, 2014 és 2018 között, e beruházások értéke összességében 15,6 milliárd eurót tett ki.

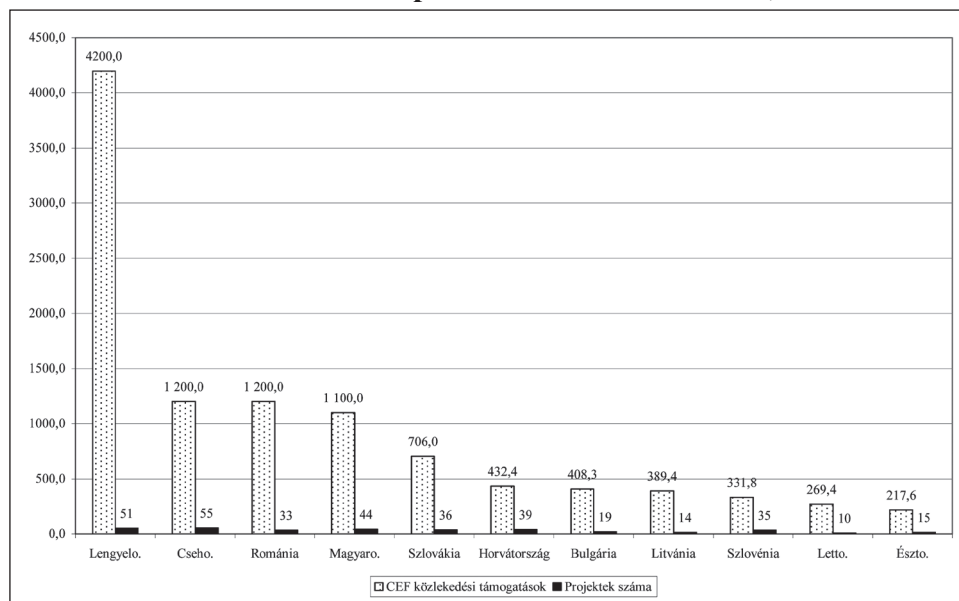
A legnagyobb mértékben Lengyelország hajtott végre közlekedésfejlesztési projekteket, szám szerint 51-et 4 200 millió euró értékben. A második ezen a téren Csehország 55 projekttel, a harmadik Románia 33 projekttel 1 200 millió euróval, míg a negyedik helyen Magyarországot találjuk 44 projekttel 1 100 millió euró támogatással.

Közlekedés módonként vizsgálva a kapott támogatásokat szembevetve az, hogy a kelet-közép-európai országok elsősorban vasútfejlesztési projektekhez, másodsorban közútfejlesztési projektekhez, harmadrészt belvízi hajózásfejlesztésekhez, míg negyedrészt tengeri hajózás fejlesztési projektekhez vették föl a CEF közlekedési támogatásait. Az adatokból az is kitűnik, hogy ezeket forrásokat legkevésbé légi közlekedésfejlesztési és multimodális jellegű fejlesztésekhez használták föl.

Mindez azért nem kedvező, mivel ennek következtében ezek az országok pont azokra a területekre fókuszáltak a legkevésbé, ahol manapság a fejlődés a legdinamikusabb és a fejlettebb országoktól való lemaradásuk is a legnagyobb. Ebből pedig az következik, hogy míg egyes területeken közeledni tudtak a fejlett országokhoz az elmaradásuk, a versenyképességük csökkeni fog éppen azokon a területeken, amely a jövő szempontjából különösen fontosak lennének.

1. diagram: CEF közlekedési támogatások összege és projektek száma, Kelet-Közép-Európában, 2014 és 2018 között, millió €

Chart 1: Amount of CEF transport subsidies and number of projects in Central and Eastern Europe between 2014 and 2018, EUR million

Forrás: Saját szerkesztés az European Commission (2019): Connecting European Facility (CEF) Transport grants 2014 – 2018, ország tanulmányok adatai alapján

1. táblázat: CEF Közlekedési támogatás, közlekedési módonként, millió EUR

Table 1: CEF Transport funding per transport mode, € million

Ország	Vasút	Közút	Belföldi belvízi	Légi közlekedés	Tengeri közlekedés	Multi-modális
Bulgária	373,5	21,0	6,3	3,2	2,3	2,1
Horváto.	265,3	28,5	10,4	28,6	98,1	1,4
Cseho.	1 070,8	42,6	12,4	11,7	-	14,9
Észtó.	188,1	3,3	-	3,2	23,1	-
Magyaro.	860,0	132,0	84,9	16,0	-	-
Lettország	257,9	8,1	-	2,6	0,9	-
Litvánia	342,9	23,4	-	9,9	13,2	-

Lengyelo.	3506,5	537,0	-	13,1	147,2	29,1
Románia	1 130,3	16,1	58,8	17, 0	10,8	-
Szlovákia	378,3	123,6	183,8	5,1	-	15,2
Szlovénia	277,9	38,1	-	4,5	11,3	-
Összesen	8 651,5	973,7	356,6	114,9	306,9	62,7

Forrás: Saját szerkesztés az European Commission (2019): Connecting European Facility (CEF) Transport grants 2014 – 2018, ország tanulmányok adatai alapján

Az elkövetkezőkben részletesen bemutatjuk a megvalósított legnagyobb projektek főbb jellemzőit minden közlekedési mód esetében:

6.1. Vasútfejlesztési projektek

A kelet-közép-európai országok kedvezményezettként 106 vasút fejlesztési projektben vettek részt, és 8 651,5 millió eurót kaptak ezek megvalósításához a CEF közlekedés társfinanszírozásában, 2014 és 2018 között.

Kelet-Közép-Európában a legnagyobb értékű CEF támogatást Lengyelország vette igénybe 3560,5 millió € értékben 23 különféle vasútfejlesztési projekt megvalósításához. E beruházások összértéke 4 640,6 millió eurót tett ki. A Lengyelország által megvalósítandó legnagyobb értékű vasútfejlesztési projekt az E 20 vasútvonalon, a Varsó-Poznan szakaszon, míg a fennmaradó munkák a Sochaczew-Swarzedz szakaszon valósulnak meg.⁷ A projekt 2015 novemberében indult és 2020 decemberében fejeződik be. A beruházás teljes bekerülési értéke 614,308 millió eurót fog kitenni. Az EU támogatás maximális mértéke 461,776 millió euró lehet, a projekt teljes költségeinek a 75,1%-a.

Az E20 / C-E20 vasútvonalak a TEN-T északi-tengeri és a Balti-tengeri főhálózati folyosó részét képezik, és fontos közlekedési útvonalat jelentenek a nemzetközi, interregionális és regionális forgalom számára, összekötve Németországot, Lengyelországot és Fehéroroszországot. A projekt egy modernizálására irányuló globális projektsorozat része. Célja két szakasz korszerűsítése: a Sochaczew-Swarzedz rész az E20-on, és a Placencja-Lowicz Główny szakasz a C-E20-on. Ez a projekt az Északi-balti maghálózati folyosót érinti.

1. térkép: Az E20 vasútvonal nyomvonala a Varsó-Poznan és a Sochaczew-Swarzedz szakaszon

Map 1: E20 railway line on the Warsaw-Poznan and Sochaczew-Swarzedz sections

Forrás: European Commission (2019): Works on the E-20 railway line, Warsaw-Poznan section – remaining works, Sochaczew-Swarzedz section

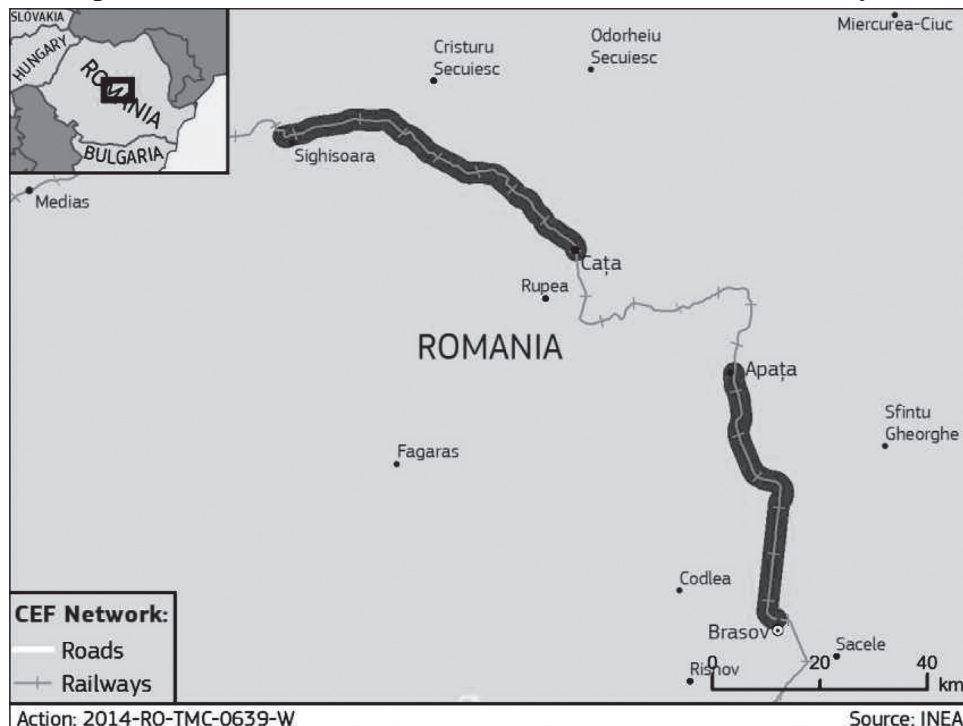
A Románia által megvalósítandó legnagyobb értékű vasútfejlesztési projekt a Rajna – Duna folyosó Brasov – Simeria vasúti komponensének rehabilitációja.⁸ A projekt 2015 novemberében indult és 2020 decemberében fejeződik be. A beruházás teljes bekerülési értéke 797 340 millió eurót fog kitenni. Az EU támogatás maximális mértéke 677 739 millió euró lehet, a projekt teljes költségeinek a 85%-a.

A Segesvár-Brassó vasúti szakasz a Rajna – Duna folyosó egy előre meghatározott részén található. Ez a projekt az EU követelményeivel összhangban korszerűsíti a Brassó - Segesvár vasúti-szakasz következő részeit: Brasov – Apata és Cata – Sighisoara.

Hosszú távon a projekt megvalósítása javítani fogja a belső piac jobb hozzáférhetőségét, összekapcsolhatóság, modális integráció, fenntarthatóság, fokozott kapacitás, biztonság és a biztonság terén is. Ez a projekt a Rajna-Duna maghálózati folyosót érinti.

2. térkép: A Brassó – Piski vasútvonal érintett részei

Map 2: The relevant sections of the Brasov - Simeria railway line

Forrás: European Commission (2019): The Rehabilitation of the Brasov–Simeria Railway component of the Rhine-Danube Corridor

6.2. Közútfejlesztési projektek

A Magyarország által megvalósítandó legnagyobb értékű közútfejlesztési projekt az M15 gyorsforgalmi út kétszer két sávú úttestre való átépítése, a Mosonmagyaróvár (M1) és a Rajka (HU-SK határ) közötti szakasz korszerűsítése.⁹ A projekt 2016 februárjában indult és 2019 decemberében fejeződik be. A beruházás teljes bekerülési értéke 64 662 millió euró. Az EU támogatás maximális mértéke 54 963 millió euró lehet, a projekt teljes költségeinek a 85%-a.

A projekt célja a hatékony és versenyképes közúti közlekedés fejlesztésének előmozdítása az Orient/East-Med folyosó mentén a Magyarország és Szlovákia közötti határokon átnyúló forgalmat korlátozó szűk keresztmetszet kezelésével. A Mosonmagyaróvár (M1) - Rajka (HU-SK határ) útszakasz korszerűsítése egy globális projekt, a keleti/kelet-mediterrán főhálózati folyosó határokon átnyúló része.

A projekt a 14,508 km hosszú 2-sávós M15 gyorsforgalmi utat egy 2 sávós autópályának megfelelően korszerűsíti, a szükséges gyorsítósávok, csomópontok kiépítésével, az autópálya részek elválasztásával, 130 km/h sebességhatárral. A korszerűsítés után az autópálya meg fog felelni a szomszédos D2-es autópálya szabványainak Szlovákiában és az M1-es autópályán, a TEN-T követelményeinek is.

3. térkép: Az M15-ös autópálya elhelyezkedése

Map 3: Location of the M15 motorway

Forrás: European Commission (2019): Upgrading the M15 expressway to a 2-lane, dual carriageway, motorway between the M1 Motorway and Rajka (HU-SK border)

A projekt hozzájárul a torlódások, az utazási idő és a működési költségek csökkentéséhez, valamint a hálózat biztonságának növeléséhez. Ez a projekt a Keleti-kelet mediterrán maghálózati folyosót érinti.

A Szlovákia által megvalósítandó legnagyobb értékű közútfejlesztési projekt a D3-as autópálya Čadca-Bukov-Svrčinovec közötti szakasza.¹⁰ A projekt 2016 novemberében indult és 2020 decemberében fejeződik be. A beruházás teljes bekerülési értéke 114 106 millió euró. Az EU támogatás maximális mértéke 74 317 millió euró lehet, a projekt teljes költségeinek a 65,13%-a.

4. térkép: A D3-as autópálya Čadca, Bukov-Svrčinovec közötti elhelyezkedése

Map 4: Location of the D3 motorway between Čadca, Bukov-Svrčinovec

Forrás: European Commission (2019): Motorway D3 Čadca, Bukov-Svrčinovec

A projekt része a D3-as autópálya globális építési projektjének a bal-ti-adriai alaphálózati folyosó szlovák részén. A D3-as autópálya a Pozsony,

Žilina és a Kiszuce északnyugati régiója közötti fő autópálya folytatása, a Szlovákia és Lengyelország közötti Bielsko Biala-Žilina, előre meghatározott határszakaszon. A párhuzamos vasúttal együtt végzett befejezése az észak- dél-szlovákiai és a lengyelországi kapcsolat elérhetőségének alapvető előfeltétele.

A Bukov és Svrčinovec közötti új, 5,67 km-es szakasz kiváltja a Cadca város túlterhelése miatt kialakult jelenlegi kritikus szűk keresztmetszetet.

A projekt hozzájárul a TEN-T szabványoknak való megfeleléshez, azaz egy 2 sávós autópálya létesül, a szükséges gyorsításávokkal, csomópontok kiépítésével, az autópálya részek elválasztásával, 130 km/h sebességhatárral. Ez a projekt a Balti-adriai maghálózati folyosót érinti.

6.3. Belföldi víziút fejlesztési projektek

A Magyarország és Szlovákia által megvalósítandó legnagyobb értékű belföldi víziút fejlesztési projekt célja a maghálózati elemek összekapcsolása a közlekedési ágazatban a Rajna-Duna-folyosó Komárom-Komarno közötti új hídja révén.¹¹ A projekt 2014 novemberében indult és várhatóan 2020 januárjában fejeződik be. A beruházás teljes bekerülési értéke 117 726 millió euró. Az EU támogatás maximális mértéke 100 067 millió euró lehet, a projekt teljes költségeinek a 85%-a.

A Magyarország (Komárom) és Szlovákia (Komarno) közötti, előre meghatározott, határokon átnyúló szakaszon elhelyezkedő projekt célja, hogy megszüntesse a meglévő Erzsébet híd által okozott lényeges szűk keresztmetszetet a Rajna – Duna központi hálózati folyosón. A korábbi híd nem tette lehetővé a 20 tonnánál nehezebb tehergépjárművek forgalmát. E korlátozás miatt a Magyarországról és Szlovákiából utazó nehéz tehergépjárművek jelenleg nem férhetnek hozzá a határon átnyúló kikötőkhöz.

A projekt része a Duna főútvonalának rehabilitációs és karbantartási munkáinak végrehajtására irányuló globális projektnek. Az új híd távolság 10 méteres lesz a legmagasabb navigációs vízszint felett, lehetővé téve a VII. Osztályú vízi utakra alkalmas hajók navigációját. A tervezett munkák jelentős hatást gyakorolhatnak a belvízi közlekedés növekedésére. Ez a projekt a Rajna-Duna maghálózati folyosót érinti.

5. térkép: A Komárom-Komarno híd elhelyezkedése

Map 5: Location of the Komárom-Komarno bridge

Forrás: European Commission (2019): Connecting Core Network elements in the transport sector: Corridor Rhine-Danube Komarom-Komarno cross-border Bridge

6.4. Légiközlekedés fejlesztési projektek

A Horvátország által megvalósítandó legnagyobb értékű légiközlekedés fejlesztési projekt, a SESAR telepítési program végrehajtása (2015 - 3. klaszter).¹² A SESAR Közös Vállalkozás célja az európai légiforgalmi szolgáltatási rendszer korszerűsítése, amelyet az összes kapcsolódó uniós kutatási és fejlesztési tevékenység koordinálása és koncentrációja révén kíván elérni.¹³

6. térkép: A SESAR programban érintett országok

Map 6: Countries involved in the SESAR program

Forrás: European Commission (2019): SESAR Deployment Programme implementation 2015 – Cluster 3

A projekt 2016 februárjában indult és 2020 decemberében fejeződik be. A projektben 10 ország vesz részt: Bulgária, Csehország, Észtország, Görögország, Horvátország, Lengyelország, Magyarország, Portugália, Románia, Szlovákia. A beruházás teljes bekerülési értéke 58 405 millió euró. Az EU támogatás maximális mértéke 47 660 millió euró lehet, a projekt teljes költségeinek a 82%-a. Ebből tényleges CEF társfinanszírozás a horvát kedvezményezettek számára 11 millió 264 ezer euró lehet.

A projekt hozzájárul a SESAR teljes kiépítéséhez, és fő célja a 24 végrehajtandó projekt (IP) klaszterének összehangolt és szinkronizált kiépítése az EU érintett tagállamaiban. Ezek az IP-k összehangban vannak a 716/2014/EU rendeletben meghatározott közös kísérleti projektekkel (PCP), és várhatóan a légiforgalmi irányítás (ATM) teljesítményének javulását fogják eredményezni. Ez a művelet a PCP-ben leírt hat ATM-funkcióból (AF-ek) négy IP-t tartalmaz; különösen:¹⁴

- AF1 kiterjesztett érkezéskézelés (AMAN) és teljesítményalapú navigáció (PBN) nagy sűrűségű terminálmanőverező területeken (TMA-k)
- AF3 rugalmas légtér-gazdálkodás (ASM) és szabad útvonal
- AF4 hálózati együttműködés
- AF5 elsőrendű széleskörű információkezelés (SWIM)

A megvalósítás tervezése összhangban van a 716/2014/EU rendeletben meghatározott telepítési céldátumokkal.¹⁵

6.5. Tengerhajózási projektek

A Horvátország által megvalósítandó legnagyobb értékű tengerhajózás fejlesztési projekt Rijeka kikötő multimodális platformfejlesztése és az Adria kapu konténertermináljának korszerűsítése (POR2CORE-AGCT).¹⁶ A projekt 2015 júliusában indult és 2019 augusztusában fejeződik be. A beruházás teljes bekerülési értéke 35 millió 556 ezer euró. Az EU támogatás maximális mértéke 30 millió 222 ezer 600 euró lehet, a projekt teljes költségeinek a 85%-a.

Rijeka központi hálózati kikötője Horvátország legnagyobb tengeri kikötője. A projekt célja a Rijeka és az Adriai-kapu konténer terminál közötti, a Brajdica néven ismert vasúti kapcsolat fejlesztése. A projekt a Földközi-tengeri folyosón található, és része egy globális projektnek, amelynek célja az észak-adriai kikötők közötti kapcsolatok fejlesztése és javítása.

A projekt megvalósítása pozitív hatással lesz a forgalomirányításra, az interoperabilitásra, a szolgáltatásminőségre, a biztonságra és a védelemre, valamint javítja a kikötő vasúti áruszállítási kapacitását. Ez a projekt a Mediterrán maghálózati folyosót érinti.

7. térkép: Rijeka kikötő multimodális platformfejlesztése az Adria kapu konténertermináljához elhelyezkedése

Map 7: Location of Port of Rijeka multimodal platform development and interconnection to Adriatic Gate container terminal

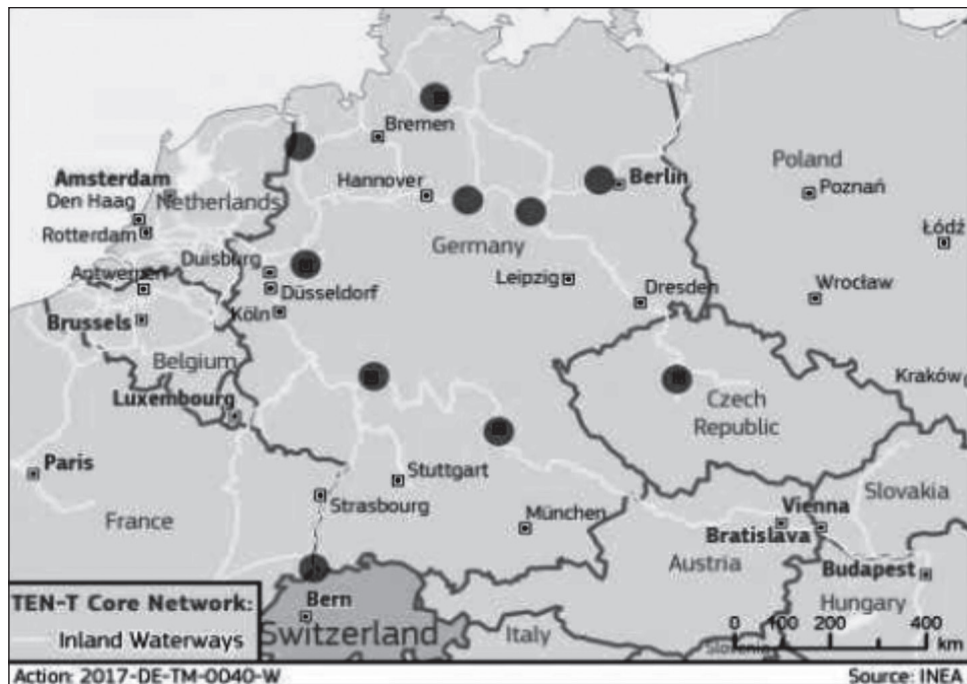

Forrás: European Commission (2019): Port of Rijeka multimodal platform development and interconnection to Adriatic Gate container terminal (POR2CORE-AGCT)

6.6. Multimodális projektek

A Csehország által megvalósítandó legnagyobb értékű multimodális fejlesztési projekt a LNG terminálok telepítése Közép-Európában a környezetbarátiabb szállítási ágazatért érdekében.¹⁷ A projekt 2018 januárjában indult és 2021 júniusában fejeződik be. A beruházás teljes bekerülési értéke 16 millió 364 ezer 700 euró. Az EU támogatás maximális mértéke 3 millió 272 ezer 940 euró lehet, a projekt teljes költségeinek a 20%-a.

8. térkép: LNG terminálok telepítése Közép-Európában projekt helye Map 8: LNG Rollout in Central Europe - for a greener transportation sector

Forrás: European Commission (2019): LNG Rollout in Central Europe - for a greener transportation sector.

Ez a projekt a korábbi 2015-DE-TM-0376-M akció kiterjesztése, amely két LNG-terminál kísérleti telepítését jelentette Németországban. Az intézkedés általános célja a cseppfolyósított földgáz (LNG) használatának ösztönzése a belvízi hajózás és a közúti áruszállítás számára. A kisüzemi LNG-terminálok kiépítésének elősegítése Németországban kilenc helyen és egy helyen Csehországban. Ezek a terminálok összekapcsolják az LNG-elosztó csomópontokat a teherautók üzemanyag-ellátó létesítményeivel és a belvízi hajók bunkeráló létesítményeivel. Az LNG üzemanyagtöltő állomások, a berendezések és az ügyfelek működésének hatékonyságának és biztonságának növelése érdekében a projekt magában foglalja az LNG tehergépkocsik és hajók üzemeltetői, logisztikai cégei és az infrastruktúra-szolgáltatók koordinálására szolgáló online platformok kialakítását és fejlesztését.

Ezeket a kis és nyitott hozzáférési terminálokat a Core hálózat mentén stratégiai fontosságú belvízi kikötőkben fejlesztik ki, hogy hatékony LNG üzemanyag-piacot alakítsanak ki Közép-Európában. A projekt a központi hálózat előre nem meghatározott részeit érinti, az Északi tengeri-balti, a Keleti-kelet mediterrán, a Rajna-Alpok, Rajna-Duna maghálózati folyosókon.

7. Összegzés

Számos jelentős projekt került már és kerül még megvalósításra az Európai Unió társfinanszírozásával, amelyek nagymértékben hozzá fognak járulni számos területen Kelet-Közép-Európa közlekedési infrastruktúrájának a fejlettebb országok szintjéhez való felzárkóztatásához. Ugyanakkor ma már az is szembetűnő, hogy ezek a projektek több szempontból sem elégségesek a térség teljes felzárkóztatásához, mivel éppen a legversenyképesebb területekre nem, vagy csak kevésbé koncentráltak. Így például egyáltalán nincsenek közöttük olyan projektek, amelyek a szupergyors vasutak elterjedését segítenék elő ezzel a térség elmaradása ebben a tekintetében például a nálunk jóval előttünk járó Franciaországhoz, Olaszországhoz, Spanyolországhoz képest is jelentősen növekedni fog. Ebben a vonatkozásban mindenképpen kedvező, hogy elkezdődött a Budapest-Pozsony-Brünn-Varsó nagy sebességű vasút megvalósíthatósági tanulmányának az elkészítése és elkezdik előkészíteni a Budapestet Kolozsváron keresztül Bukaresttel összekötő gyorsvasútprojektet, valamint az is, hogy eredményesen végződött a Budapest- Belgrád vasútvonal felújítására kiírt tender. A tervek szerint az év végén, 2020 elején megkezdődhet a kivitelezési munka is.

Egy másik kiemelkedő jelentőségű terület a légi közlekedés fejlesztése. Ez az ágazat az egyik leggyorsabban fejlődő közlekedési ágazat ma a világon. A kelet-közép európai országok elmaradása ezen a téren a gyorsvasutakhoz hasonlóan az egyik legnagyobb a fejlett országokhoz képest. Ehhez képest a legkevesebb forrás és projekt ezek fejlesztésére irányul, amely nyilvánvalóan a térség még nagyobb elmaradását fogja eredményezni.

További leszakadást fog eredményezni a multimodális fejlesztések meglehetősen kicsi aránya a fejlesztési projektek között. Ezen a téren is már most jelentős a kelet-közép európai országok lemaradása a fejlett országokhoz képest, ezért sokkal fokozottabban kellene koncentrálnia a térség országainak az ilyen típusú fejlesztések megvalósítására is. Magyarország esetében egy további probléma, hogy a MAHART tengerhajózási szakágának 2003-as teljes felszámolása és a hozzákapcsolódó hajógyártás megszüntetése óta,

egyáltalán nem vagyunk jelen a tengerhajózási ágazatnak az életében és ezért egyáltalán nem tudunk profitálni ennek a szakágnak a jövőben várható dinamikus fejlődésének eredményeiből sem. Bár a kormány 2012-ben meghirdette a nemzeti hajózási stratégiát, jelenleg még nem látható, hogy a program átfogó végrehajtásában a Trieszti kikötőhöz szükséges földterület megvételét leszámítva, jelentősebb események történtek volna.

JEGYZETEK / NOTES

1. Herczegh Géza (1998): Kelet – Közép – Európa, mint történelmi régió. Magyar Szemle Új folyam VII. 9-10 szám, 1998. október 1. http://www.magyarszemle.hu/cikk/19980901_kelet-kozep-europa_mint_tortenelmi_regio
2. European Commission (2018): Mobility and Transport. Transport in the European Union. Current Trends and Issues
3. Európai Számvevőszék (2017): Egységes európai égbolt: megújult, de még nem egységes légiforgalmi kultúra. Különjelentés 18. sz., 2017. p. 78 DOI: 10.2865/235081
4. Tractabel (2016): Study on permitting and facilitating the preparation of TEN-T core network projects.
5. Európai Számvevőszék (2017): Megvalósul-e a gyakorlatban az egységes európai vasúti forgalom rányitási rendszer létrehozására irányuló politikai döntés? Különjelentés 13. sz., 2017. p. 69 DOI: 10.2865/31138
6. Európai Számvevőszék (2016): Vasúti áru fuvarozás az Unióban: az ágazat még nincs sínen. Különjelentés 8. sz. 2016. p. 90. DOI: 10.2865/561593
7. European Commission (2019): Works on the E-20 railway line, Warsaw-Poznan section – remaining works, Sochaczew-Swarzedz section. 2014-PL-TMC-0185-W
8. European Commission (2019): The Rehabilitation of the Brasov–Simeria Railway component of the Rhine-Danube Corridor. 2014-RO-TMC-0639-W
9. European Commission (2019): Upgrading the M15 expressway to a 2-lane, dual carriageway, motorway between the M1 Motorway and Rajka (HU-SK border). 2015-HU-TM-0087-M
10. European Commission (2019): Motorway D3 Čadca, Bukov-Svrčinovec. 2015-SK-TM-0052-W
11. European Commission (2019): Connecting Core Network elements in the transport sector: Corridor Rhine-Danube Komarom-Komaró cross-border Bridge. 2014-EU-TMC-0485-W

12. European Commission (2019): SESAR Deployment Programme implementation 2015 – Cluster 3. 2015-EU-TM-0197-M
13. Európai Számvevőszék (2017): Egységes európai égbolt: megújult, de még nem egységes légiforgalmi kultúra. Különjelentés 18. sz., 2017. p. 78 DOI: 10.2865/235081
14. European Commission (2019): Synchronised Performance Based Navigation Implementation Cohesion Europe. 2015-EU-TM-0266-W
15. A BIZOTTSÁG 716/2014/EU VÉGREHAJTÁSI RENDELETE (2014. június 27.) az európai légiforgalmi szolgáltatási főterv végrehajtását támogató kísérleti közös projekt létrehozásáról
16. European Commission (2019): Port of Rijeka multimodal platform development and interconnection to Adriatic Gate container terminal (POR2CORE-AGCT). 2014-HR-TMC-0144-W
17. European Commission (2019): LNG Rollout in Central Europe - for a greener transportation sector. 2017-DE-TM-0040-W

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Könyvek

- European Commission (2018): Mobility and Transport. Transport in the European Union. Current Trends and Issues. April 2018. p. 144
- Tractabel (2016): Study on permitting and facilitating the preparation of TEN-T core network projects. December 2016. p. 77

EU és Kormányzati kiadványok

- European Commission (2019): Cargo capacity upgrade and LNG bunkering: Świnoujście–Ystad maritime link. 2017-EU-TM-0166-W
- European Commission (2019): Connecting Core Network elements in the transport sector: Corridor Rhine-Danube Komárom-Komarno cross-border Bridge. 2014-EU-TMC-0485-W
- European Commission (2019): Extension and modernisation of road and railway network in the Gdansk outer port. 2015-PL-TM-0372-M
- European Commission (2019): LNG Rollout in Central Europe - for a greener transportation sector. 2017-DE-TM-0040-W
- European Commission (2019): Motorway D3 Čadca, Bukov-Svrčinovec. 2015-SK-TM-0052-W

- European Commission (2019): Port of Rijeka multimodal platform development and interconnection to Adriatic Gate container terminal (POR2CORE-AGCT). 2014-HR-TMC-0144-W
- European Commission (2019): SESAR Deployment Programme implementation 2015 – Cluster 3. 2015-EU-TM-0197-M
- European Commission (2019): Synchronised Performance Based Navigation Implementation Cohesion Europe. 2015-EU-TM-0266-W
- European Commission (2019): The Rehabilitation of the Brasov–Simeria Railway component of the Rhine-Danube Corridor. 2014-RO-TMC-0639-W
- European Commission (2019): Upgrading the M15 expressway to a 2-lane, dual carriageway, motorway between the M1 Motorway and Rajka (HU-SK border). 2015-HU-TM-0087-M
- European Commission (2019): Works on the E-20 railway line, Warsaw-Poznan section – remaining works, Sochaczew-Swarzedz section. 2014-PL-TMC-0185-W
- Európai Számvevőszék (2016): Vasúti árufuvarozás az Unióban: az ágazat még nincs sínen. Különjelentés 8. sz. 2016. p. 90. DOI: 10.2865/561593
- Európai Számvevőszék (2017): Megvalósul-e a gyakorlatban az egységes európai vasúti forgalom irányítási rendszer létrehozására irányuló politikai döntés? Különjelentés 13. sz., 2017. p. 69 DOI: 10.2865/31138
- Európai Számvevőszék (2017): Egységes európai égbolt: megújult, de még nem egységes légiforgalmi kultúra. Különjelentés 18. sz., 2017. p. 78 DOI: 10.2865/235081

Folyóiratcikkek

- Herczegh Géza (1998): Kelet-Közép-Európa, mint történelmi régió. Magyar Szemle Új folyam VII. 9-10 szám, 1998. október 1. http://www.magjarszemle.hu/cikk/19980901_kelet-kozep-europa_mint_tortenelmi_regio

Jogszabályok

- A TANÁCS 219/2007/EK RENDELETE (2007. február 27.) az új generációs európai légiforgalmi szolgáltatási rendszer (SESAR) megvalósítása érdekében közös vállalkozás alapításáról e-dok url: <https://eurlexeuropa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:32007R0219&from=EN>
- A BIZOTTSÁG 716/2014/EU VÉGREHAJTÁSI RENDELETE (2014. június 27.) az európai légiforgalmi szolgáltatási főterv végrehajtását támogató kísérleti közös projekt létrehozásáról

DR. PÉTER Zsolt* – OROSZ Dániel**
egyetemi docens* – PhD hallgató**
Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar
Miskolc

associate professor PhD – student
University of Miskolc Faculty of Economics
Miskolc, Hungary

email*: regpzs@uni-miskolc.hu
email**: regorosz@uni-miskolc.hu

**A VIDÉKI TERÜLETEK ELLENÁLLÓ
KÉPESSÉGÉNEK JAVÍTÁSA OKOS MEGOLDÁSOK
SEGÍTSÉGÉVEL**

*IMPROVING RESILIENCE OF RURAL AREAS WITH GOOD
SMART SOLUTIONS*

ABSTRACT

Territorial development is increasingly demanding the use of advanced technologies as growing number of tasks must be solved. While the main challenges in cities are to improve the quality of life of a large number of people and to solve increasingly complex tasks, in rural areas – in many cases – the unstoppable aging, the emigration of young people and the degradation of services are the most important challenges.

Basic IT infrastructures have already been developed in most rural areas (eg broadband Internet access), and the cost of home-based devices has fallen to a fraction compared with decades ago, so these are relatively easy to access for everyone. Unfortunately, the existence of "hardware" is often accompanied by a lack of proper "software" and knowledge. In our opinion, one of the potential outbreaks of rural areas is the widespread use of some smart solutions already developed in cities but with the necessary modifications. In our study we examine the current situation of the "smart

solutions" in rural areas, and in which extent those solutions can contribute to the resilience of rural areas.

Kulcsszavak: okos települések, területfejlesztés, rurális térségek, területi különbségek, reziliencia

Keynotes: smart settlements, regional development, rural areas, territorial differences, resilience

1. Bevezetés

A területfejlesztés ma már nem kerülheti meg a fejlett technológiák használatát, míg a városias térségekben a tömegek különböző területeken történő kezelése jelenik meg leggyakrabban (közlekedés, adminisztráció, egészségügyi szolgáltatások, oktatás stb.), addig a vidéki térségekben az előregedő társadalom, az elérhető szolgáltatások kínálatának szűkülése, a munkahelyek számának csökkenése jelentik a legjelentősebb kihívásokat.

Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy IKT eszközök, mobil és számítógépes alkalmazások érdemben hozzá tudnak-e járulni a gazdaságot, környezetet, társadalmat érintő esetenként sokszerű hatások enyhítéséhez, kivédéséhez.

Elsőként áttekintjük az ellenálló képességgel kapcsolatos hazai és nemzetközi szakirodalmi forrásokat, majd megkeressük azok kapcsolódási pontjait okos települési/térségi modellekkel.

Összegyűjtjük továbbá néhány vidéki térségben megvalósult „okos” fejlesztést, amelyek érdemben hozzájárul(hat)nak az ellenálló képesség javításához

2. Szakirodalmi áttekintés – okos vidékfejlesztés

A smart city koncepció az 1980-as és '90-es években jelent meg a szakirodalomban, köszönhetően az információs és kommunikációs technológiák (IKT) széles körű elterjedésének. A 2000-es években az Internet egyre intenzívebb használata lehetővé tette, hogy a városok egyre több elektronikus szolgáltatást nyújtsanak polgáraik számára (e-kormányzás, e-oktatás, stb.), míg napjainkban az intelligens vezetékek nélküli szenzorok használatának forradalma zajlik¹.

A smart city kifejezést egyre többször használjuk, de még nincs erre kialakított egységes koncepció, településenként sokszor egyedi megoldások jellemzőek. Az elmúlt években sokféle definíciót hoztak létre a „smart city”

kapcsán, - ennek ellenére még egységes, mindenki által elfogadott definíció nem létezik - és ezek közül néhányat szeretnénk idézni:

- egy okos város kiemelkedően teljesít az alábbi hat területen: gazdaság, emberek, kormányzás, mobilitás, környezet, életkörülmények²,
- "az intelligens város koncepciója, ahol az állampolgárok, tárgyak, köz-művek stb. tökéletesen összekapcsolódnak a mindennapos technológiák használatával, hogy jelentősen javítsák a 21. századi városi környezetben eltöltött élményt³,
- a smart city a digitális város és a „dolgok internete” kombinációjának terméke⁴,
- egy okos város valamennyi kritikus infrastruktúrát megfigyel és integrál (beleértve az utakat, hidakat, alagutakat, vasutat, metrót, repülőteret, kikötőt, kommunikációt, vizet, energiát, és a főbb épületeket) ezáltal optimalizálja erőforrásait, megtervezi tevékenységeit a biztonsági szempontok figyelembevételével, miközben maximalizálja a lakosság számára nyújtott szolgáltatásokat⁵.

Az okos falvak fogalmát a gazdasági és társadalmi fejlődés előmozdítása, a fenntartható energiaellátás, az egészségügy, az oktatás, a víz és a higiéniai infrastruktúrák fejlesztése ösztönzi, melyeknek köszönhetően a jövedelmek növekedésére, a biztonság javulására valamint a nemek közötti egyenlőség és a demokratikus értékek erősödésére számíthatunk⁶.

Az intelligens megközelítések egyik fontos eszköze a digitalizálás, függetlenül attól, hogy városi vagy vidéki területekről van szó. Különösen a vidéki térségekben a jobb internet-hozzáférés segíthet a települések közötti távolságok áthidalásában, valamint a logisztikai, mobilitási és ellátási problémák vagy az idős népesség egészségügyi ellátásának megoldásában⁷.

Az intelligens specializáció fontos összetevője az Európa 2020 „Innovatív Unió” fejlesztési kezdeményezésének, amely az intelligens, fenntartható és inkluzív növekedésre irányul. Az intelligens specializáció a kutatási és innovációs politika új generációja, amely meghaladja a hagyományos kutatási és technológiai beruházási módszereket és az innovációs kapacitás általános fejlesztését. Az intelligens specializáció különbözik a tipikus innovációs stratégiáktól, mivel figyelembe veszi a földrajzi helyet, a népesség szerkezetét, az éghajlatot, a természeti erőforrásokat, ezen kívül a keresleti oldali szempontokat, a társadalmi szükségletet, a potenciális ügyfeleket és az állami szektor innovációját. Arra serkent egy-egy országot vagy régiót, hogy új kombinációkban és innovációkban elegyítse sajátos egyéni szakértelmét és termelőkapacitását⁸.

Az intelligens specializációs stratégia (The Smart Specialisation Strategy) főbb jellemzői: a területek versenyképességi potenciáljának azonosítása és javítása, az egyes régiók jellemző tulajdonságainak azonosítása mellett a tudásvagyron összegyűjtése és kiemelt gazdasági tevékenységgel való összekapcsolása. Fontos a helyi érdekeltek bevonása az innovációs menedzsmentbe⁹.

1. táblázat: Az „okos FALU” és hasonló kifejezések említése az internetes keresőkben

Table 1: The mention of "Smart Village" and similar terms in Internet search engines

HU	google HU	%	google tudós	%	EN	google EN	%	google scholar	%
okos falu	4 950	64,20	3	30,00	smart village	383 000 000	11,00	347 000	3,87
intelligens falu	148	1,92	0	0,00	intelligent village	61 700 000	1,77	458 000	5,11
tudás falu	48	0,62	0	0,00	knowledge village	458 000 000	13,15	3 120 000	34,80
fenntartható falu	1170	15,18	6	60,00	sustainable village	147 000 000	4,22	1 100 000	12,27
tehetséges falu	325	4,22	0	0,00	talented village	74 500 000	2,14	169 000	1,89
összekapcsolt falu	5	0,06	0	0,00	wired village	26 700 000	0,77	72 400	0,81
digitális falu	1060	13,75	0	0,00	digital village	712 000 000	20,44	498 000	5,56
információs falu	4	0,05	1	10,00	information village	1 620 000 000	46,51	3 200 000	35,70
összesen	7 710	100,00	10	100,00	sum	3 482 900 000	100,00	8 964 400	100,00

Forrás: saját szerkesztés

Az elmúlt években számos hasonló elnevezés jelent meg a felsorolt jellemzőkkel bíró falvakkal kapcsolatban, mint okos falu (smart village), intelligens falu (intelligent village), tudás falu (knowledge village), fenntartható falu (sustainable village), tehetséges falu (talented village), összekapcsolt/hálózatos falu (wired village), digitális falu (digital village) melyek közül kétségtelenül a smart village a legelterjedtebb. Kíváncsiak voltunk, hogy még mindig a „smart village” kifejezés a legelterjedtebb-e az interneten, ennek eredményét az 1. táblázat foglalja össze. A magyar megfelelője az „okos falu” Magyarországon még mindig a legelterjedtebb, de az angol nyelvű kereséseknél már több találat érkezett az új, divatos kifejezésekre.

2.1. Szakirodalmi áttekintés – rugalmas ellenálló képesség/relizien- (vidéki) válság, válságkezelés

A hazai és nemzetközi szakirodalom segítségével áttekintettük a reziliencia fogalmát, megjelenését, használatát a különböző tudományok esetében, különös tekintettel a közgazdaságtudományra.

A reziliencia fogalma 1973-ban jelent meg először az ökológiai rendszerek rugalmasságával kapcsolatban¹⁰. Napjainkra rendkívül divatos tudományos kifejezéssé vált, ami egyesek szerint szinte univerzális módon alkalmas a rendszerek működésének leírására, problémák megoldására. Bár a magyar nyelvű tudományos közleményekben még mind a mai napig nem különösebben terjedt el, mégis egyfajta konszenzus alakult ki a latin eredetű szó magyaros átvételével kapcsolatban¹¹.

A reziliencia sokkhatás esetén megmutatkozó rugalmas ellenálló képesség, amely biztosítja a funkcionális fennmaradást, számos tudományterületen vált kutatott témává különösen az ökológiában és a pszichológiában. A reziliencia a társadalmi-gazdasági „fenntarthatóság” témakörén belül különösen a klímaváltozáshoz való alkalmazkodás és a katasztrófák által érintett közösségek fennmaradásának kérdését feszegeti^{12, 13}.

Számunkra logikai szempontból jól védhetőnek tűnik Holding megközelítése, ami szerint a reziliens rendszerek egyensúlyi állapotukból kibillenve rugalmas módon ismét egyensúlyi állapotba kerülnek¹⁴.

Jellemzően két megközelítés létezik az optimális állapotba történő megérkezés tekintetében. A technikai rugalmasság a régiók gazdaságának ellenálló képességével és az optimális állapotba visszatéréssel foglalkozik, míg az ökológiai rugalmasság is egyensúlyi pozíciót keres, de az új egyensúly jobb és rosszabb is lehet a korábbi állapotnál.

A szakirodalomban csak elvétve találkozhatunk példákkal a rugalmas ellenálló képesség és a vidék fogalmának kapcsolatára vonatkozóan. Valószínűleg azért, mert jellemzően a vidéki területek kevésbé rendelkeznek azokkal az erőforrásokkal, amelyek a sokszerű hatások enyhítéséhez, kivédéséhez szükségesek. Egyes források arra utalnak, hogy ennek az az oka, hogy a szerzők többsége jelenleg közvetlenül a mezőgazdaság, erdőgazdaság, tájvédelem területén megjelenő gyors változásokra vagy a társadalmi problémákra koncentrál^{15, 16}.

1. ábra: A vidéki ellenálló képesség összetevői

Figure 1: Components of rural resilience

Forrás: Heijmanet al., 2011.

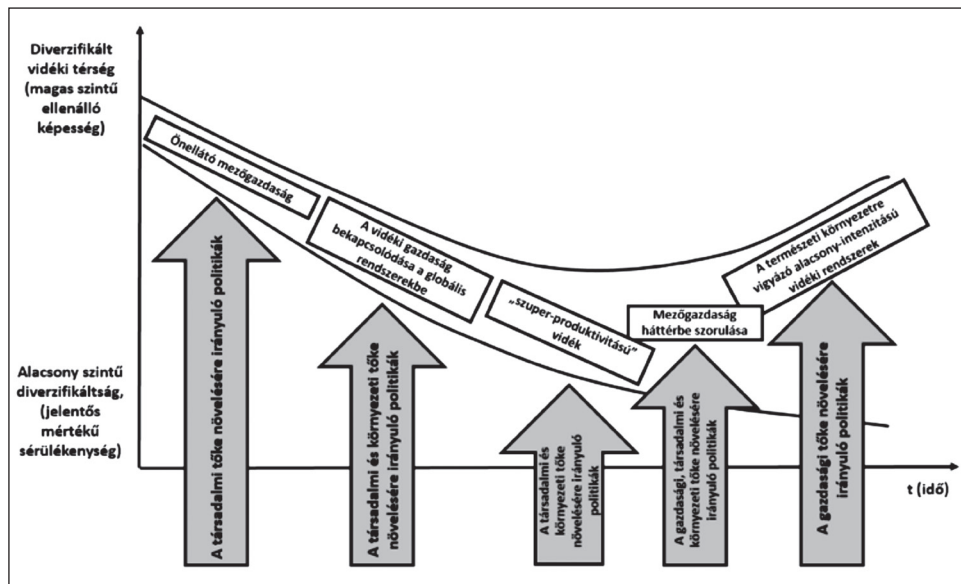
Néhány szerző azonban megpróbálja körül járni a szókapcsolat definícióját. A vidék rezilienciája, a vidék azon képessége, mely a külső feltételek változásának ellenére képes fenntartani egy a közösség tagjai számára elfogadható életszínvonalat az új körülmények között is. A vidék területek rugalmas ellenálló képessége jól definiálható bizonyos területek (különösen a gazdasági, ökológiai, kulturális) ellenálló képességének valamiféle közös metszeteként, kombinációjaként.

Az ellenálló képesség vizsgálatakor figyelembe kell venni, hogy vidéki területek egyszerre több funkcióval rendelkeznek. A mezőgazdaság előállítja az emberek, ill. az állatállomány élelmezéshez szükséges termékeket, miközben egyéb területeket is kiszolgál (turizmus, víz-, táj, és természeti értékekkel való gazdálkodás, kulturális örökség megőrzése). A funkciók esetenkénti korlátozására is sor kerülhet, pl. a természeti értékek, vagy az élelmiszer biztonság szempontjainak figyelembe vételekor.¹⁷

Más multifunkcionális megközelítés a gazdasági, társadalmi és természeti tőke fogalmának bevonásával modellezi a vidék ellenálló képességének kérdéseit. A rendelkezésre álló tőke (típusok) fejlettsége, fejletlensége alapján határozza meg a vidéki térségek jellemzőit.

2. ábra: A vidéki térségek lehetséges fejlődési pályáinak és a vidékpolitika legfontosabb céljainak összefüggései

Figure 2: The relationship between the possible development paths of rural areas and the main goals of rural policy

Forrás: Geoff W. 2010

A vidéki térségek a történelmi távlatokban az önellátásra voltak berendezkedve. Természetesen, bár egyre kisebb területen jelenleg is léteznek még ilyen térségek. Az ipari forradalom, valamint a modern társadalmak kiteljesedésének köszönhetően a vidéki térségek is részt vesznek a globális kapitalizmus gazdaságában. A vidék egy része, kiemelkedő mértékben képes egyes mezőgazdasági tevékenységek hatékonyságának növelésére (pl. Almería (Spanyolország) üvegházai), aminek köszönhetően egyes termékek, termékcsoporthoz esetében globális szinten is piac vezetővé vagy meghatározó piaci szereplővé válhatnak.

Kevésbé kedvező adottságok, ill. nagyobb városok közelsége több térséget predesztinál a mezőgazdasági tevékenységek szűkítésére, ideális esetben más ipari vagy szolgáltatási tevékenységek bővítésére. Jellemzően a nagyvárosoktól távoli térségeket az alacsony mezőgazdasági termelékenység jellemez, ami csak akkor jelenthet előnyöket, ha az kiváló minőséggel, ill. ezzel párhuzamosan a piac által elfogadott magas árakkal párosul, ellenkező esetben csak bizonyos piaci zártság, vagy jelentős kívülről érkező for-

rások, támogatások mellett fenntartható. Wilson megközelítése tartalmazza az eltérő fejlődési pályákhoz tartozó döntéshozatal dimenzióját is¹⁸.

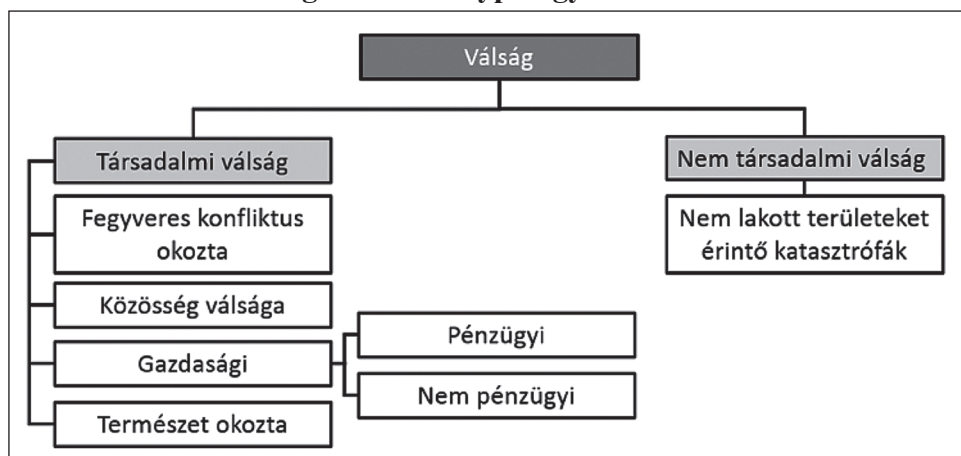
Az önellátásra berendezkedett rurális térségek előtt a gazdasági tőke növelése jelenik meg elsődleges feladatként. Csökkenteni kell a szegénységben élők számát, javítani kell az életszínvonalat, diverzifikálni kell a gazdaságot, csökkenteni a mezőgazdaságtól való függést, fejleszteni az infrastruktúrát, növelni a térségben értékesített termékek volumenét.

A globális gazdaságba lassanként beilleszkedő rurális térségeknek javítania kell az ott élők együttműködésének kultúráján, fejlesztenie kell az egészségügyi és szociális ellátást, bővítenie kell a földdel és termelőeszközökkel rendelkezők körét, javítani a szolgáltatások színvonalát, ösztönözni a nők gazdasági szerepvállalását.

A rendkívül magas termelékenységgel rendelkező vidéki/mezőgazdasági területek a fentebb említett célok többségét azonosítják saját maguk számára. Esetükben azonban a túlzott specializáció komoly veszélyekkel (pl. ökológiai kockázatok, környezet terheléssel, a táj jelentős változásaival kapcsolatos problémák) járhat.

3. ábra: A válságok tipológiája

Figure 3: The typology of crises

Forrás: Miroslav L. 2013, Ibrahim M. Shaluf F.-Razi A., Aini M. S. 2003 alapján saját szerkesztés

A jellemzően a városok környékén található vidéki térségekben a mezőgazdaság teret veszít, ami egyrészt adódhat versenyképességi hátrányokból,

másrészt a földek alternatív használatából, a nem mezőgazdasági tevékenységekből származó várhatóan magasabb jövedelmekből.

A vidék azon részén ahol a jelenlegi termelési szintekhez képest alacsonyabb termelékenységgel találkozunk, ismét a gazdasági tőke növelésének, megőrzésének kérdései kerülhetnek a fejlesztéspolitika fókuszába, mivel a népesség csökkenés, az abszolút és relatív szegénység várható növekedése, a külső forrásoktól való túlzott függés, valamint a pénz kiáramlás jelentik a legfontosabb kihívásokat¹⁹.

A szakirodalom vizsgálata során arra a megállapításra jutottunk, hogy a reziliencia fogalma egyre több tudományterületen vált használatossá. Az MTMT és a Science Direct rekordjai alapján, egyértelműen megállapítható, hogy sorrendben a leggyakrabban a pszichológia, fenntarthatóság, ill. újabban területfejlesztés területén, fogalmaival kapcsolatban használják.

A vidéki területek rugalmas ellenálló képességének vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a válsággal, válság megelőzéssel, válság kezelésével, menedzsmentjével kapcsolatos szakirodalmakat²⁰.

A válság egy olyan helyzetet jelent, amiben a társadalmat valamilyen jelentős, kedvezőtlen fizikai, gazdasági, vagy a közösségre ható negatív hatások érik. Válság esetén a döntéshozók, a válságkezelő szervezet felelőssége döntéseket hozni, sokszor nagyon bonyolult körülmények között, úgy, hogy a döntések sokszor a társadalom egyes csoportjai számára potenciálisan hátrányos következményekkel járnak²¹.

A válság egy rendszer állapotának zavar, amelyet a bizonytalanság, a folytonosság valamiféle megszűnése jellemez, különleges kezelést igényel a nemkívánatos következmények elkerülése, valamint egy új stabil állapot kialakítása érdekében²².

A válsághelyzetek gyakran váratlanul jönnek létre és a döntéshozók azzal szembesülnek, hogy a korábbi válságokról származó, sokszor megbízhatatlan információk nem segítik az aktuális problémák megoldását. Sokszor külső tanácsadók bevonása is szükséges a válság menedzselése során.

A fejlett gazdasággal rendelkező országok vidéki területeinek, különösen a nagyvárosokhoz közel található része az elmúlt évtizedben funkcióváltáson ment keresztül, aminek köszönhetően kellemes életkörülmények, megfelelő munkalehetőségek, sok területen (pl. szolgáltatások, vásárlási lehetőségek) a városokhoz hasonló funkciókkal bírnak. A 2008-as válság következtében a vidéki térségek esetében is előtérbe kerültek az ellenálló-képességgel kapcsolatos vizsgálatok.

A válsággal, válságkezeléssel ma már könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, a válságok tipologizálásával azonban különösen minden területre kiterjedően elvétve találkozhatunk.

A válságok egyrészt lehetnek társadalmat érintő, vagy azt elkerülő jellegűek (pl. nem belakott helyek élővilágot érintő természeti katasztrófák). A társadalmat jelentős mértékben befolyásolni képes válságok szintén származhatnak természeti forrásból. Mivel a fejlett országokban szerencsére kevésbé jellemzőek a fegyveres konfliktusok (belső vagy külső forrásból), ezért sok szerző eltekint az okok között történő szerepeltetéstől. Véleményünk szerint ez nem szerencsés, mivel így a teljesség sérül az összesítések során, ill. sajnos a világ számos térségében jelenleg is vannak fegyveres konfliktusok. A harmadik fontos csoportja a válságoknak a gazdaságban figyelhető meg, amelyek pénzügyi vagy egyéb okokból következnek be.

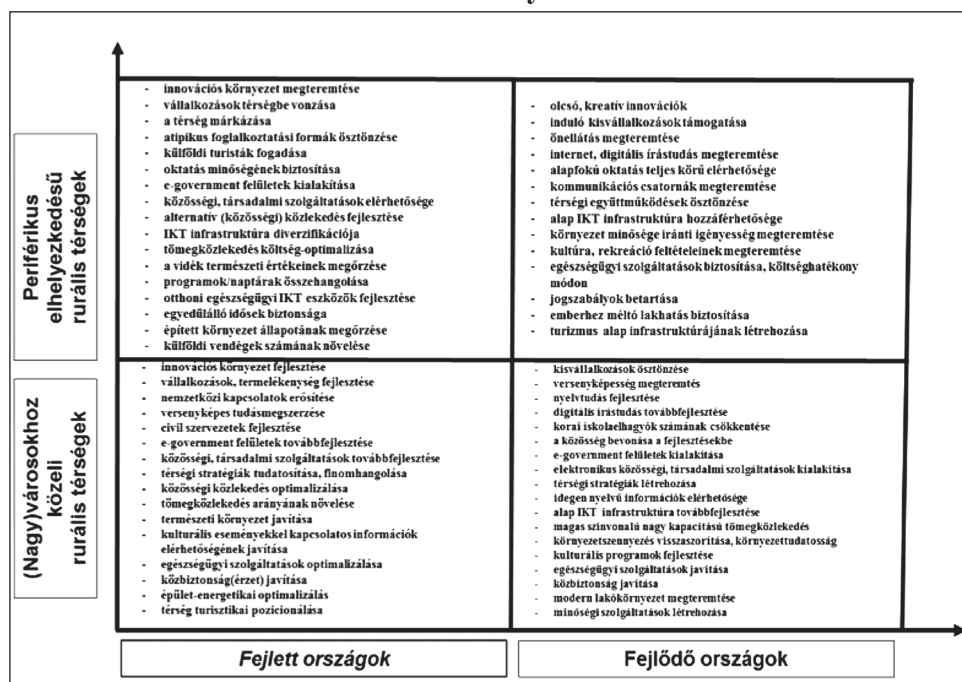
A válsággal kapcsolatos fogalmak áttekintése alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a manapság egyre inkább előtérbe kerülő rugalmas ellenálló-képesség (reziliancia), sok tekintetben hasonló kérdésekkel foglalkozik. A legmarkánsabb különbséget talán abban figyelhetjük meg, hogy míg a válságkezelés elsősorban a kedvezőtlen hatások enyhítésére, menedzsmentjére irányul, addig a rugalmas ellenálló-képesség nem kizárólagosan kedvezőtlen tényezőkkel foglalkozik és a fókuszban inkább az egyensúly azonos vagy esetleg eltérő szinten történő kialakulása van.

Tanulmányunkban vidéki térségek esetében kísérletet teszünk az okos megoldásokra vonatkozó javaslatok főbb tématerületeire vonatkozóan. A javaslatok megfogalmazását két oldalról kísérelhettük meg. Egyrészt áttekinthetjük, rendszerezhetjük a már jelenleg is rendelkezésre álló „okos fejlesztéseket”, következtetéseket vonhatunk le a tapasztalatok alapján, valamint előrejelzést készíthetünk a jelenleg fejlesztések alatt álló elképzelések segítségével. Erre a faladra csak korlátozottan vállalkozhattunk az elérhető információk széttöredezettsége miatt. Kutatásunk során, bár teljes körűségről, vagy reprezentativitásról biztosan nem beszélhetünk arra a következtetésre jutottunk, hogy a hazai fejlesztések nagy része uniós forrásból valósult meg, valódi „üzleti” vagy hosszú távú (gazdasági) „fenntarthatósági” tervezés nélkül. Sokszor olyan informatikai fejlesztések készülnek el, amiknek nincsenek „igazi” felhasználóik, ill. gyakran már léteznek hazai vagy akár globális alternatívák (pl. szerintünk főleg egy falu számára turisztikai alkalmazást készíteni akkor, amikor pl. a Google maps, Tripadvisor sokkal hatékonyabb és akár ingyenes lehetőséget nyújt a tájékoztatáshoz).

A másik lehetőség, hogy a vidéki térségek előtt álló feladatok, célok segítségével fogalmazunk meg fejlesztendő területeket. Ehhez elsőként a vidéki térségeket kell tipizálnunk. A Politecnico di Milano 1999-es tanulmányában a mezőgazdaság termelékenységére, ill. annak jelentősége szerint tipizálja a vidéki térségeket.

4. ábra: Az okos megoldások fő fejlesztési területei az egyes térségekben az ország fejlettsége és a város(ok)tól való távolság alapján

Figure 4: The main development areas for smart solutions in regions depending on their countries' level of development and level of rurality

Forrás: saját szerkesztés Giffinger modellje alapján

Véleményünk szerint egy hasonlóan egyszerű azonban globális szinten is értelmezhető osztályozásra volt szükség. A vízszintes tengelyen a vidéki térség (országának) gazdasági fejlettségét szerepeltettük. A függőleges tengelyen pedig a fontos gazdasági központoktól (nagyvárosoktól) való távolságot jelenítettük meg. A két dimenzió szerint (bár ezek természetesen nem diszkrét kategóriák) négy csoportot hozhattunk létre:

- fejlett országok (nagy)város(ok)hoz közeli térségei,
- fejlett országok perifériális helyzetű vidéki térségei,
- fejletlen országok (nagy)város(ok)hoz közeli térségei,
- fejletlen országok perifériális helyzetű vidéki térségei.

Az okos megoldások fejlesztési területeinek meghatározásánál a szakirodalomban leginkább elterjedt Giffinger modelljét használtuk. A fejlett országok városokhoz közeli rurális térségeiben élők jellemzően a városi lakossághoz hasonló életet élnek, ezen területek gazdaságában a mezőgazdaság már akkor sem domináns, ha egyébként rendkívüli produktivitásra tettek szert egyes területeken (pl. zöldségtermesztés), mivel az alternatív földhasználat bevételei könnyen magasabbak lehetnek a mezőgazdasági használatból származó értékektől.

A kulcsszavak ezeken a területeken: a fejlesztés, tovább fejlesztés, optimalizálás különös tekintettel az alábbi területekre (innovációs környezet, vállalkozások, termelékenység, nemzetközi kapcsolatok, versenyképesség, civil szervezetek, e-government felületek, közösségi, társadalmi szolgáltatások, közösségi közlekedés, egészségügyi szolgáltatások, közbiztonság(érzet) javítása, épület-energetika). A rendelkezésre álló technológia, a fizetőképes kereslet lehetővé teszi a természeti környezet javítására irányuló projektek megvalósulását. Gyakran jelenthet gondot, hogy a jelentős turisztikai értékek elhalványulnak a közeli nagyváros(ok) árnyékában, ezért fontos a hazai és nemzetközi láthatóság növelése, a szükséges piaci pozicionálás megvalósítása²³.

A fejlett országok távoli periférikus elhelyezkedésű rurális térségei (pl. északi országok sarkkör közeli területei) egészen más feladatok előtt állnak. Ezeken a helyeken inkább az innovációs környezet megteremtésére, a vállalkozások térségbe vonzására, az atipikus foglalkoztatási formák ösztönzésére, a térség márkázására a külföldi turisták fogadására kell koncentrálni.

Az alacsony népességszámból adódó, vagy távoktatást igénylő esetekben az oktatás minőségének biztosítása jelenhet kihívásokat. Az e-government felületek sokszor nem megfelelőek, a közösségi, társadalmi szolgáltatások elérhetősége különösen a költségek területén igényelhet különleges informatikával támogatott megoldásokat. Véleményünk szerint az alternatív (közösségi) közlekedés fejlesztése, tömegközlekedés költség-optimalizálása, a vidék természeti értékeinek megőrzése, programok/naptárak összehangolása, az otthoni egészségügyi IKT eszközök fejlesztése, az egyedülálló idők biztonság, épített környezet állapotának megőrzése lehetnek azok a területek, ahová a fejlesztésekre érdemes lehet koncentrálni.

A fejlődő országok nagyvárosainak közelében gyakran robbanásszerűen nő a népesség, ill. erős urbanizációs folyamatok figyelhetők meg. Ezekben a térségekben a kisvállalkozások ösztönzését, versenyképesség megteremtését, az ott élők idegennyelvtudásának fejlesztését, a digitális írástudás továbbfejlesztését, a korai iskolaelhagyók számának csökkentését segíthetjük okos fejlesztésekkel. Fontos, hogy bevonjuk a közösséget a fejlesztésekbe. Az e-government felületek, és az elektronikus közösségi, társadalmi szolgáltatások kialakítása csökkentheti a zsúfoltságot. Jellemző hiány az idegen nyelvű információk elérhetősége. Kitörési pontokat jelenthet az alap IKT infrastruktúra továbbfejlesztése, a magas színvonalú nagy kapacitású tömegközlekedés kialakítása (metró, magasvasút, metróbusz, villamos, stb.). Jelentős problémát jelent a környezetszennyezés, aminek visszaszorítása hozzájárulhat az élethossz/minőség javulásához. A kulturális programok fejlesztése, az egészségügyi szolgáltatások javítása, közbiztonság, modern lakókörnyezet megteremtése, minőségi szolgáltatások létrehozása jelentheti a fejlesztések főbb területeit.

A fejletlen országok periférikus területeinek esetében, az olcsóság és kreativitás kell, hogy jellemezze a fejlesztéseket. Fontos, hogy nem különösen képzett emberek is használni tudják az elkészült alkalmazásokat. Érdekes, hogy néhány kényszer szülte innováció (pl. a bankszámla nélküli fizetés) pont a szegény országokban jött létre először. A kulcsszavak ebben a csoportban a támogatás, megteremtés. Informatikai vagy egyéb „okos” eszközökkel segíteni kell az induló kisvállalkozásokat, biztosítani kell a lakosság önellátását, az internet elérhetőségét: segíteni kell a digitális írástudás megteremtését, az alapfokú oktatás teljes körű elérhetőségét, az alap kommunikációs csatornák megteremtését. Ösztönözni kell a térségi együttműködéseket, meg kell teremteni a környezet minősége iránti igényességet. Ezeken a területeken szükséges a kultúra, rekreáció feltételeinek megteremtése, a költséghatékony egészségügyi szolgáltatások és az emberhez méltó lakhatás biztosítása, a turizmus alap infrastruktúrájának létrehozása.

3. Az okos megoldások szerepe a vidéki térségek ellenálló képességének javításában - esettanulmányok

A vidéki térségek okos fejlesztéseinek összegyűjtése során azzal szembesültünk, hogy az elérhető információk nagyon töredezettek. Hazánkban a Lechner Tudásközpont üzemeltet egy weboldalt (<http://okosvaros.lechnerkozpont.hu>), amely gyűjti hazánk és az európai országok okos megoldásait, különös tekintettel a városok fejlesztéseire.

Kifejezetten a vidéki térségekben kifejlesztett okos megoldásokat gyűjtő forrással nem találkoztunk, okos megoldásokat gyűjtő oldalak jellemzően néhány nagyváros (pl. Amszterdam) esetében léteznek.

Az információs hiányosságok miatt tanulmányunkban néhány jó gyakorlatot szeretnénk ismertetni, amelyek iránymutatást adhatnak más vidéki települések, térségek számára.

Elsőként az osztrák Großschönau településének fejlesztéseit ismertetjük. A településen az okos megoldások már a fogalom széles körben történő elterjedését megelőzően megindultak „okos” emberek segítségével. A nyolcvanas években a polgármester és testvére, az iskola igazgatója azzal találták szembe magukat, hogy településük népessége csökkent és mozgásterük lassan, de biztosan szűkül. A helyiek bevonásával átgondolták helyzetüket és arra a következtetésre jutottak, hogy egy olyan településsé kell válniuk, ami versenyképes, és olcsó szolgáltatásokat tud nyújtani a lakosság, a potenciális betelepülők, valamint a turisták számára. A fejlesztéseket az energetika területére fűzték fel. Korszerűsítették az iskola fűtési rendszerét, ill. meggyőzték a helyieket, hogy csatlakozzanak rá az újonnan kialakított távfűtési rendszerre, aminek köszönhetően jelentős költséget takaríthatnak meg. Lépésről lépésre korszerűsítették az önkormányzat, valamint a lakosság építményeit különös tekintettel azok szigetelésére. A település egy új részén, passzív házakat építettek, melyeket egyrészt értékesítettek, másrészt modellként szolgálnak a tervek iránt érdeklődők számára (amiket szintén értékesítenek). A településen megépült a „Sonnenwelt” interaktív kiállítóhely, ami az energetikai ismeretek népszerűsítését tűzte ki célul. A mindössze 1200 fős, a cseh határtól kb. 30 km-re található, meglehetősen periférikus elhelyezkedésű település múzeuma évente százezres nagyságrendben fogad látogatókat, jelentős bevételeket hozva az önkormányzatnak. Az épület nem csak kiállítóhelyként funkcionál. Konferencia termek, beltéri foglalkozásokra alkalmas helyiségei is vannak, éves szintem a programok száma száz körüli, amelyeket a helyi lakosság, ill. a településre érkezők számára szerveznek. Mindez jelentősen felfuttatta a vendéglátók, szállásadók forgalmát.

Az önkormányzat több olyan fejlesztést is megvalósított (pl. szennyvízkezelő telep), amelyek révén, a munkaerő rendkívül hatékony felhasználása mellett más települések számára is nyújtanak szolgáltatásokat (természetesen ellenérték fejében), melyekből származó bevételek újabb fejlesztések megvalósításához járulnak hozzá. Az elmúlt évtizedekben a lakosság szemlélete is megváltozott, amelyek az önkormányzat részvétele nélkül elindult magánkezdeményezésekben testesül meg (pl. lokális távfűtési rendszerek a település periférikus/tanyajellegű részein).

Véleményünk szerint a komplex, konzisztens fejlesztéseknek köszönhetően a település rugalmas ellenálló képessége jelentős mértékben nőtt, mivel különösen az energia, ill. élelmiszerellátás területén, valamint a nyújtott szolgáltatások minősége és változatossága miatt jelentősen csökkent a külvilágtól való függés.

A ReGen Village Hollandiában, Amszterdamtól kb. 20 km-re található Almere-ben, még megvalósítás alatt áll. A lényege ennek a projektnek, hogy a falu teljesen önellátó legyen.

A koncepciója egy olyan falu fejlesztése, ahol az erőforrásokat egy zárt rendszerben használják. Ez azt jelenti, hogy a faluban a hulladék és a víz újrahasznosítása, az élelmiszer-termesztés és az energia előállítása úgy történik, hogy a legkevesbé terhelje a környezetet, illetve minden háztartási igényt kiszolgáljon, a felesleget pedig újra osztják a háztartásokban.

A ReGen falu projekt öt pilléren alapul:

- víz és hulladék újrahasznosítás,
- magas hozamú ökológiai élelmiszertermelés,
- több forrásból származó megújuló energia termelés és tárolás,
- pozitív energia mérlegű épületek,
- a helyi közösségek erősítése.

A rugalmas ellenálló képessége egyértelműen nagy egy ilyen teljesen önellátó településnek, azonban merültek fel egyéb félelmek is a tervezés során:

- bár Hollandia esős ország, nem biztos, hogy az esővíz elegendő a lakosság teljes igényének kielégítésére,
- a jelentős költségek miatt túlzottan koncentrálódhatnak a magas jövedelműek,
- mivel a falu 100%-ban önellátó, megkezdődhet egyfajta elzárkózás a környezetétől, mivel a projekt teljes egészében az elsődleges szükségletek (élelmiszer előállítás, lakhatás) kielégítésére fókuszál, lehet nem ad elég szórakozási lehetőséget lakóinak,
- gondot okozhat továbbá, hogy a házak túl közel vannak egymáshoz és nem adnak lakóiknak megfelelő intimitást (iut.univ-amu.fr).

Mint ahogy már fentebb említettük a fejletlen országok periférikus területeinek esetében, az olcsóság és kreativitás kell, hogy jellemezze a fejlesztéseket. Fontos, hogy nem különösen képzett emberek is használni tudják

az elkészült alkalmazásokat. Nagyon jó példaként szolgálhat ebben az esetben a ruandai TRACnet nevű fejlesztés, amely összeköti a lakosokat és az egészségügyi létesítményeket egy platform segítségével. Az ország periférikus helyein élőkről az orvosok pár másodperc alatt hozzáférnek bármilyen addigi egészségügyi jelentéshez, és a rendszer jelzi nekik, hogy milyen és mennyi gyógyszerre van szükség. Főleg a HIV fertőzés visszaszorítására hozták létre ezt a megoldást

A Malajziában található Rimbunan Kaseh, egy 30 hektáros, Kuala Lumpur közelében fekvő vidéki falu, amely példaként szolgálhat a vidéki szegénység kérdésének kezelésére a környezet fenntarthatóságának a technológiával való előmozdításával. Egy zárt mezőgazdasági rendszer a közösség legnagyobb értéke, amely lakosságnak élelmet és jövedelmet biztosít. Ebben a rendszerben minden összekapcsolódik mindennel. Emellett rendelkezik mindennel, mint egy átlagos település, iskolákkal, játszóterekkel, munkahelyekkel, sőt 4G-s internettel is, amelynek köszönhetően működik az e-egészségügy és az e-oktatás is a községben.

4. Összefoglalás

Az „Okos vidék” kifejezést az energetikai hálózatok témakörén túl csak elvétve találjuk a szakirodalomban. A források többsége az okos településekkel (városokkal, falvakkal, esetleg térségekkel) foglalkozik. Véleményünk szerint, markáns eltérések vannak a felmerülő feladatok és a használható eszközök tekintetében, attól függően, hogy egy vidéki térség mennyire fejlett országban, ill. azon belül mennyire perifériális helyzetben van.

Arra a következtetésre jutottunk, hogy a Giffinger féle „okos város” modell, jelentős újragondolással ugyan, de megfelelő kereteket nyújthat az IKT okos eszközei által megoldható feladatok, elérhető célok átgondolása szempontjából²⁴.

Vizsgálataink alapján megállapíthatjuk, hogy hazánkban a jellemzően önkormányzati projektek többsége pályázatból valósul meg, amik fenntartása a szerződésben foglalt kötelezettségek lejárta után jellemzően kétséges. Az „ingyen pénzeknek” köszönhetően a tervezéskor csak elvétve jelennek meg a fenntarthatóság szempontjai, sokszor olyan okos alkalmazások valósulnak meg, amelyek nem igazodnak a települések méretéhez, valamint olyan fejlesztésekre irányulnak, amelyek nemzeti vagy globális szinten már léteznek és az azokhoz való kapcsolódás sokszor ingyenes vagy pedig jóval olcsóbb lenne^{25, 26, 27}.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, „Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban” c. projekt támogatta.

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

JEGYZETEK / NOTES

1. Bizjan, B. 2014: Smart cities in Europe An overview of existing projects and good practices, Smart Cities Conference California Institute 2001, <http://smartcommunities.org/concept.php>
2. Giffinger et al. 2007: Smart cities. Ranking of European medium-sized cities. Vienna: University of Technology. 28. old.
3. Northstream 2010: White paper on revenue opportunities, from <http://northstream.se/white-paper/archive> (2019. április 12.)
4. Su, K., Li, J., & Fu, H. (2011). Smart city and the applications. IEEE International Conference on Electronics, Communications and Control (ICECC), 1028–1031 old.
5. Hall, R. E. 2000: The vision of a smart city. In Proceedings of the 2nd International Life Extension Technology Workshop, Paris, France 6 old.
6. Holmes, J. 2017: The Smart Villages Initiative: Findings 2014–2017; The Smart Villages Initiative: Cambridge,UK, 134. old.
7. G. Prause -I. Boevsky, 2015: Smart Rural Developement, https://www.researchgate.net/publication/315655058_Smart_rural_development/download (2019.04.12.)
8. L. Naldi et al., 2015: What is smart rural development?, Journal of Rural Studies 40. 90-101. old.
9. V. Provenzano et al., 2016: Innovation in the rural areas and the linkage with the Quintuple Helix Model, Procedia - Social and Behavioral Sciences 223 442 – 447 old.
10. Gardner, J.S. and J. Dekens. 2007. Mountain hazards and the resilience of social-ecological systems: lessons learned in India and Canada. Natural Hazards, 41 (2), 317-336. old.
11. Székely Iván 2015: Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig REPLIKA: 94, 7-23., 17 old.

12. V. Bahadur et al., 2010: The resilience renaissance?, Institute of Development Resilience, Brighton, UK
13. Tóth B. I. 2013: Regionális ellenálló képesség? Egy feltörekvő elmélet megítélése a helyi gazdaságfejlesztésben In: Karlovitz, János Tibor (szerk.) *Ekonomické štúdie - teória a prax: Gazdasági tanulmányok - elmélet és gyakorlat* Komárno, Szlovákia: International Research Institute, 486-495. old.
14. C.S. Holling 2001: Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems, *Ecosystems*, Volume 4, 390-405. old.
15. Colding, J. 2007. 'Ecological land-use complementation' for building resilience in urban ecosystems. *Landscape and Urban Planning*, 81 (1-2), 210 old.
16. CSIRO. 2007. Research Prospectus for Urban Resilience; Resilience Alliance Initiative for Transitioning Urban Systems towards Sustainable Futures. Canberra, CSIRO. 147 old.
17. Heijman et al., 2007: Rural Resilience as a New Development Concept, ResearchGate
18. Geoff W. 2010: Transactions of the Institute of British Geographers, New Series, Vol. 35, No. 3, 364-381. old.
19. Szendi Dóra 2017: Települési jövedelmek térbeli kölcsönhatása: felzárkózás vs. tartós különbségek? In: Gelei, Andrea (szerk.) *Sokszínű gazdálkodástudomány: A 2016. év Tudomány Napja alkalmából szervezett PhD konferencia előadásai* Budapest, Magyarország: MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, 141-174. old.
20. Boin, P. et al., 2005: The Politics of Crisis Management: Public Leadership under Pressure, Cambridge: Cambridge University Press
21. Sayegh, L. et al., 2004: Managerial decision-making under crisis, *Human Resource Management Review*, 14(2), 179-199. old
22. Bénaben, Frédérick 2016: A Formal Framework for Crisis Management Describing Information Flows and Functional Structure. In *Procedia Engineering* 159, 353–356 old. DOI: 10.1016/j.proeng. 2016.08.20.
23. Kuttor, D. 2008: Creating Innovation Strategy in Bilateral Environment NORTH HUNGARIAN DEVELOPMENT STRATEGIES 4 69-77. old.
24. Z. Nagy, G. Tóth, D. Szendi 2016: Opportunities for Adaptation of the Smart City Concept - A Regional Approach THEORY METHODOLOGY PRACTICE: CLUB OF ECONOMICS IN MISKOLC 12: Special Issue pp. 87-93.old.
25. Orosz, D.- Péter, Zs.: 2018: Smart City Solutions in the Capitals of the EU Countries In: Nataša, URBANČÍKOVÁ (szerk.) *Smart Communities Academy – The Proceeding of Papers and Presentations* Košice, Szlovákia: Technical University of Kosice, 45-58. old.

26. Péter, Zs.- Orosz D. 2019: A megyei jogú városok útja az okos várossá válás folyamatában különös tekintettel a térinformatikai eszközök használatára In: Kőszegi, Irén Rita (szerk.) III. Gazdálkodás és Menedzsment Tudományos Konferencia III. Gazdálkodás és Menedzsment Tudományos Konferencia "Versenyképesség és innováció": Versenyképesség és innováció Kecskemét, Magyarország: Neumann János Egyetem, 673-679. old.
27. Szilávik, J.; Csáfor, H.; Sebestyén, Sz. T. (2016): Regional Level of Sustainability – Two Hungarian Case Studies
PERIODICA POLYTECHNICA-SOCIAL AND MANAGEMENT SCIENCES 7083 : 7047 1-13. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bénaben, Frédérick 2016: A Formal Framework for Crisis Management Describing Information Flows and Functional Structure. In *Procedia Engineering* 159, 353–356 old. DOI: 10.1016/j.proeng. 2016.08.20.
- Bizjan, B. 2014: Smart cities in Europe An overview of existing projects and good practices, Smart Cities Conference California Institute 2001, <http://smartcommunities.org/concept.php>
- Boin, P. et al., 2005: The Politics of Crisis Management: Public Leadership under Pressure, Cambridge: Cambridge University Press
- Colding, J. 2007. 'Ecological land-use complementation' for building resilience in urban ecosystems. *Landscape and Urban Planning*, 81 (1-2), 210 old.
- C.S. Holling 2001: Understanding the Complexity of Economic, Ecological, and Social Systems, *Ecosystems*, Volume 4, 390-405. old.
- CSIRO. 2007. Research Prospectus for Urban Resilience; Resilience Alliance Initiative for Transitioning Urban Systems towards Sustainable Futures. Canberra, CSIRO. 147 old.
- Gardner, J.S. and J. Dekens. 2007. Mountain hazards and the resilience of social-ecological systems: lessons learned in India and Canada. *Natural Hazards*, 41 (2), 317-336. old.
- Geoff Wilson 2010: *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, Vol. 35, No. 3, 364-381. old.
- G. Prause-I. Boevsky, 2015: Smart Rural Development, https://www.researchgate.net/publication/315655058_Smart_rural_development/download (2019.04.12.)
- Giffinger et al. 2007: Smart cities. Ranking of European medium-sized cities. Vienna: University of Technology. 28. old.

- Hall, R. E. 2000: The vision of a smart city. In Proceedings of the 2nd International Life Extension Technology Workshop, Paris, France 6 old.
- Heijman et al., 2007: Rural Resilience as a New Development Concept, Research-Gate
- Holmes, J. 2017: The Smart Villages Initiative: Findings 2014–2017; The Smart Villages Initiative: Cambridge, UK, 134. old.
- Ibrahim M. Shaluf Fakharu'l-Razi Ahmadun Aini Mat Said, 2003: "A review of disaster and crisis", Disaster Prevention and Management: An International Journal, Vol. 12 Iss 1 24-32. old.
- Kuttor, D. 2008: Creating Innovation Strategy in Bilateral Environment NORTH HUNGARIAN DEVELOPMENT STRATEGIES 4 69-77. old.
- Lipták K., Horváth K. 2018: Társadalmi innovációk szerepe a foglalkoztatáspolitikában és a vidékfejlesztésben, ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI STRATÉGIAI FÜZETEK 15: 3 55-68. old.
- L. Naldi et al., 2015: What is smart rural development?, Journal of Rural Studies 40. 90-101. old.
- L. Sayegh, W.P. Anthony, P.L. Perrewé 2004: Managerial decision-making under crisis: the role of emotion in an intuitive decision process, Human. Resour. Manag. Rev. 14 (2) 179–199. old.
- Székely Iván 2015: Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig REPLIKA: 94, 7-23., 17 old.
- Northstream 2010: White paper on revenue opportunities, from <http://northstream.se/white-paper/archive> (2019. április 12.)
- Orosz, D.- Péter, Zs.: 2018: Smart City Solutions in the Capitals of the EU Countries In: Nataša, URBANČÍKOVÁ (szerk.) Smart Communities Academy – The Proceeding of Papers and Presentations Košice, Szlovákia: Technical University of Kosice, 45-58. old.
- Szlávik, János ; Csáfor, Hajnalka ; Sebestyén, Szép Tekla (2016): Regional Level of Sustainability – Two Hungarian Case Studies PERIODICA POLYTECHNICA-SOCIAL AND MANAGEMENT SCIENCES 7083 : 7047 1-13. old.
- Péter, Zs.- Orosz D. 2019: A megyei jogú városok útja az okos várossá válás folyamatában különös tekintettel a térinformatikai eszközök használatára In: Kőszegi, Irén Rita (szerk.) III. Gazdálkodás és Menedzsment Tudományos Konferencia III. Gazdálkodás és Menedzsment Tudományos Konferencia "Versenyképesség és innováció": Versenyképesség és innováció Kecskemét, Magyarország: Neumann János Egyetem, 673-679. old.
- Su, K., Li, J., & Fu, H. (2011). Smart city and the applications. IEEE International Conference on Electronics, Communications and Control (ICECC), 1028–1031 old.

- Szendi Dóra 2017: Települési jövedelmek térbeli kölcsönhatása: felzárkózás vs. tartós különbségek? In: Gelei, Andrea (szerk.) Sokszínű gazdálkodástudomány: A 2016. év Tudomány Napja alkalmából szervezett PhD konferencia előadásai Budapest, Magyarország: MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya, 141-174. old.
- Szlávik, J.; Csáfor, H.; Sebestyén, Sz. T. (2016): Regional Level of Sustainability – Two Hungarian Case Studies PERIODICA POLYTECHNICA-SOCIAL AND MANAGEMENT SCIENCES 7083 : 7047 1-13. old.
- Tóth B. I. 2013: Regionális ellenálló képesség? Egy feltörekvő elmélet megítélése a helyi gazdaságfejlesztésben In: Karlovitz, János Tibor (szerk.) Ekonomické štúdie - teória a prax: Gazdasági tanulmányok - elmélet és gyakorlat Komárno, Szlovákia: International Research Institute, 486-495. old.
- U. Rosenthal, A.R. Boin, L.K. 2001: Comfort, Managing Crises. Threats, Dilemmas, Opportunities, Charles C Thomas, Springfield, 2001. 351 old.
- V. Bahadur et al., 2010: The resilience renaissance?, Institute of Development Resilience, Brighton, UK
- Varga J. 2018: A helyi pénzrendszerek közgazdasági és társadalmi elfogadottsága, Közép-Európai Közlemények, XI. évfolyam 2. szám, 133-141. old.
- V. Provenzano et al., 2016: Innovation in the rural areas and the linkage with the Quintuple Helix Model, Procedia - Social and Behavioral Sciences 223 442 – 447 old.
- White, Iain és Paul O'Hare 2014: From Rhetoric to Reality: Which Resilience, Why Resilience, and Whose Resilience in Spatial Planning? Environment and Planning C: Government and Policy 32(5): 934–950. old. <http://www.envplan.com/abstract.cgi?id=c12117>.
- www.sonnenwelt.at (2019.04.10.)
- www.sustainabledevelopment.un.org (2019.04.12.)

SZABÓ Pál Péter
egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Budapest

associate professor
Eötvös Loránd University
Faculty of Science
Budapest, Hungary
email: szpkact@caesar.elte.hu

A TERÜLETI KOHÉZIÓ FOGALMÁNAK
ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI AZ EURÓPAI
UNIÓBAN

POSSIBILITIES OF INTERPRETATION OF THE CONCEPT
OF TERRITORIAL COHESION IN THE EUROPEAN UNION

ABSTRACT

The aim of our study is to summarize the content, scientific and policy interpretations of territorial cohesion. The Single European Act (1987) has defined the concepts of social and economic cohesion, while the Lisbon Treaty (2008), later, adds three forms of cohesion: social, economic and territorial cohesion. At the same time, if we look at it, there is no clear definition of it in scientific life or in the European Union's cohesion policy, and different interpretations are based on their evaluation in EU official documents. As we point out in our study based on the synthesis of literature, The Lisbon Treaty emphasizes the convergence of the underdeveloped regions and the management of the problems of special geographic regions, while the scientific literature and the various EU documents highlight 3-5, partly different dimensions. At the end of our study, taking into account the objectives of cohesion policy, while also partially separating and linking territorial levels, we made an attempt to establish territorial cohesion dimensions and objectives (six dimensions at two territorial levels).

Kulcsszavak: területi kohézió, társadalmi és gazdasági kohézió, regionális politika

Keynotes: territorial cohesion, social and economic cohesion, Territorial Agenda, European Union

1. Bevezetés

Az elmúlt években a területi dimenzió felértékelődött a társadalmi és a gazdasági kérdésekben, ami kihatott a társadalomtudományokra, és felerősödtek a területi jellegű kutatások a nem földrajzi teret fókuszukba állító diszciplínák esetében.¹ Ez együtt járt új szakkifejezések megjelenésével, ám ezek létjogosultságáról, tartalmáról, illetve más fogalmakhoz való viszonyukról alkalmanként tudományos viták bontakoznak ki, amelyek eredményeként az adott jelenség egyértelmű tartalmat kaphat. Ha ez nem következik be, akkor viszont hosszabb távon többféle meghatározás is érvényesülhet.²

A területi kutatások legfőbb gyakorlati hasznosítója a területpolitika, ahol, praktikus okokból, lényeges a szakfogalmak tartalmának és használatának egyértelműsége. A törvényekben, határozatokban, akár koncepciókban, programokban meg-megjelenhetnek a szakkifejezések „hivatalos” meghatározásai, és sokféle értelmezés „küzd” azért, hogy ilyen pozícióba kerüljön. Ezekben hol a konszenzus, hol a hatalmi szó dönthet, ugyanakkor néha ez nem valósul meg, főként, ha nincs érdemi szerepe a végrehajtásban és a gyakorlati lépések megtételében, vagy a kérdésben a területi sokszínűség miatt egyfajta területi szuverenitás érvényesül.³ (A fogalmak azért is lényegesesek, mert nem mindegy, hogy milyen szándékok húzódnak meg a háttérben, mi áll a különböző szakfogalmak bevezetése, kiemelése, vagy épp hanyagolása, elhagyása mögött.) Az európai tértudományi és szakpolitikai körökben felbukkanó fogalmak hazai adaptációja, akár magának a fogalom magyar megfelelőjének megtalálása ráadásul nem mindig zökkenőmentes.

Az európai tudományos életben a tértudományi meghatározások forrása elég különböző: vannak szakmai szótárak, weboldalak, valamint a különböző folyóiratok cikkeiben egy-egy szerző is alkalmanként vállalkozik meghatározásukra. Az Európai Unió kohéziós politikájában a jogszabályok a mérvadók, valamint a félhivatalos fogalomjegyzékek (pl. web-oldalaikon), a különböző hivatalos dokumentumok (azokban a leírason túl, vagy annak hiányában, a fogalomhasználat jellege). Ugyanakkor már itt kiemelhető, hogy az Európai Unió sokszínűségéből (28 tagállam képviselőinek elképzelései) és a szervezetnek a köz érdekeit döntően egyszerre

érvényesíteni próbáló jellegéből adódóan számos szakkifejezésnek nincs hivatalos meghatározása. Konszenzus hiányában jellemző a fogalom egy-fajta lebegtetése, valamint sokértelmű meghatározásai, akár kiemelt használatuk mellett.

A magyarországi regionális tudományi fogalomleírásoknak szerényebb összefoglalt gyűjteménye elsősorban a TÉRPORT netes fogalomtára, vagy például a regionális tudományi kislexikon.⁴ A hazai értelmezések szakpolitikai kiindulópontja pedig a többször módosított 1996. évi XXI. törvény fogalomtára, az ehhez a törvényhez kapcsolódó jogszabályok, valamint az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Koncepció (2014) fogalomgyűjteménye. Ezeken kívül a Nemzetgazdasági Minisztérium egyes területfejlesztési kiadványai is tartalmaznak fogalomleírásokat.

A következőkben a területi kohézió (territorial cohesion) fogalmát járjuk körül az előbb leírtak függvényében és logikájában. Az EU regionális politikai célja 1986 óta a gazdasági és társadalmi kohézió megerősítése az integrációban, majd a Lisszaboni Szerződés (2009) hivatalossá tette mellettük a területi kohéziót is, mint célkitűzést. Ugyanakkor ezekre nem adtak hivatalos meghatározást, és a területi kohézió értelmezése, dimenziói mind a tudományos, mind a szakpolitikai körökben vita tárgyát képezi.

2. Tudományos felfogások

A területi kohézióhoz két dolgot lehet alapul venni. Egyrészt a kémiából ismert és használt fogalom a kohézió, amely az atomok közötti összetartó erőt jelenti (kohéziós erő), eszerint a területi kohézió felfogható úgy, mint a térségeket összetartó erő (amely különböző eszközökkel erősíthető, hiszen lehet erős és gyenge is a területi kohézió). Másrészt az angol cohesion kifejezés szinonimái a coherence (összefüggés, összetartozás), unity (egység), amelyek tükrözik, hogy milyen gondolati körben mozgunk, amikor a kohézióról beszélünk.

Az európai tudományos körről elmondható, hogy sok kutató írt a területi kohézióról, és a fogalom divatos frázissá (buzzword) vált.⁵ Egyetértés ugyanakkor csak abban körvonalazódik, hogy nem adható egységes definíció rá, mert a fogalomnak több dimenziója (tényezője) van. Ezt a téma jelesebb kutatóinak alábbi szemléleteivel érzékeltethetjük.

Andreas Faludi (2009) a politikáknak a területi problémákra és korlátokra figyelemmel kialakított rendszerét, összehangolását érti alatta; öt dimenziót határozott meg (építve egy, az Európai Unió által indított szakmai felmérés eredményeire): területi különbségek mérséklése, versenyképesség, fenn-

tartható fejlődés, helyi lehetőségek kihasználása és a területi kormányzás.⁶ Roberto Camagni (2007) szerint a területi kohéziónak három fő dimenziója van: egy adott területen hozzáférhető szolgáltatások és elérhető társadalmi gazdasági lehetőségek (területi minőség), az adott területen lévő erőforrások felhasználása (területi hatékonyság) és a helyben elérhető humántőke potenciálja (pl. társadalmi tőke, identitás, képzettség) (területi identitás).⁷ Kai Böhme is egyfajta rendszerezésre törekedett, és áttekintve a kérdésről alkotott diskurzust hat lehetséges dimenziót talált: intelligens növekedés egy versenyképes és policentrikus Európában, széleskörű, kiegyensúlyozott fejlődés és méltányos hozzáférés a szolgáltatásokhoz, területi sokszínűség és a helyi fejlődési lehetőségek fontossága, földrajzi sajátosságok, környezeti dimenzió és fenntartható fejlődés, valamint a kormányzás, politikák koordinációja és a területi hatások.⁸ (Szakértők körében egy online felmérést is készített, amelynek az eredményeként kijött, hogy az európai kutatók gondolkodásában ezekből leginkább a kiegyensúlyozott fejlődés és a helyi endogén fejlődés kötődik a területi kohézióhoz.) Eduardo Mederios (2016) feltételezi, hogy a területi kohézió összetett, holisztikus és átfogó fogalom, és csak akkor értékelhető megfelelően, ha több területfejlesztési komponenst veszünk figyelembe, amelyek magukban foglalják a gazdasági és társadalmi kohézióval kapcsolatos elemeket. Ez alapján a fő dimenziókat úgy adja meg, hogy a területi kohézió egy összetartóbb és kiegyensúlyozottabb terület előmozdításának folyamata a társadalmi-gazdasági területi egyensúlyhiány csökkentésének támogatásával, a környezeti fenntarthatóság előmozdításával, a területi együttműködési/irányítási folyamatok megerősítésével és javításával, valamint egy policentrikusabb városi rendszer megerősítésével, létrehozásával.⁹

Amint látható, elég széles a kör, amelyben a kutatók gondolkodnak, ám több munkát elemezve már az ismétlődések figyelhetők meg, azaz tehető azért egyfajta tudományos kísérlet a leginkább elterjedt dimenziók meghatározására (ld. a tanulmány végén). Ezen túl egyesek munkáiban a kritikus hozzáállás bukkan fel, a fogalom végtelen gyűjtőhalmaz jellegét hangsúlyozva, vagy épp a régi dolgok újracsomagolását látva benne, fogalmi innovációként meghatározva ezeket.¹⁰

A hazai regionális tudományi közelítés eléggé szűkös és részben egyoldalú a fogalom kapcsán. Ezt egy 2013-as kutatás során állapítottam meg, amikor európai uniós fejlesztések területi kohéziós szempontú értékelését végeztük. Az elméleti oldalt nézve megállapítható, hogy többen a területi fejlettségi különbségek csökkentésével párosítják (pl. Kengyel, 2008; Lóránd, 2010)^{11, 12}, a gyakorlati oldalon pedig nem jellemző a területi

kohézió komplex szemléletmódja, nem jellemzők az ilyen című kutatások. Az alábbi szerzők fejtették ki bővebben a fogalmat, dimenziók vagy eszközök párosítása révén.

Bartke István (1995) (a fogalom említése nélkül) a térségek közötti és egy-egy területen belüli területi egyensúlyt (különböző tényezők szempontjából) rögzíti, mint a területfejlesztés fő céljait, amelyek a területi kohézió szemléletében is visszaköszönnek.¹³ Illés Iván (2009) a területi kohézió erősítése alatt az alábbiakat érti: ágazati fejlesztésben területi szempontok figyelembevétele, átfogó és integrált területi tervezés (területi tőkére épülő, azt hatékonyan kihasználó, ill. környezetét, más projekteket, érintetteket figyelembe vevő), a földrajzi hátrányos adottságok egyenlő rangú figyelembe vétele a támogatási politikában. Illés egyúttal kritikusan is szemléli a fogalmat, rávilágítva arra, hogy alapvetően érdekek mentén formálódik, módosul a jelentése.¹⁴ Rechnitzer János (2013) felfogásában a területi fejlettségi egyenlőtlenségek csökkentése a fő cél, és a kohéziós tevékenység pedig a fejlődéshez szükséges területi feltételek biztosítása, azaz a térségek elérhetősége, gazdasági szerkezet megújítása, humán erőforrások alakítása, közszolgáltatások bizonyos körének biztosítása.¹⁵ A Pannon.Elemző Iroda kutatói, tudományos alapokra épített¹⁶, területi kohéziós szempontú, korábban említett értékelésükben pedig az alábbi hat dimenziót vették alapul: európai felzárkózás (konvergencia I.), területi egyenlőtlenségek csökkenése az országban (konvergencia II.), harmonikus területi fejlődés (benne területi tőke), területi szinergiák érvényesülése, szubszidiaritás érvényesülése, területi kormányzás erősödése (partnerség, többszintű kormányzás).

3. Területpolitikai felfogások

Az EU regionális politikája esetében megállapíthatjuk, hogy nincs egy egzakt definíció a területi kohézióra. A Lisszaboni Szerződés és az azt követő években írt különböző EU-dokumentumok (Negyedik, Ötödik, Hatodik kohéziós jelentés, Zöld Könyv a területi kohézióról, A Zöld Könyvben feltett kérdésekre adott válaszok összegzése, Területi Agenda [2011]) alapján az 1. táblázatban foglaltuk össze mi mindent értenek alatta, szöveggörnyezeteik figyelembevételével. (Ugyanakkor már itt felhívjuk a figyelmet arra, hogy a területi kohézió területi szintjei nem egyértelműek a leírásokban, ezeket azért megpróbáltuk azonosítani.) A táblázatba összeszedett 19 tényező egyértelműen sok, ráadásul keveredik a tartalom és az eszköz a jelenség kapcsán.

1. táblázat: Különböző európai uniós dokumentumok alapján a területi kohézióhoz sorolt dimenziók, valamint ezek feltételezett területi szintjei

Table 1: Dimensions of territorial cohesion based on various EU documents and their presumed territorial levels

Területi kohézió dimenziói	Területi szint
Régiók fejlettségi szintje közötti különbségek csökkentése	EU, országos
Legkedvezőtlenebb helyzetű régiók lemaradásának csökkentése	EU, országos
Térségek, régiók közötti társadalmi, gazdasági koncentráción belüli egyenlőtlenségek csökkentése	EU, országos
Határokon átívelő kapcsolatok, együttműködések ösztönzése, fokozása	EU, országos, regionális, lokális
Egyedi (földrajzi szempontból speciális) adottságú térségek problémáinak kezelése	EU, országos, regionális, lokális
A sokféleség transzformálása egy olyan eszközbe, amely hozzájárul az EU egész területén a fenntartható fejlődéshez	EU
A terület kiegyensúlyozott és harmonikus fejlődésének elősegítése	Regionális, lokális
Nagyváros-vidék gazdasági fejlődésbeli kontrasztjának kezelése (társadalmi, gazdasági koncentráció csökkentése)	EU, országos, regionális
Város-vidék kapcsolatának erősítése	Regionális
Régióon belüli együttműködések ösztönzése	Regionális
Terület adottságai (erősségei) optimális helyi kihasználásának erősítése (területi tőke)	Regionális, lokális
Szolgáltatásokhoz való hozzáférés erősítése (társadalmi kirekesztés ellen)	Regionális, lokális
Fenntartható fejlődés környezeti dimenziójának erősítése, energiahatékonyság	EU
Fenntartható közösségek kialakítása (város, vidék)	EU, országos
Funkcionális térségekben együttműködés fokozása	Regionális
Ágazati politikák területi hatásának figyelembevétele, következetesség, területi koordináció	EU
Társadalmi és gazdasági kohézió kiegészítése és megerősítése	EU
Területi elemzések, részletes területi adatok rendszerei, bővítése	EU, országos, regionális
Térségtypológiák kidolgozása, igazodó integrált területi beruházások	EU, regionális

Forrás: EU dokumentumok (ld. szöveg) alapján saját szerkesztés

Az aktuális helyzetképhez egyrészt az Európai Bizottság weblapján (https://ec.europa.eu/regional_policy/hu) a szakmai szótárban fellelhető meghatározás emelhető ki (a számozás tőlünk ered):

„A területi kohézió célja, hogy az egyes területek lakosai a lehető legjobban kiaknázhassák a lakóhelyükül szolgáló terület adta lehetőségeket. [1. cél] (Az európai polgárokat nem érheti hátrány a közszolgáltatásokhoz, a lakhatáshoz vagy a foglalkoztatáshoz való hozzáférés tekintetében csupán azért, mert egy bizonyos térségben laknak.) A területi kohézió célja a kiegyensúlyozottabb [2. cél] és fenntarthatóbb fejlődés. [3. cél] Ennek a célnak az eléréséhez integrált megközelítést kell alkalmazni. Mindehhez az ágazati politikákat valamennyi [területi] szinten (a helyitől az európai szintig) megfelelőbben össze kell hangolni. [1. eszköz] A cél megvalósításához emellett szorosabb együttműködésre és jobb kapcsolatépítésre van szükség. [2. eszköz] (Számos probléma (pl. éghajlatváltozás, migráció) nem ismer országhatárokat, ezért ezekre több régió vagy ország szintjén célszerű megoldást találni.)” Emellett külön bizottsági weboldal foglalkozik csak a területi kohézió értelmezésével, egyrészt kérdések formájában: Hogyan lehet kihasználni az egyes területek erősségeit, a koncentrációkat kezelni, jobban összekapcsolni a területeket, fejleszteni az együttműködést? Ezen túl leírják, pontokba szedve, hogy a területi kohéziót a kohéziós politika oly módon javíthatja, ha támogatja a területek integrált fejlődését, megerősíti a térségspecifikus politikákat a szakpolitikák közötti koordinációval és több szintű irányítással, valamint támogatja a területek közötti együttműködéseket.

A Hatodik jelentés a gazdasági, a társadalmi és területi kohézióról (2014) azt emeli ki már a bevezetésben, hogy miután a Lisszaboni Szerződés a területi kohéziót a kohéziós politika kifejezett céljává tette, nagyobb hangsúlyt kapott a szolgáltatásokhoz való hozzáférés, a funkcionális földrajzi megoszlás, a területi elemzés és a fenntarthatóság. Egy szövegboxban foglalkozik a dokumentum alaposabban a fogalommal, s az előbb felsorolt négy dimenzióban fogta meg a területi kohéziót: A hozzáférést a fizikai és digitális hozzáférések fejlesztésének formájában (közlekedés, energetikai-infrastruktúra, online), a fenntarthatóságot az energiahatékonyság és megújuló energiák támogatása révén látják megvalósulónak. A területi elemzések esetében a még gazdagabb és részletesebb adatok megteremtését mutatja fel eredményként (elismerve ugyanakkor, hogy még sok mindent kell tenni ezen a téren), a funkcionális földrajznál pedig a különböző térségtípológiák kidolgozását, felhasználását, illetve az integrált területi beruházások megjelenését. Ezen túl a KAP és vidék-

fejlesztés kapcsán is előkerül a fogalom, mint a fenntartható egyensúly megőrzése a városi és vidéki térségek között.¹⁷

Az aktuális helyzetképhez másrészt az utolsó, a Hetedik jelentés a gazdasági, a társadalmi és területi kohézióról szóló anyagot (2017) vehetjük még, amely – természetesen – külön foglalkozik a területi kohézióval (3. fejezet), de meghatározást nem ad rá. A fejezet elején kiemelik, hogy a területi kohézió rávilágít a kohéziós politika számos fontos elemére, amelyek közül azonban a fejezetben csak kettőt részleteznek: egyrészt a környezeti dimenziót (környezeti állapot, klímaváltozás, fenntartható városok), másrészt a területi együttműködéseket (cross-border, interregionális és transznacionális együttműködések). Ha úgy nézzük, akkor az első akár egyfajta kiegészítésnek is tűnhet: van gazdasági, társadalmi kohézió, és akkor kell, hogy legyen környezeti kohézió is (egyes kutatók tekintenek így a területi kohézióra). Ez főként az elmúlt időszak komoly környezeti problémáira reakció, és próbálja a társadalom és a gazdaság mellett fókuszban tartani a környezeti kérdéseket is. A második elem (területi együttműködés) jól ismert és gyakori eleme a területi kohézióknak az EU-dokumentumokban.¹⁸

Faludi (2009) arra hívja fel a figyelmet a területi kohézió esetében, hogy országokként részben eltérő értelmezésű lehet, eltérő törekvésekkel (milyen dimenziókat vesznek és milyen súllyal szerepelnek ezek), amely eredetileg az országok részben eltérő területi problémáiból, és az ezekre épülő részben eltérő területpolitikákból, másrészt ezek képviselőitől, az országok különböző területpolitikai érdekeiktől az EU regionális politikájában való megjelenítéséből.¹⁹

A hazai területpolitika fogalomrendszerében jelen van a területi kohézió, ugyanakkor nincs meghatározva hivatalosan (jogszabály formájában) sem a területfejlesztési törvény fogalomgyűjteményében, sem a kapcsolódó rendeletekben (közte az OFTK fogalomtárában). Ugyanakkor készült egy területi kohéziós kézikönyv 2009-ben (NFGM, 2009). Ez összetett meghatározást ad rá: „A területi kohézió egy olyan cél, melynek eredménye a harmonikus, kiegyenlített társadalmi, gazdasági, környezeti, területi fejlődés. Alapeleme a területi alapú („place-based”) szemlélet és a decentralizáció, mely figyelembe veszi az egyes térségek közötti és a térségen belüli különbségeket, valamint azok kapacitásait és fejlődési potenciáljait. Ösztönzi a területek belső erőforrásainak feltárását, valamint a versenyképesség feltételeinek kialakítását és fenntartását. A területi kohézió ezért nem merül ki az elmaradott térségek felzárkóztatásában, és nem azonosítható kizárólag a regionális politikával sem. A területi szemléletnek valamennyi ágazati szakpolitikát át kell hatnia, melyben az egyes szakpolitikák térké-

pen való tervezése alapigényként jelenik meg. Megvalósításában többszintű és többszereplős kormányzati tevékenységet tesz szükségessé, horizontális és vertikális koordinációval. ... A helyi szereplők együttműködésének a szorgalmazásával az EU egyik legfontosabb alapelve, a szubszidiaritásra való törekvés jelenik markánsan meg.” (5. o.) Az anyag négy dimenzióban fogta meg ezek után a gyakorlatban, a pályázatok esetében a területi kohéziót: kedvező területi hatások érvényesítése, hozzájárulás a területi szinergiához, fizikai térhasználati elvek érvényesítése és az országos területpolitikai céloknak való megfelelés.²⁰

A legfrissebb hazai kiadvány (NGM, 2017), amely a területi tervezők és pályázók számára ad tájékoztatást a területi kohézió szempontjának érvényesítéséhez, épít a korábban készült minisztériumi anyagokra a területi kohézió meghatározásánál, és leszűkíti azt a hazai területi kohézió érvényesítésére, ahol négy – az előbbi bekezdésben ismertetett – dimenziót emelnek ki.²¹

3. Összegzés

Ami összefoglalóan megállapítható a területi kohézió kapcsán a tudományos és szakpolitikai munkákból, valamint konklúzióként megfogalmazható:

- nincs egy széles körben elfogadott meghatározás a területi kohézióra sem a tudományban, sem a regionális politikában,
- a társadalmi, gazdasági kohézió mellett a területi kohézió nem a környezeti dimenziót jelenti, hanem a három együttesét, a komplexitást (területi társadalmi, gazdasági és környezeti kohézió), és nem szabad, hogy jelentse mindazt, ami aktuálisan nincs benne a társadalmi, gazdasági kohézióban,
- több területi szinten is értelmezhető (lokális, regionális, makroregionális, országos, EU szint), többféle, határokat akár átlépő (esetleg összefüggő) területi formációban is megjelenhet, részben közös, részben eltérő tartalommal,
- több dimenziót kell egyszerre érteni alatta (azaz egy gyűjtőfogalom), és a meghatározáson túl a kohézió erősítésének módjai, eszközei a lényegesek,
- sokszínűsége, gyűjtőfogalom jellege ered az EU sokszínűségéből, s az EU-ban megjelenő számtalan területi érdek egyszerre történő megjelenítéséből, érdekképviseléséből,

- felfogható egyfajta területi jelenségként, folyamatként, amelyet a társadalmi beavatkozás (lokális, regionális, országos, EU szinten) – aktuális céljainak megfelelően – próbál befolyásolni különböző eszközökkel.

Mindezek alapján célszerű olyan értelmezést adni a területi kohézióra, amely egyrészt elválasztható a társadalmi, gazdasági kohéziótól, másrészt ötvözi a legfőbb, leginkább elfogadott elemeket, harmadrészt különböző területi szintekre vonatkoztatható.

Fontos az is, hogy az Európai Unió szintjén a területi kohéziót ne lehessen kisajátítani egyes speciális térségek problémáira, hanem összeurópai dimenzióban kell maradnia. (Emiatt a speciális földrajzi adottságú térségek ügyeinek kezelése ugyan érthető, regionális vagy makroregionális kérdés és területi kohézió, de nem összeurópai területi kohézió.) Ennek egyik hátulütője, hogy Magyarország is területi érdekei miatt a számára kedvező dimenziókat fogja hangsúlyozni (leginkább az elmaradottságot). Faludi (2009) arra hívja fel a figyelmet a területi kohézió esetében, hogy országonként ez részben eltérő értelmezésű lehet, eltérő törekvésekkel (milyen dimenziókat vesznek és milyen súllyal szerepelnek ezek), amely ered egyrészt az országok részben eltérő területi problémáiból, és az ezekre épülő részben eltérő területpolitikákból, másrészt ezek képviselőitől, az országok különböző területpolitikai érdekeiknek az EU regionális politikájában való megjelenítéséből. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az uniós szakpolitikai támogatásokra jobban építő országokban a felfogás leginkább az uniós elváráshoz igazodik (amire jó példa Magyarország is).

Közelítésünkben az alábbi leírás adható, amely döntően támaszkodik a korábbi munkákra, oly módon, hogy tudományos alapokra épít, de próbál a szakpolitikai elképzelések felé is elmozdulni. Ilyen módon inkább gyűjtőfogalom jellege domborodik ki, amely jobban elfogadható összeurópai szinten, ugyanakkor Magyarország számára minden dimenziója fontos. Hat dimenziót alakítottunk ki, amelyeknél a jelenséget, folyamatot rögzítettük (2. táblázat), és ezen dimenziók áttekinthetők Magyarország jellemzői, érdekei szempontjából is.

Ebben a tanulmányban csak elvi síkon közelítettünk a jelenséghez, de ha mérni is akarjuk, akkor vannak módszertani lehetőségek, ám ezekben sincs konszenzus, illetve a „kiválasztott” dimenziók határozzák meg ezeket, sőt nem mindegy, hogy egy állapotot akarunk felmérni (pl. Medeiros, 2016), vagy például a fejlesztések területi kohézióra gyakorolt hatását szeretnénk mérni (pl. Pannon.Elemző, 2013).

2. táblázat: A területi kohézió dimenziói és céljai különböző területi szinteken

Table 2: Dimensions and objectives of territorial cohesion at different territorial levels

Dimenziók	Európai Unió és országos szint (térségek közötti egyensúly, harmónia)	Regionális és lokális szint (térségi egyensúly, harmónia)
1.	Területi munkamegosztás elmélyítésének támogatása	Endogén alapú, fenntartható, területileg harmonikus fejlődés megvalósítása
2.	Területi fejlettségi különbségek kezelése	Versenyképesség fokozása
3.	Ágazati fejlesztések területi koordinációja	Térségi szinergiák erősítése
4.	Vertikális partnerség erősítése	Horizontális partnerség erősítése
5.	Területi koncentrációs különbségek kezelése	Centrum és periféria kapcsolatának erősítése
6.	Területi együttműködések erősítése	Térségek közötti együttműködések fokozása

Forrás: saját szerkesztés

Zárásként és a probléma egyfajta feloldásaként azt emeljük, ki, hogy nem mindegy milyen célunk van a területi kohézió meghatározásával. Lehet tudományos törekvés a definiálásra, amely akár megalapozhatja a szakpolitikai hozzáállást is. Másrészt cél lehet az Európai Unió kohéziós politikájáról szóló nemzetközi diskurzusban való érdemi részvétel, a hazai érdekek érvényesítésének igényével. Harmadik utat jelent a hazai tervező, fejlesztő szakembereknek a programok, pályázatok kapcsán szakmai tájékoztató készítése, illetve a területi kohézió alapelveinek érvényesítése egy projekt esetében. Ezek függvényében értelmezhetők és használhatók a tanulmányban leírtak is.

JEGYZETEK / NOTES

1. Nemes Nagy József (2009): Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 350 p.
2. Szabó Pál – Tóth Balázs (2016): Új fogalmak térnyerése a hazai területi kutatásokban és területpolitikában. (Területi versenyképesség, területi kohézió, területi tőke, területi rugalmasság). Lengyel I. – Nagy B. (szerk.): Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása, Szeged, JATEPress, pp. 125-142.
3. Szabó Pál – Tóth Balázs (2016): Új fogalmak térnyerése a hazai területi kutatásokban és területpolitikában. (Területi versenyképesség, területi kohézió, területi tőke, területi rugalmasság). Lengyel I. – Nagy B. (szerk.): Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása, Szeged, JATEPress, pp. 125-142.
4. Nemes Nagy J. szerk. (2005): Regionális elemzési módszerek. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 284 p.
5. Böhme, Kai – Gløersen, Erik (2011): Territorial Cohesion Storylines: Understanding a Policy Concept. http://www.spatialforesight.eu/tl_files/files/editors/dokumente/Brief-2011-1-111025.pdf
6. Faludi, Andras (2009): Territorial Cohesion under the Looking Glass. Synthesis Paper about the History of the Concept and Policy Background to Territorial Cohesion. Brussels: European Commission, Regional Policy, Inforegio. http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/consultation/terco/pdf/lookingglass.pdf
7. Camagni, Roberto (2007): The rationale for territorial cohesion and the place of territorial development policies in the European Model of Society. In: A. Faludi (ed.), Territorial Cohesion and the European Model of Society. Lincoln Institute of Land Policy. pp. 129-144.
8. Böhme, K. – Gløersen, E. (2011): Territorial Cohesion Storylines: Understanding a Policy Concept. http://www.spatialforesight.eu/tl_files/files/editors/dokumente/Brief-2011-1-111025.pdf
9. Medeiros, E. (2016): Territorial Cohesion: An EU concept. European Journal of Spatial Development. 60. pp 1-30.
10. Szabó Pál – Tóth Balázs (2016): Új fogalmak térnyerése a hazai területi kutatásokban és területpolitikában. (Területi versenyképesség, területi kohézió, területi tőke, területi rugalmasság). Lengyel I. – Nagy B. (szerk.): Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása, Szeged, JATEPress, pp. 125-142.
11. Kengyel Ákos (2008): Kohézió és finanszírozás. Az Európai Unió regionális politikája és költségvetése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 271 p.

12. Lóránd Balázs (2010): Az Európai Unió kohéziós politikájának értékelése. Európai Tükör, 15. évf. 4. sz., pp. 54-66.
13. Bartke István (1995): Területfejlesztés. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 276 p.
14. Illés Iván (2009): A „területi kohézió” szerepe az EU és a tagországok politikájában. In: Kocziszky Gy. – Sáfrányné Gubik A. (szerk.) Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar VII. Nemzetközi Konferencia. I-II.kötet. Miskolc. pp. 214-224.
15. Rechnitzer János (2013): Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolására. Geopolitika a XXI.században, 4., 35–52.
16. Szabó Pál (2013): A területi kohézió erősítése a szakpolitikai dokumentumok és az elméleti irodalom tükrében. In: Pannon.Elemző Kft.: Területi kohéziós értékelési jelentés. Melléklet. Budapest, Pannon.Elemző Kft.- NFÜ. pp. 404-468.
17. European Commission (2014): Sixth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
18. European Commission (2017): Seventh Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
19. Faludi, Andras (2009): Territorial Cohesion under the Looking Glass. Synthesis Paper about the History of the Concept and Policy Background to Territorial Cohesion. Brussels: European Commission, Regional Policy, Inforegio.
20. Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (2009): Kézikönyv a területi kohézióról. Budapest, NFGM-VÁTI, 160 p.
21. Nemzetgazdasági Minisztérium (2017): Területi kohéziós útmutató, Magyarország hazai és európai uniós finanszírozású fejlesztéseinek eredményes végrehajtásához. Budapest, Nemzetgazdasági Minisztérium, 88 p.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bartke I. (1995): Területfejlesztés. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 276 p.
- Böhme, K. – Gløersen, E. (2011): Territorial Cohesion Storylines: Understanding a Policy Concept. http://www.spatialforesight.eu/tl_files/files/editors/dokumente/Brief-2011-1-111025.pdf (2019.05.04)
- Camagni, R. (2007): The rationale for territorial cohesion and the place of territorial development policies in the European Model of Society. In: A. Faludi (ed.), Territorial Cohesion and the European Model of Society. Lincoln Institute of Land Policy. pp. 129-144.
- European Commission (2014): Sixth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- European Commission (2017): Seventh Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg
- Faludi, A. (2009): Territorial Cohesion under the Looking Glass. Synthesis Paper about the History of the Concept and Policy Background to Territorial Cohesion. Brussels: European Commission, Regional Policy, Inforegio. http://ec.europa.eu/regional_policy/archive/consultation/terco/pdf/lookingglass.pdf (2019.05.05)
- Illés I. (2009): A „területi kohézió” szerepe az EU és a tagországok politikájában. In: Kocziszky Gy. – Sáfrányné Gubik A. (szerk.) Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar VII. Nemzetközi Konferencia. I-II.kötet. Miskolc. pp. 214-224.
- Kengyel Á. (2008): Kohézió és finanszírozás. Az Európai Unió regionális politikája és költségvetése. Budapest, Akadémiai Kiadó, 271 p.
- Lóránd B. (2010): Az Európai Unió kohéziós politikájának értékelése. Európai Tükör, 15. évf. 4. sz., pp. 54-66.
- Medeiros, E. (2016): Territorial Cohesion: An EU concept. European Journal of Spatial Development. 60. pp 1-30.
- Nemes Nagy J. szerk. (2005): Regionális elemzési módszerek. Budapest, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 284 p.
- Nemes Nagy J. (2009): Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai. Budapest, Akadémiai Kiadó, 350 p.
- Nemzetgazdasági Minisztérium (2017): Területi kohéziós útmutató, Magyarország hazai és európai uniós finanszírozású fejlesztéseinek eredményes végrehajtásához. Budapest, Nemzetgazdasági Minisztérium, 88 p.
- Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium (2009): Kézikönyv a területi kohézióról. Budapest, NFGM-VÁTI, 160 p.

- Nemzetgazdaság Tervezési Hivatal (2014): Nemzeti Fejlesztés 2030, Magyar Közlöny, 1. sz., Melléklet az 1/2014. (I. 3.) OGY határozathoz, Budapest. 288 p.
- Pannon.Elemző (2013): Az EU-s támogatások területi kohézióra gyakorolt hatásainak értékelése. Budapest, Pannon.Elemző Kft., 284 p.
- Rechnitzer J. (2013): Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolására. Geopolitika a XXI.században, 4., 35–52.
- Szabó P. (2013): A területi kohézió erősítése a szakpolitikai dokumentumok és az elméleti irodalom tükrében. In: Pannon.Elemző Kft.: Területi kohéziós értékelési jelentés. Melléklet. Budapest, Pannon.Elemző Kft.- NFÜ. pp. 404-468.
- Szabó P. – Tóth B. (2016): Új fogalmak térnyerése a hazai területi kutatásokban és területpolitikában. (Területi versenyképesség, területi kohézió, területi tőke, területi rugalmasság). Lengyel I. – Nagy B. (szerk.): Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása, Szeged, JATEPress, pp. 125-142.
- Zillmer, S. – Böhme, K. (2010): EU Regional Policy – Territorial Cohesion Objective and Realities. p 25.
http://www.regionalstudies.org/events/2010/may_pecs/papers/Zillmer.pdf
 (2019.05.14.)
1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről (1996): Magyar Közlöny, 5. sz. pp. 1026-1056.

RÁCZ Lajos
egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem,
Juhász Gyula Pedagógusképző Kar.
Szeged

professor
University of Szeged,
Juhász Gyula Faculty of Education
Szeged, Hungary
email: raczl@jgypk.szte.hu

ÉGHAJLATTÖRTÉNET ÉS KLÍMAMIGRÁCIÓ

CLIMATE HISTORY AND CLIMATE MIGRATION

ABSTRACT

The history of environmental migration is of the same age as human evolution. During human history, the climate, and the physical environment changed with a number occasion, and for the new communities had to adapt to the changes though. We analyze five climate-environmental migration situations with the use of the methods of comparative historical research. The examined cases: ancient Egypt and the immigration, the environmental crisis of the Arab peninsula on the time of the birth os Islam, the history of the Hungarian conquest in the viewpoint of climate migration, cracking of the Ottoman Empire on the time of the Long War and the Jelali revolt, finally the environmental vulnerability of Bangladesh on the time of the global warming. We examined in our environment history overview, as what launched the climatic-environmental changes as triggering force of the environmental and climate migration, and on a what kind of manner the mitigation of the effects of the crisis was possible. These environmental and climate migration situations happened in the different historical ages served conclusions which can be generalized. The climatic-environmental changes never take into consideration of the political borders. It was the general feature of climatic-environmental crises did not have a technological

solution purely. The localization of the climate migration based on military devices not brought for, and does not yield lasting results in the future presumably, and does not help in the solution of the migration crisis too-the crisis management based on central administration and devices exclusively almost inevitably with low efficiency and resource wasting. There were any substantive positive effect of the social scapegoat creations though, ruined the public social confidence permanently, however.

Kulcsszavak: klímátörténet, környezettörténet, klíma migráció, létfenntartási válság, történeti ökoszisztéma

Keywords: climate history, environmental history, climate migration, subsistence crisis, historical ecosystem.

1. Bevezetés

Migrációra, a lakóhely átmeneti vagy tartós megváltoztatására számos ok ráveheti az embereket. A kiváltó okok lehetnek politikai, katonai, társadalmi, gazdasági, és környezeti természetűek egyaránt, s nem volt ez másként a történeti korokban sem. 2016 óta foglalkozom az éghajlati-környezeti változások migrációs hatásainak a kutatásával.¹ Korábbi eredményeimet felhasználva ebben a rövid tanulmányban kísérletet teszek néhány éghajlati-környezeti okból bekövetkezett, illetve a jövőben valószínűsíthető migrációs folyamat összehasonlító elemzésére.

A klímamigráció történeti jelenségének vizsgálatához mindenekelőtt meg kell határoznunk azt, hogy ki tekinthető klíma-migránsnak. A Nemzetközi Migrációs Hivatal levette a vállunkról a terhet, 2007-ben kiadott meghatározása szerint: „(...) a környezeti migránsok olyan személyek vagy csoportok, akiket az életükre vagy életfeltételeikre károsan ható, hirtelen vagy fokozatos környezetváltozás lakhelyük elhagyására kényszerít, illetve emiatt egy időre vagy végleg kénytelenek saját elhatározásukból más helyre távozni hazájukon belül vagy kívül”.² A klíma-, illetve környezeti migráció lehet országon belüli és határokon túlterjedő, lehet időleges vagy tartós, illegális és legális, de minden esetben kényszmigráció. A nemzetközi éghajlat- és környezettörténeti kutatás 2018-ban egy 52 szerző által jegyzet nagy összefoglaló kötetet készített a kutatás forrásairól, módszertanáról és kutatási eredményeiről.³ A migrációt tárgyaló fejezetet Franz Mauelshagen írta,⁴ aki elemzésében az éghajlati-környezeti okokra visszavezethető migrációs jelenségek hat típusát különböztette meg:

- 1). Éghajlati, leginkább hidrometeorológiai katasztrófák, amelyek az érintett népeiséget többnyire gyors és radikális helyváltoztatásra kényszer-

rítik. A helyváltoztatás ugyanakkor nem feltétlenül azonnali, amennyiben az érintett közösség rendelkezik tapasztalattal és eszközökkel a védekezést illetően. Amennyiben az éghajlati-környezeti fenyegetés állandó, akkor a helyváltoztatás tartós marad.

- 2). Havi, évszakos vagy éves időjárási ingadozások és anomáliák, amelyek tartósan rontják a terméskilátásokat ellátási válságokat okozhatnak, ami elvándorlást generál. Abban ugyanakkor, hogy a rossz termések sorozatából lesz-e általános krízis, a társadalmi intézményeknek igen nagy szerepe és játéktere van.
- 3). Szezonális migráció, amely az esetek legnagyobb részében munka migráció. Ilyenek voltak például az aratócsapatok a francia, vagy a magyar történelemben, amelyek a gabona érését követve haladtak délről északra. A klímátörténeti kutatás álláspontja szerint az afrikai rabszolgák Amerikába történő szállítását is nagymértékben meghatározta az amerikai mezőgazdaság eredményessége, amelynek az egyik legfontosabb irányító tényezője az időjárás, illetve az éghajlat alakulása volt.
- 4). Hosszú távú (évtizedes, vagy évszázados) éghajlati változások által előidézett migráció. Az ilyen típusú kölcsönhatások kimutatása módszertanilag különösen bonyolult kérdés, hiszen évtizedes-évszázados léptékben különösen nehéz a migrációs hatóerők szétválogatása és súlyozása.
- 5). A pleisztocén kor évezredes léptékű éghajlatváltozásai, és a benépeülő Föld. A 2,5 millió éve elkezdődött és 12.000 éve lezárult pleisztocén jégkorszak határozta meg az emberiség kialakulásának éghajlati-környezeti kereteit és körülményeit. A pleisztocén glaciálisok és interglaciálisok, amelyek szárazságok és csapadékosabb időszakok formájában még Afrikában is éreztették a hatásukat alapvetően meghatározták a korai embercsoportok vándorlásait. A pleisztocén migrációs útvonalak rekonstruálásában számos tudomány közreműködik, így a genetika, a régészet, a nyelvészet és a paleoklimatológia egyaránt.
- 6). Az éghajlat, mint hivatkozási alap. Egyfelől az éghajlat gyakran szerepelt magyarázatként az amerikai indiánok leigázását és rabszolgaságba kényszerítését illetően, illetve az afrikai rabszolgák kényszerbetelepítésének okaként. Másfelől pedig az európaiak a gyarmati területeken igyekeztek olyan helyeken letelepedni, amelyek klímája a lehetőség szerint közel volt az anyaország éghajlatához.

Annak érdekében, hogy a korai civilizációk megjelenésétől a jelenkorig terjedően össze tudjuk vetni a különféle klíma migrációs helyzeteket, szükséges meghatároznunk az összehasonlítás szempontjait. Az első kérdés, amire minden vizsgált esetben választ kell adnunk, hogy miként vált az éghajlat megváltozása a migráció elindítójává. A második, hogy milyen személyes, társadalmi és gazdasági konfliktusokat okozott a klíma-migráció. Végezetül pedig, milyen módon voltak konszolidálhatók a klíma-migrációs válsághelyzetek, ha egyáltalán sikerült ez a művelet.

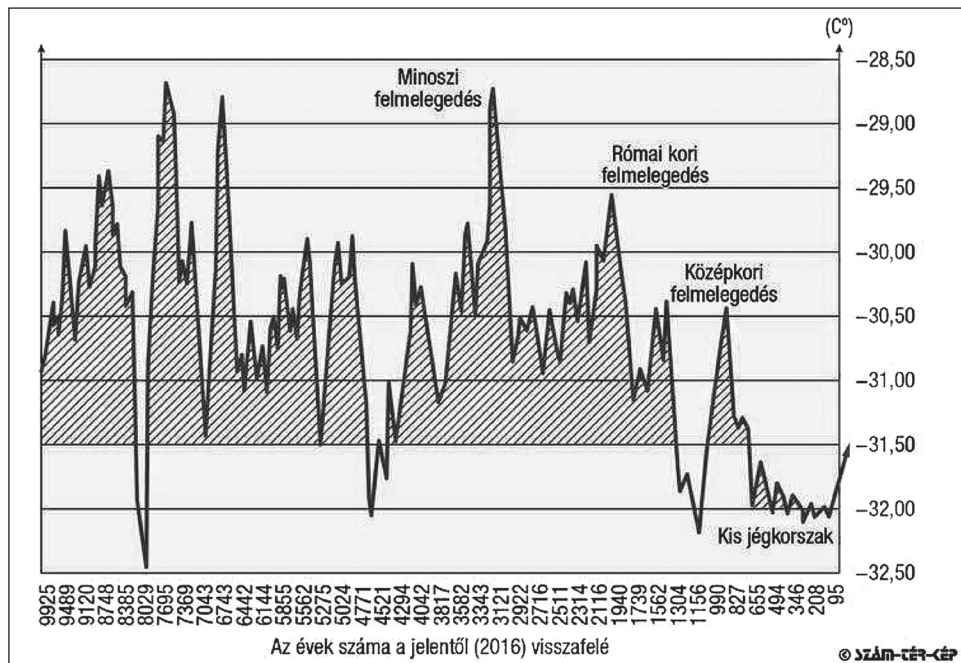
2. Klímaváltozások a történeti korokban

Az éghajlat nagy változékonyságot mutat nemcsak a Föld történetében, de az emberi történelem léptékében is.⁵ Amennyiben a Föld éghajlatát a geológiai idő nézőpontjából szemléljük, akkor a ritka jégkorszakok egyikeben élünk, amikor a pólusokat jég borítja. A Föld történetének kilenczatedében nem voltak a sarkvidékek eljegesedve. Az emberi faj genezise egy különösen karakteres hideg időszakban bontakozott ki, a pleisztocén jégkorszak glaciálisai idején a poláris jégtakaró elérte Eurázsia peremvidékét, a Brit-szigeteket és Skandináviát pedig teljesen elborította a jég. A földtörténeti jelenkor, a holocén 11-12'000 éve kezdődött, de egyáltalán nem jelentette a klímaváltozások végét. Kétségtelenül csökkent azonban az éghajlati változások nagyságrendje, a pleisztocén jégkorszak idején a globális hőmérséklet változása a 3-4°C-ot, addig a holocén legerőteljesebb klímaingadozásai sem haladták túl globális átlagban a 1°C-t.

A grönlandi jégvizsgálatokra alapozott hőmérsékleti rekonstrukció diagramja jól mutatja az éghajlat változékonyságát a holocén idején az észak-atlanti térségben, ahol a jelenkori globális felmelegedésnél sokkal enyhébb időszakokat is be tudunk azonosítani. A közép-holocén maximum idején, 7-8'000 éve annyira enyhe volt a klíma Európában, hogy az összes gleccser elolvadt, ideértve a skandináv gleccsereket is. De jelentős felmelegedések voltak a minószi Kréta, és a Római Birodalom virágzása idején, nemkülönben pedig a középkor derekán is. A karakteres lehűlések azonban kétségkívül ritkábbá váltak, a legerőteljesebb és a legjobban dokumentált lehűlés a kis jégkorszak időszaka volt a 14. eleje és a 19. század vége között. Az éghajlat a történeti korokban, a földtörténeti jelenkorban is komoly ingadozásokat mutatott, s ezek a klímaváltozások bizonyosan hatással voltak a kortársak életére.

1. ábra: Grönlandi jégmag vizsgálatokra alapozott hőmérséklet rekonstrukció a jelenkortól számított 10'000 évre vonatkozóan

Figure 1. Temperature reconstruction for the last 100'000 years based on Greenland ice-core reconstruction

Forrás: wattsupwiththat.files.wordpress.com/2013/03/greenland-ice-core-isotope-past-4000-yrs.png, 2020.10.08.. Az eredeti ábra magyar változatát Tiner Tibor rajzolta meg.

A klíma-migrációs esetvizsgálatok kiválasztásánál arra törekedtem, hogy a minta történetileg és geográfiai szempontból is a lehető legheterogénabb legyen, hiszen az összehasonlító módszer erényei csak egy valóban változatos minta esetében tudnak megmutatkozni. Öt bekövetkezett, és egy, a jövőben valószínűsíthető klímamigrációs esetet vizsgálunk meg az összehasonlítás három kiválasztott szempontját követve. A hat klímamigrációs helyzet a következő:

- 1). az ókori Egyiptom és a munkaerő import kérdése,
- 2). az Arab-félsziget létfenntartási válsága az iszlám születése idején,
- 3). klímamenekültek a Kárpát-medencében,
- 4). az Oszmán birodalom megroppanása a nagy szárazság és a dzseláli felkelés évtizedeiben,

- 5). a jelenkori globális felmelegedés és a tengerszint emelkedés: Banglades esete.

3. Az ókori Egyiptom és a munkaerő import kérdése

A pleisztocén eljegesedést követően a globális felmelegedés az éghajlati rendszer átalakulása következtében igen nagy regionális változatosságot produkált. 13-14'000 éve már annyira enyhe volt az éghajlat a Közel-Keleten, hogy a régészeti feltárások tanúsága szerint a gyűjtögető életmód mellett sem volt szükség vándorlásra, s létrejöttek az első állandó települések jóval a mezőgazdálkodás kora előtt. A letelepült gyűjtögető közösségek korának az ún. fiatalabb Dryas korszak (12'900-11'700 BP) példátlanul gyors és erőteljes lehűlése vetett véget, amikor több mint egy évezredre még visszavetett a jégkorszak. A fiatalabb Dryast követően azonban már nem volt több tartós visszahűlés és erőteljesen átalakult a világ földrajzi képe. A Szahara 8-9'000 éve termékeny ligetes szavanna volt gazdag állatvilággal, a Csád-tó kiterjedése pedig elérte a Kaszpi-tenger méreteit. A Szahara kiszáradása 6'000 éve kezdődött el, s az éghajlat szárazabbá válásának folyamata elérte a közel-keleti területeket is. Az elsivatagosodó vidékeken élő népesség számára nemigen maradt más választás, mint a termékeny folyóvölgyekbe történő menekülés. Két ilyen folyóvölgy volt a termékeny félhold övezetében, a Nílus-völgye és Mezopotámia a Tigrissel és az Eufrátesssel. A klíma-menekültek helyzete nem volt irigylésre méltó, hiszen ezekben a korai civilizációkban jobbra csak a társadalom alsó szegmensébe lehetett beilleszkedni. Nem történt ez másként Izráel fiaival sem Egyiptomban: *„És kemény munkával keseríték életüket, sárcsinálással, téglavetéssel és mindenféle mezei munkával, minden munkájokkal, melyeket kegyetlenül dolgoztatnak vala velök.”*⁶ Ebből a peremhelyzetből pedig nem volt lehetőség a kollektív felemelkedésre, csak egyéni utak vezettek az egyiptomi társadalom elitje felé, s amint azt Mózes példája is bizonyítja, ehhez fel kellett adnia az identitását, ha ez Mózes esetében nem is tudatosan történt. Ám amikor Ábrahám Istene személyesen szólította meg Mózeset, új irányt adott az életének, bár a kiválasztottnak nem volt kedvére való a rábízott feladat: *„Kicsoda vagyok én, hogy elmenjek a Faraóhoz és kihozzam az Izráel fiait Égyiptomból?”*⁷ De az Úr eltökéltnak bizonyult: *„És szóla az Úr Mózeshez és Áronhoz és rendelé őket Izráel fiaikhoz és a Faraóhoz, Égyiptom királyához, hogy hozzák ki az Izráel fiait Égyiptom földéről.”*⁸ A zsidók érkekképviselőjeként Mózeset az egyiptomi elit kizárta a soraiból, s az uralkodó rend kiváltságolt tagjá-

ból törvényen kívüli üldözött lett. A fáraó számára igen fontos lehetett a nagy létszámú és olcsó munkaerő megtartása, hiszen csapások sorozata sem elég, hogy a zsidó népet önként elbocsássa a birodalmából. Az Egyiptomból történő kivonulást csodák sora támogatja, ami arra utal, hogy normális körülmények között egy alávetett népnek semmi esélye nem lett volna a birodalom ölelő karjaiból való menekülésre. Végül a csodák sorozatát a Vörös-tenger szétválasztása koronázta meg: *„És kinyújtá Mózes az ő kezét a tengerre, az Úr pedig egész éjjel erős keleti széllel hajtá a tengert és szárazzá tevé a tengert, és kétfelé válának a vizek.”*⁹ De hiába volt a birodalmat megroppantó tíz csapás, a példa nélküli kivonulás, a Vörös-tenger szétválasztásával egyetemben, az ígéret földjére az Úr ítélete szerint még negyven esztendőt kellett várni az izraelitáknak, hiszen Kánaán földjére a rabszolga nemzedék tagjai nem léphettek be.

4. Az Arab-félsziget létfenntartási válsága az iszlám születése idején

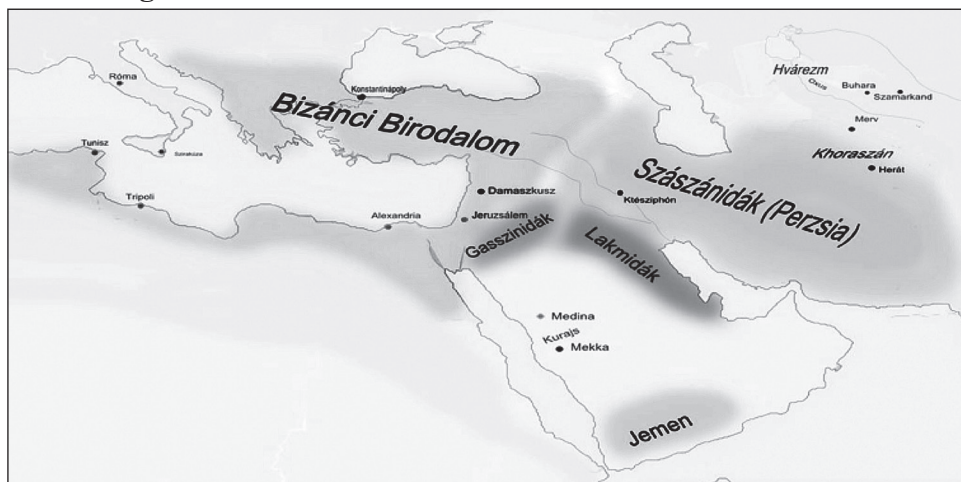
Az Arab-félsziget a nagy antik civilizációk peremvidékét jelentette évszázadokon át. A nagyobb népsűrűség kialakulásának elejét vette, hogy félsziget döntő részét sivatagos és félsivatagos területek borítják. Az Arab-félszigeten a kora középkor idején három történeti ökoszisztéma létezett. A sivatagos és félsivatagos területeken, ahol csak időszakos vízfolyások léteztek, beduin tevétenyésztő törzsek éltek, a terület csekély eltartó képessége miatt inkább nemzeti szervezetben. A félsziget déli övezetét azonban elérte a trópusi monszun övezet, ezért a jemeni területeken a rendszeres csapadékra alapozott öntözéses földművelés jött létre. Boldog Arábia, vagy ahogy az antikvitás idején nevezték, „Arabia Felix” reprezentatív exportcikke a tömjén volt.¹⁰ A Selyemút mellett a Tömjénút volt az antikvitás és a kora középkor másik nagy kereskedelmi útja, ahol a tömjén mellett értelemeszerűen számos más kereskedelmi árucikk is utazott, de az emblematisztikus termék a tömjén volt. Fontos szerepet játszottak a tömjénút kereskedelmében az Arab-félszigetnek a Vörös-tenger keleti partjához közel elhelyezkedő oázis városok, közülük is kiemelkedett Mekka és Medina. A félsziget beduinjai is részt vettek a tömjén kereskedelemben, ők adták a tevéket és az őrséget a karavánokhoz, s a beduinok voltak azok is, akik rendszeresen fosztogatták a gazdag kereskedők karavánjait.

A 6. században tartósan megváltozott a félsziget éghajlata, érezhetően csökkent a csapadék mennyisége, ami a marginális mezőgazdasági övezetnek számító félsivatagi területeken különösen súlyos következményekkel járt. De az éghajlati rendszer változása nem tett jót Arabia Felix öntözé-

ses mezőgazdaságának sem, mivel a monszun egyre kiszámíthatatlanabbul viselkedett és a csapadék mennyisége is csökkent. Az Arab-félsziget mindhárom történeti ökoszisztémájában működési zavarok jelentkeztek. Az ellátási válság szokványos, ha nem is megoldásának, de enyhítésének számított, hogy a beduinok kalandozó-fosztogató hadjáratokat indítottak a környező civilizált területek rovására. Ilyen módon a beduin rablócsapatok megprédálták Szíria és Mezopotámia városait, az összerabolt javak nagyobb részét pedig értékesítették az oázis városok kereskedőinél. A közel-keleti régió két nagyhatalma, Bizánc és a Szászánida Perzsia érthető okokból védekezni kívánt a beduin rabló hadjáratokkal szemben és létrehoztak egy-egy ütközőállamot az Arab-félsziget északi peremvidékén. A bizánci területeket a Gasszinidák, Perzsiát pedig a Lakmidák védelmezték eleinte igen sikeresen. Ez az átmenetileg sikeresnek bizonyult védelmi rendszer oda vezetett, hogy a félszigeten kialakult egy olyan helyzet, amelyet a történettudomány bedugaszolt palack állapotnak nevez.

2. ábra: A közel-keleti térség az iszlám színrelépése előtt

Figure 2. The Middle Eastern area before the Islam era

Forrás: hu.wikipedia.org/wiki/Az_iszl%C3%A1m_t%C3%B6rt%C3%A9nete#/media/File:Beyond_Islam_600y_Map.jpg, 2020.10.08.

Ebben a válságos és egyre romló helyzetben sikeres törzsi vezetők, gazdag kereskedők és hitszónokok igyekeztek követők számára kiutat találni és mutatni. A kortársak eleinte Mohamedben sem láttak különösebb veszélyt

vagy perspektívát. Hérakleiosz (610-641) bizánci császár a hagyomány szerint azt üzenté damaszkuszi helytartójának: *hallom van egy bolond próféta Mekkában, térítsd jobb belátásra, vagy küldd el a fejét.*¹¹ A bizánci császár optimizmusa nem bizonyult megalapozottnak, Mohamed követői felnyitották a bedugaszolt palackot. 636-ban a próféta csapatai megnyerték a sorsdöntő jarmúki ütközetet, aminek nyomán megszerezték az ellenőrzést Szíria és Mezopotámia felett. 674-ben pedig, alig több mint négy évtizeddel Mohamed (571-632) halála után a muszlim seregek már Konstantinápolyt ostromolták, igaz ekkor még sikertelenül.

5. Klímamigránsok a Kárpát-medencében

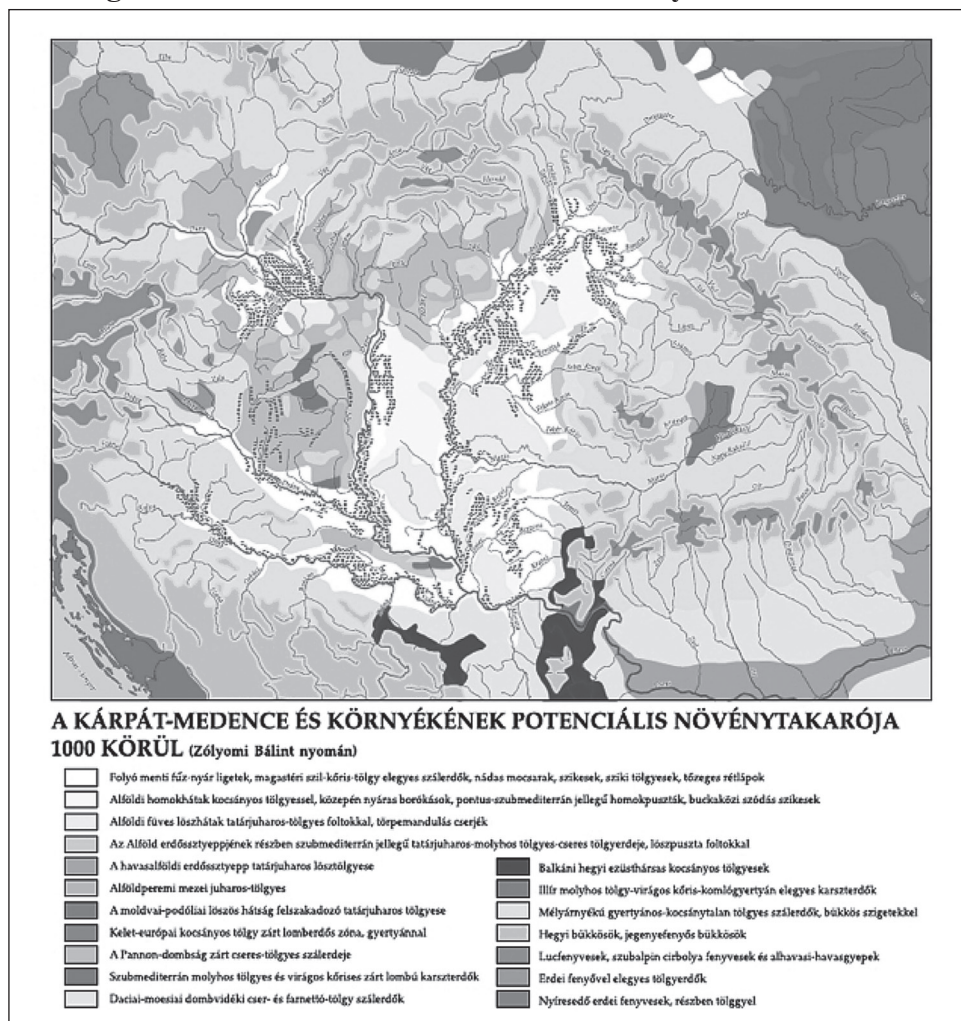
A 9. század végén a Kárpát-medencét elfoglaló magyar törzsek az eurázsiai sztyeppe óceán legnyugatibb öblébe érkeztek. Az új szállásterület környezeti állapota számos hasonlóságot mutatott a kelet-európai síkság viszonyaival, ám jelentősek voltak a különbségek is. Az Etelköz 800-900'000 km²-es legelőterülete helyett a Kárpát-medencében, mindössze 150-160'000 km²-nyi potenciális legelő állt rendelkezésre, amelyből azonban hozzávetőlegesen 24-25'000 km² tartósan vagy ideiglenesen vízjárta terület volt. A Kárpát-medence sem a kiterjedését, sem a geomorfológiai és biogeográfiai viszonyait, sem pedig a vízhálózatát tekintve nem volt alkalmas a hagyományos nomád életforma folytatására. Ráadásul a magyar törzsek kárpát-medencei megtelepedésére két éghajlati korszak határán került sor, a 9. század második felében zárult le a népvándorlások korának lehűlése, amely globálisan a hőmérséklet csökkenését hozta, ám az eurázsiai sztyeppei folyosóban inkább az éghajlat szárazabbá válásával járt. A 9. és a 13. század között a klíma enyhébbre fordult, amely a sztyeppe népek számára a csapadék és ezzel a létfontosságú fűhozam növekedését eredményezte. Az éghajlat csapadékosabbá válása stabilizálta a sztyeppei nomád társadalmakat, s hozzájárult a dominó elvet követő vándorlási hullámok tartós lezárulásához.¹²

Az eurázsiai sztyeppei folyosó nomád népei számára a legfontosabb éghajlati tényező a csapadék volt, amely meghatározta az éves fűhozamot, és ennek következtében az eltartható állatállomány nagyságát. A sztyeppe övezetben az átlagos csapadékmennyiség 300 és 400 mm között változik, ami a fű évi egyszeri sarjadásához elegendő. Ha a fűvet lelegeltették, akkor a következő tavaszig kell várni a legelőterület sarjadásra. Amennyiben a csapadék mennyisége tartósan 300 mm alá csökken, radikálisan csökken a fűhozam és megrendül a döntően az állatvagyonra épülő nomád társadalom

és gazdaság stabilitása. Egy ilyen krízishelyzetben két választása volt egy nomád közösségnek, a veszteségek pótlása érdekében rabló hadjárat indított a környezetében élő népek rovására, vagy támogatást és menedéket kért egy hatalmasabb törzstől, törzsszövetségtől vagy birodalomtól, elfogadva a vazallusi státusz által jelentett előnyöket és hátrányokat.¹³

3. ábra: A Kárpát-medence és környékének potenciális növénytakarója 1000 körül Zólyomi Bálint kutatásai nyomán

Figure 3. The potential vegetation of the Carpathian Basin and its neighbourhood around 1000 after Bálint Zólyomi's researches

Forrás: Rácz Lajos (2009): A Kárpát-medence az Árpád-korban: környezettörténeti esettanulmány. História, 2009. 31/3. 29.

A 4. század végén kezdődött, és a 9. század derekáig tartott a népvándorlások korának hűvös és száraz éghajlatú korszaka. A szárazság első csúcspontja a 4. század derekán jelentkezett Belső- és Közép-Ázsiában, valamint a kelet-európai sztyeppe vidéken. A későbbi évszázadokban elárasztott kikötők maradványai jelzik, hogy a Kaszpi-tenger vízszintje az idő tájt alacsonyabb volt, mint napjainkban, ami arra utal, hogy a Volga vízgyűjtőjében is kevés csapadék hullott. Belső- és Közép-Ázsia területén folyók és tavak száradtak ki, s a terület eltartóképesége radikálisan csökkent. Az általános szárazság előidézte zavarok hatására a mintegy négyszáz éve működő Selyemút is lehanyatlott. A szárazság pedig folyamatos és igen súlyos fenyegetést jelentett az eurázsiai sztyeppei népek sérülékeny nomád gazdaságai számára, elindítva dominószzerűen eszkalálódó háborús konfliktusok sorát. A magyar törzseket is egy ilyen migrációs hullám mozdította ki az Ural környéki ligetes sztyeppe övezetéből és sodort egészen a Kárpát-medencéig.¹⁴

A honfoglaló magyarságnak az új szállásterületen számos új körülményhez kellett alkalmazkodnia. A legeltethető terület kiterjedése nagyjából a negyede volt az etelközi legelőknél, igaz ezt némileg ellensúlyozta a nagyobb csapadék és a bőségesebb fűhozam. Ám a Kárpát-medence 7-8%-a ideiglenesen, vagy tartósan, de vízjárta terület volt, ami a nomád gazdálkodás számára nem hasznosítható terület. Ilyen módon a Kárpát-medence elfoglalása egy krízishelyzetet okozott. A nomád-félnomád magyar törzseket beszorultak egy olyan földrajzi térbe, amellyel sem biogeográfiai szempontból, sem pedig a terület kiterjedését tekintve nem volt kompatibilis az életformájuk.¹⁵ Ebben az elhúzódó krízishelyzetben a honfoglaló magyarság az alkalmazkodás többféle módjával is megpróbálkozott.

A hagyományos megoldást az erőforrások szűkösségére a kalandó-zsákmányszerző hadjáratok jelentették. Etelközben a szláv törzsektől szedtek adót a magyarok, Közép-Európában már egy lényegesen kiterjedtebb és módosabb „ügyfélkörrel” lehetett számolni, annál is inkább, mert Európa ebben az időszakban a feudális anarchia állapotában volt. A harcok réteg, különösen pedig a vezéri kíséretnek nemcsak felderítő-rabló hadjáratokat folytattak, hanem alkalmi szövetségek keretei között katonai szolgáltatásokat is nyújtottak a fizetőképes megrendelők számára. Minden bizonyítással az sem volt véletlen, hogy az első kalandó hadjáratot a Pó-völgyébe vezették a magyar törzsi vezetők, ahol 899 szeptemberében a Brenta folyó mellett nyílt csatában legyőzték I. Berengár itáliai királyt. A győztes csata után a magyar sereg szokatlan módon a telet is Itáliában töltötte, amit a

szakirodalomban egyfajta honfoglalási kísérletként is értelmeznek. Érdekes párhuzam, hogy a longobárdok is Kárpát-medencéből helyezték át a szállásterületüket Észak-Itáliába a 6. század második felében. A magyar törzsek számára azonban ez aligha volt választási lehetőség, hiszen a Pó folyó alföldjén mindössze 30'000 km²-nyi legelőterület áll rendelkezésre. Mindenesetre a 10. század közepére az erőforrások kiegészítésének ez az útja kényszerű módon lezárult, ami meggyengítette a kalandozó hadjáratból a legtöbbet profitáló keleti típusú életmódot folytató nomád elit társadalmi és gazdasági pozícióit.¹⁶

A „transzhumáció” eredeti értelmét tekintve azt a magashegységi legeltetést jelenti, amelynek során az állatok a telet védett völgyekben vészelik át, majd a vegetáció nyílását követve vonulnak a nyájak és a csordák a magashegyi legelőkre, majd a nyár végén vissza a völgyekbe. Szabadfalvi József és Frisnyák Sándor a hegyvidéki transzhumáció síksági analógiáját fedezték fel az Alföld területén, amelyet megkülönböztetésképpen „réti transzhumációnak” neveztek el.¹⁷ A réti transzhumáció lehetővé tette a vízjárta területek bevonását a mezőgazdálkodás és állattartás rendszerébe. A vízjárta területeken háromféle térszínnel kell számolnunk: a mederben folyamatosan van víz, az ártér területén csak az áradások idején kell vízborítással számolnunk, az ármentes térszíneken pedig kizárólag egészen rendkívüli esetekben kell áradástól tartania az ott élőknek. A legelőváltás rendjét és ritmusát a folyók ismétlődő árvizei szabályozták. A Kárpát-medencében három árhullámmal kell számolnunk, a március-áprilisi jeges árral, a júniusi zöldárral, és az októberi, mediterrán klímabefolyás által előidézett árhullámmal. A réti transzhumáció az árterek természetes takarmánybázisára épült, a folyami árterek gyeptakaróját az állattenyésztés a legelőváltás módszerével hasznosította. Amikor a folyók kiáradtak, a vízből kiemelkedő magaslatokon vagy a nagykiterjedésű életkamrák lösz- és homokpusztáin, egyébként pedig a mélyebb fekvésű árterületeken legeltettek. A réti állattartás mindenütt elterjedt, ahol a természetföldrajzi feltételek ezt lehetővé tették (Rétköz, Bodrogek, Taktaköz, Borsod-Hévesi nyílt ártér, Nagy- és Kis-Sárrét, Sárköz, Drávamenti-alföld vidékén). Az ártér nemcsak az állattenyésztés természetes takarmánybázisát biztosította, hanem a folyók vízszintingadozásához igazodó differenciált gazdasági tevékenységnek is klasszikus területe volt. Az árterek ökológiai potenciálját, az állattenyésztésen túl igen változatos módon hasznosította a korabeli társadalom. A középkori források rendre említik az alföldi folyók halbőségét és a halászat gazdasági jelentőségét. A 19. század köze-

péig az alföldi gyümölcs- (elsősorban alma- és szilva-) termelés legfőbb színterei ugyancsak a folyami árterek voltak.

Vízgazdálkodási szempontból a Kárpát-medencében egyaránt számolni kell az időszakos vízhiány és víztöbblet problémájával. Ráadásul a kora Árpád-korban bontakozott ki a középkori meleg időszak (9-14. század), amelynek a legfontosabb regionális sajátossága a csapadék mennyiségének a csökkenése volt. Takács Károly kutatási eredményei szerint az államalapítást követő évszázadokban szervezett vízgazdálkodás folyt Magyarországon.¹⁸ Az egykori földmunkák feltárt maradványainak szerkezeti-tipológiai egyezése alapján az ország egész területén nagyon hasonlóan működő csatornahálózat épült ki, amelyek alapvetően ugyanazokat a funkciókat látták el. Az elsődleges funkció a víztelenítés és a vízpótlás problémájának a megoldása volt. A csatornarendszernek köszönhetően a folyók vize mesterséges medrek és tavak sokaságában folyt szét, lényegében megszűnt az árvízprobléma. Másfelől pedig a tárolt víztömeget fel lehetett használni csapadékhiányos időszakokban öntözésre. A csatornák sáncszerű megépítése pedig segítette a legelőterület és a szántóföldi művelés szétválasztását is, és ilyen módon megkönnyítette a kétféle gazdálkodási rendszer lehetőség szerinti békés egymás mellett élését. A csatornahálózatnak volt ugyanakkor védelmi-katonai funkciója is, a kiterjedt területek elárasztásával akadályozták az ellenséges csapatok felvonulását, ezt a stratégiát az Árpád-kori magyar állam főként a nyugati gyepű területeken alkalmazta. Takács Károly szerint a csatornarendszer kiépítését inspirálhatták közép-ázsiai, kazáriai és kárpát-medencei előzmények egyaránt, a munkaerőt pedig az ország 80%-át lefedő királyi birtokok várjobbágysai jelentették, akiknek az egyik legfontosabb munkaszolgálat az „árkok ásása” volt. A 13. század folyamán, a királyi birtokok eladományozása következtében ez a hierarchikus területi szervezet szétesett, és létrejött a középkor klasszikus világa a maga szétaprózott birtokstruktúrájával. Takács Károly nézete szerint az Árpád-kori csatornarendszer romlott formában az Andrásfalvy Bertalan¹⁹ által leírt késő középkori és újkori fok-gazdálkodásban élt tovább.

A Kárpát-medencében területi szükségének problémáját végső soron a mezőgazdálkodásra való áttérés oldotta meg, amelynek eltartó képessége az állattartásának az ötszöröse volt. Az állatcsontleletek tanúsága szerint a 12. században nötte túl jelentőségét tekintve a mezőgazdálkodás az állattartást,²⁰ és vált a Kárpát-medence egy szűkös nagyállattartó ökoszisztémából ritkán lakott agrártájjá.

6. Az Oszmán Birodalom megroppanása a nagy szárazság és a dzseláli felkelés évtizedeiben

Az Oszmán által alapított emirátus a gázik, a hivatásos hitharcosok kis csapatából vált a késő középkor idején világhódító birodalommá. A birodalom sikerei alapvetően a „birodalmi ökológia”²¹ hatékony működtetésére alapozódtak, aminek érdekében biztosítani kellett a javaknak a perifériákról a központ irányába történő áramlását, a főváros és a hadsereg ellátását.²² A birodalmi ökológiát az oszmán területek földrajzi sokfélesége, a katonai mozgósítás igényei, és a közvetlen birodalmi ellátás prioritásai határozták meg. Az Oszmán Birodalom ökológiája nem volt egyedi, de a területi kiterjedése mindenképpen figyelemreméltó. Az Oszmán Birodalom nem a kortárs európai hatalmakkal volt közös genetikájú képződmény, sokkal inkább Eurázsia kora újkori nagy agrárbirodalmaival összevethető, a Ming kori Kínával, a Mogul Indiával, a Szafavida Perzsiával, a moszkvai Oroszországgal, vagy a Tokugawa Japánnal. A 16. század végére a birodalmi ökológia a saját sikereinek vált az áldozatává. Miután generációk munkájával felépítették a katonai rendszert és a fővárost, Isztambult, amely a kora újkori világ legnagyobb városa volt, a birodalom szembekerült a népességnomás és az erőforrások szűkösségének problémájával. A Mediterránium központi tartományjaiban nem volt több hozzáférhető szántóterület. A parasztság környezeti, társadalmi és technológiai okokból nem tudta növelni az élelmiszer termelését. Ám, hogy a 16-17. század fordulóján az egész Oszmán Birodalmat megroppantó válság bontakozzon ki, ahhoz három történeti folyamat egybeesésére volt szükség: egy elhúzódó külső háborúra, az éghajlati-környezeti viszonyok tartós megromlására, valamint ezekkel egy időben egy hosszantartó belső felkelésre.

Az Oszmán Birodalom tizenhatodik századi hadjáratai jobbra rövidek és győzelmesek voltak. Az 1580-as években folytatott perzsiai háborúk idején az oszmán vezetés elővigyázatosan került egy második front megnyitását. Az 1590-es évek elején azonban az expanzionista frakció fölénybe került, és sikerült meggyőzniük III. Murád (1574-95) szultánt, hogy kezdjen egy új háborút a régi ellenséggel. Mindazonáltal az oszmán államférfiak alaposan elszámították magukat. A gyalogság megerősödése és az új típusú erősítés megváltoztatta a háború természetét Európában, s ennek következtében radikálisan megemelkedtek a hadviselés költségei. A „hosszú háború” (1591-1606) legsúlyosabb következménye a birodalom hátszágát illetően az volt, hogy a hadjáratok évről-évre újabb és újabb extra igényeket támasztottak a parasztgazdaságokkal szemben. A tartóssá váló szárazság

és a hadjáratok együttes hatása következtében az oszmán ellátási rendszer lefelé vezető válság spirálba került. A békét végül a küzdő felek kölcsönös kimerülése hozta el 1606-ban, amely csekély eltérésekkel a háború előtti helyzetet állította vissza.

Az Oszmán Birodalom tartományaiban jobbra évtizedenként egy-két alkalommal lehetett számítani szárazságra, s a parasztok meg is tanultak alkalmazkodni ehhez. Az azonban, hogy öt-hat egymást követő évben is szárazság legyen, teljes mértékben ismeretlen volt. A kis jégkorszak²³ idején nem csak az éghajlat váltak a telek hidegebbé a nyarak pedig szárazabbá, de az időjárási anomáliák gyakorisága is szokatlanul megnövekedett. Az 1591-ben kezdődő „nagy szárazság” által kiváltott éhínség menekülthullámot indított el a vidéki területekről. A menekülthullám már 1592-ben elkezdődött, Tripoli (Libanon) környékén elhagyott kertekről, Szíriából pedig élelmezési szükséghelyzetről írtak a kortársak. A következő években már Anatóliára is kiterjedt a menekülthullám, 1595-ben pedig ez a folyamat elérte a Balkánt is. A menekültek tömeges beáramlása következtében Isztambulnak pestis és lépfene járvánnyal kellett szembenéznie 1592-ben, majd 1595-ben újra. 1596 tavaszán érte el az éhínség a csúcspontját, a kortárs beszámolók drámaian írták le a fővárosban tapasztalható viszonyokat. 1596 márciusára az alapvető élelmiszerek hiány már mindenkit utolért. Májusban az állam vezetői, élükön a szultánnal a csapásoktól való megszabadulásért imádkoztak.

A válság idején nemcsak az ellátási rendszer omlott össze, hanem a jogi és a kormányzati rendszer is, aminek következtében a parasztok és pásztrok többé már nem voltak békés adófizetők. Ahogy 1596-tól kezdődően a szárazság eszkalálódott, úgy vált egyre súlyosabbá a birodalom helyzete. A rablócsapatok száma megnövekedett és egyre magabiztosabbá váltak, már nem csak a falvakat fosztogatták, hanem rátámadtak a tartományi városokra is. Ezek a rablócsapatok idővel összeálltak egy lázadó hadsereggé, amit kortárs a forrásokban dzselálinak²⁴ neveztek. A dzseláli-felkelés 1596-tól 1610-ig tartott, a neves oszmanológus környezettörténész Sam White nézete szerint Timur Lenk 1402-es inváziója és az első világháború között az Oszmán Birodalom legsúlyosabb válságidőszaka volt.

Az 1590-es és a 1600-as első évtizedben az Oszmán Birodalom forduloponthoz érkezett. A szélsőségesen hideg és száraz időjárás által generált éhínség, a katonai patthelyzet együttes hatása a birodalmi ellátó rendszer összeomlásához vezetett. A nélkülözés és a járványok a népesség és a művelt terület csökkenésével jártak mindenekelőtt a birodalom központi tartományaiban. A dzseláli-felkelés idején két válsággeneráló folyamat

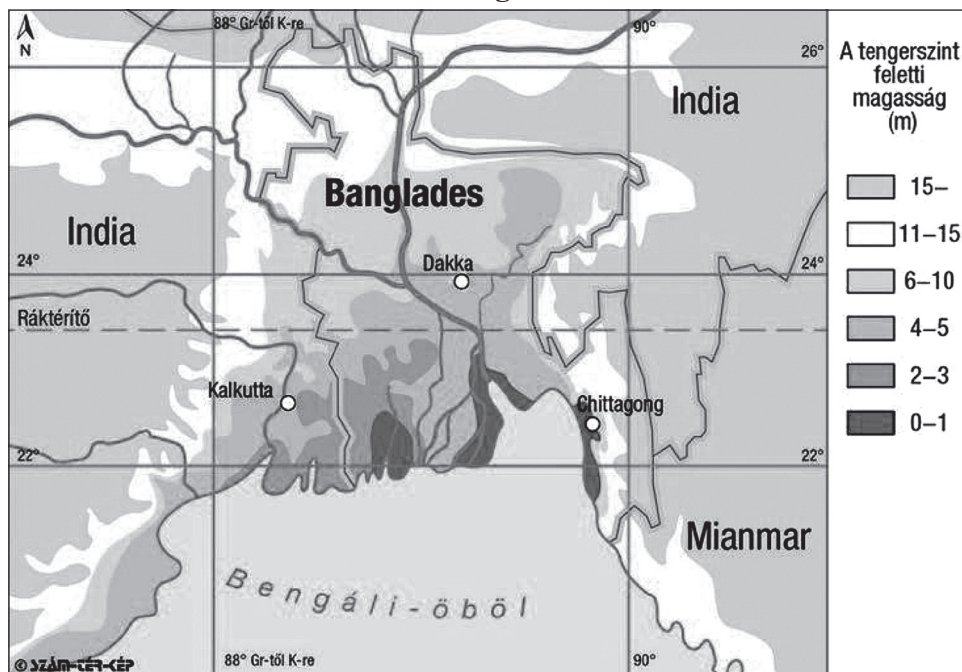
került átfedésbe, a hosszú háború elhúzódó hadakozása és a kis jégkorszak egyik legkeményebb időszaka. Az Oszmán Birodalom általános válságának kialakulásában az éghajlat volt a kritikus összetevő, de a kormányzó elit is sokat tett a válság eszkalálódásáért. Nemcsak képtelenek voltak enyhíteni az ellátási krízis hatásait, de mindenáron erőltették a kényszer beszolgáltatásokat, ráadásul bűnbakokat kerestek és találtak a helyi vezetőkben, a kereskedőkben és az idegenekben, amivel sikerült hisztérikus hangulatot teremteni az egész országban. A szárazság és a polgárháborús állapotok a helyi társadalmak gazdálkodását a földműveléstől a legeltető állattartás irányába szorította. Anatóliában voltak olyan, a dzseláli-felkelés idején elhagyott szántóterületek, amelyeket a legközelebbi alkalommal már traktorral szántották fel a 20. században. Az állattartás eltartó képessége ugyanakkor negyede a földművelésének, ami a lét- és vagyonbizonytalansággal együtt menekülthullámokat indított el a városok irányába. A népesség elvándorlásával pedig gazdátlanná váltak és elenyésztek a víztározók és az öntözőcsatornák, a birodalom egész régióiban szűnt meg a mezőgazdálkodás, csökkentve ezzel a birodalom eltartó képességét és a demográfiai rekonstrukció esélyeit. A városi szegény népesség felszaporodása pedig súlyos következményekkel járt, különösen Isztambulban, ahol a köznyugalom fenntartása érdekében minden körülmények között biztosítani kellett a főváros népességének ellátását, akár adminisztratív eszközökkel is. A 16-17. század fordulójának általános válsága olyan csapda helyzetbe juttatta az Oszmán Birodalom vezetését, amelyből még évszázadokig nem sikerült kiutat találnia.

7. A jelenkori globális felmelegedés és a tengerszint emelkedés: Banglades esete

A harmadik világháború kitörésének valószínűsíthető forgatókönyvei között igen előkelő helyen szerepel a bangladesi népesség klimatikus okok miatti exodusa által előidézett nemzetközi konfliktus. Banglades 169 milliós népessége (2015-ös becslés) Magyarországnál másfélszer nagyobb (147'570 km²) területen él. Bangladesen keresztül ömlik az Indiai-óceánba a Himalája három nagy folyója, a Gangesz, a Brahmaputra és a Meghna, de ezeken kívül még 230 kisebb-nagyobb vízfolyás szeli keresztül az országot, amelynek 80%-a síkság, 8%-a pedig ártér. Az IPCC számos forgatókönyvet készített²⁵ a jelenkori globális felmelegedés regionális következményeiről, de ezek közül egy sincs, amely Banglades számára kedvező fejleményeket tartalmazna. A felmelegedés hatásai már több évtizede érezhetőek, így nem túlzás azt állítani, a jövő lehetséges, hogy elkezdődött.

4. ábra: A tengerszint feletti magasság alakulása a Bengáli-öböl vidékén

Figure 4. The altitude above the sea level on the area of the Bay of Bengal

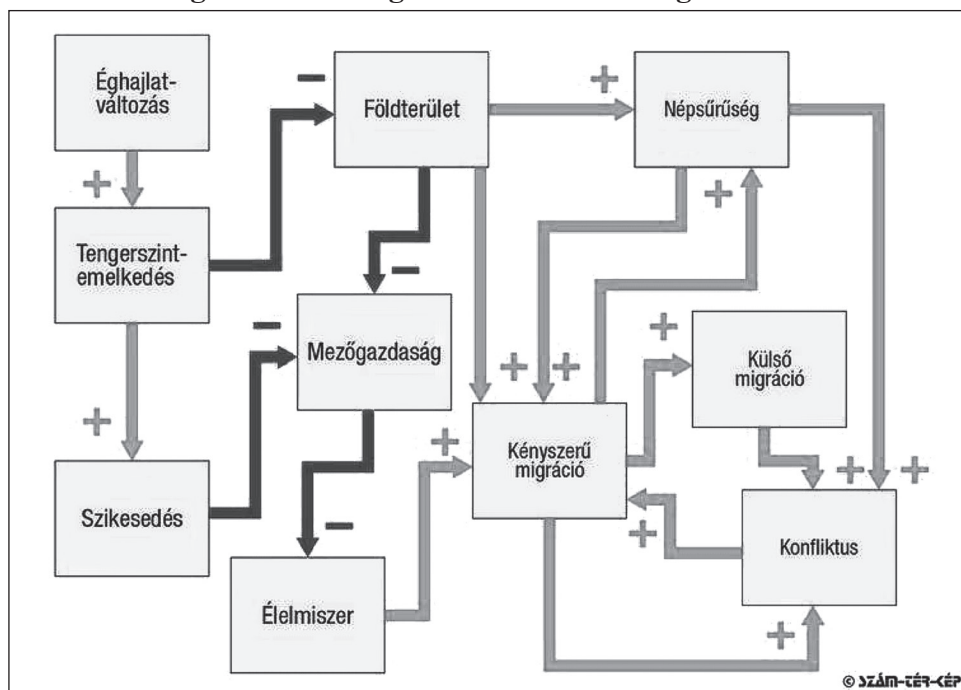
Forrás: www1.american.edu/ted/ice/Bangladesh.html, letöltve: 2020.10.08. Az eredeti ábra magyar változatát Tiner Tibor rajzolta meg.

Banglades környezeti szempontból rendkívül sebezhető területen helyezkedik el. Az éghajlati forgatókönyvek szerint rövidtávon a szélsőséges időjárási helyzetek gyakoriságának növekedésére lehet számítani. Olyan trópusi ciklonokra, mint például a Sidr volt, amely 2007 novemberében csapott le Bangladesre, 100 mérföldes kiterjedésű időjárási fronttal és 240 km-es sebességgel. Hosszabb távon azonban a vízháztartás kedvezőtlen változásaival is számolnunk kell. Az előrejelzések szerint növekedni fog a monszun-esők mennyisége, ráadásul várhatóan felgyorsul a Himalája gleccsereinek olvadása is, ami megemeli a magashegységben eredő folyók vízhozamát. Évtizedek óta az ország területének 30-70%-a időlegesen víz alá kerül²⁶, kétségtelenül vannak pozitív hatásai is az áradásoknak, de az elhúzóódó árvek következményei inkább romboló hatásúak. A hosszú távú éghajlati-környezeti változások közül a legnagyobb kockázatot a tengerszint emelkedése

jelenti. Az ország 19 tartományából 12 nyitott a tengerre, ráadásul a tengerparti területeken a népesség száma 570 és 1200 fő/km² között változik. A 2007-es IPCC jelentés szerint 1 méteres tengerszint emelkedés 14,8 millió embert űzne el egy hozzávetőlegesen 30'000 km²-nyi tengerparti területről. Ugyanakkor a tengerszint emelkedésnek nem csak közvetlen hatásai vannak, de az előnyomuló tenger sós vize beszívárog a talajvízbe, visszaduzzasztja a deltavidék folyóit, s ilyen módon egyre nagyobb területeken válnak teljesen alkalmatlanná bármiféle mezőgazdasági termelés.

5. ábra: A klímaváltozás hatásmechanizmusának folyamatábrája, amely bemutatja, hogy melyek a jelenkori globális felmelegedés regionális sajátosságai és kockázatai Bangladesben

Figure 5. The interaction mechanism chart of climate changes, this figure demonstrates which are the regional peculiarities of the recent global warming and its risks in Bangladesh.

Forrás: www1.american.edu/ted/ice/Bangladesh.html, letöltve: 2020.10.08. Az eredeti ábra magyar változatát Tiner Tibor rajzolta meg.

A folyamatábra jól mutatja, milyen következményei lehetnek az éghajlati változásnak Bangladesben. A hőmérséklet növekedése miatt emelkedik

a tenger szintje. Banglades népességének közel fele olyan területeken él, amely kevesebb, mint 5 méterrel van a tenger színe felett. Egy jelentős, de nem elképzelhetetlen tengerszint emelkedés esetén, ezek a területek víz alá kerülnek, s ezen túl megnövekszik az el nem árasztott vidékeken is a talaj sótartalma, csökken a termőterület kiterjedése, és a mezőgazdaság eltartó képessége. A mezőgazdasági termelés csökkenése élelmiszerhiányt okoz, ami pedig kényszmigrációt indít el.

Banglades esetében a kényszmigrációnak két lehetséges célpontja van, az egyiket az ország északi, magasabban fekvő területei jelentik, a másik pedig a szomszédos India²⁷. Akárhova is mennek a menedéket kérők, sehol nincs könnyű dolguk. A világ egyik legszegényebb országának középső és északi területein a menekültek tovább rontják az ott élők életlehetőségeit. A menekültek érthető módon próbálnak munkát találni, de a munkaerő túlkínálat lenyomja a béreket, s a fizetések egyre kevésbé elegendőek a megélhetés biztosítására. A menekültek leggyakrabban a nagyvárosi nyomornegyedekben telepsznek le, ahol gyakran terrorizálják őket a helyi gangek, aki a leteleplülőktől belépési díjat és védelmi pénzt is szednek. A hindu India sem tekinthető ideális menedéknek a zömében muszlim bangladesiek számára. Ha valakinek kétségei lennének, akkor elegendő megemlíteni, hogy India egy 2100 mérföld hosszú és 3,7 méter magas kerítés rendszert épített ki csaknem a bangladesi határának csaknem teljes hosszában, amelyben néhány szakaszon áramot is vezettek. A Human Rights Watch 2010 decemberi jelentése szerint a megelőző évtizedben több mint ezer bangladesi illegális migránst lőttek le az indiai határvédelmi erők. Joggal feltételezhetjük, hogy amennyiben a jelenkori globális felmelegedés hatásai felerősödnek, akkor egy exodus indulhat meg India irányába, s egy ilyen helyzetben az erőszak eszkalációja aligha kerülhető el²⁸.

8. A klímamigrációs történeti válsághelyzetek néhány általánosítható tapasztalata

A történettudomány elsődleges feladata az emberiség kollektív emlékezetének a rendben tartása, hiszen az emlékezet zavaraiért az egyénnek és a közösségnek is mindig nagy árat kell fizetnie. Az emberi történelem évezredei alatt olyan mennyiségű tapasztalat halmozódott fel, amelynek figyelmen kívül hagyása legalábbis súlyos mulasztás. Ebben a rövid klímátörténeti áttekintésben tulajdonképpen taláломra kiválasztott öt klímamigrációs helyzetnek nézetem szerint van néhány általánosítható tapasztalata.

Az éghajlati-környezeti változások nincsenek tekintettel a politikai határookra, s gyakran nagytérégi jellegűek. Ugyancsak általános vonása az éghajlati-környezeti válsághelyzeteknek, hogy nincs tisztán technológiai megoldásuk. Az Egyiptom környéki területek kiszáradása nehéz választások elé állította a bebocsátást kérő menekülteket, asszimiláció vagy a peremhelyzet elfogadása, maradás vagy kivonulás. Számomra igen elgondolkodtató ebben a történetben, hogy egy identitását megőrző csoport a létbiztonsággal szemben a kivonulást, a szuverenitás visszaszerzését választotta.

A történelem „bedugaszolt palackjai” egy dinamikusan átalakuló területen előbb vagy utóbb, de bizonyosan felrobbantak. A klíma-migráció pusztán diplomáciai, vagy katonai eszközökre alapozott lokalizálása nem hoz sem tartós eredményeket, sem pedig a válsághelyzet megoldását nem segíti. A magyar honfoglalás klímamenekültjei bebizonyították, hogy a túlélést csak a kreatív alkalmazkodás biztosíthatja, legyen szó a kultúráról, az életformáról, a gazdálkodásról vagy a történeti ökoszisztémák működtetéséről. Az Oszmán Birodalomban a 16-17. század fordulóján kibontakozó általános létfenntartási válság hibás kezelése nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a birodalom fejlődése zsákutcába jusson az újkor idején. A csaknem kizárólag központi irányításra és adminisztratív eszközökre alapozott válságmenedzsment elkerülhetetlenül alacsony hatékonyságú, és erőforrás pazarló. A bűnbakképzésnek pedig semmilyen érdemi pozitív hatása nem volt, azonban tartósan tönkretette a társadalmi közbizalmat.

Az ipari forradalom nyomán az emberiség képessé vált a geológiai erők nagyságrendjével azonos energia és anyagmennyiség mozgatására. A jelenkori globális felmelegedés jól példázza az ember környezet átalakító tevékenységének a kockázatait. Voltak az emberi történelem folyamán a jelenkorinál jóval erőteljesebb felmelegedések is, de egynek sem volt összevethető a jelenkorival a felmelegedés sebesség. Az emberi népesség zöme az antropológiában, egy átalakított-épített világban él, amelyet ha el kell hagyni, például éghajlati-környezeti okokból, akkor egy másik hasonlót kell találniuk a menekülőknak. Vannak azonban a világnak olyan részei, ahol már ma sincs hova menni, s egy éghajlati-környezeti katasztrófa esetén könnyen végzetes hatású konfliktusok bontakozhatnak ki.

JEGYZETEK / NOTES

1. Az első ebben a témában született tanulmányom 2016-ban jelent meg „Klímamigrációs események történeti földrajzi nézőpontból” a Beluszky Pál 80. születésnapjára kiadott tisztelegő kötetben..
2. A hivatkozott szöveg szerepel Vág András „Az Európa számára releváns környezeti migráció forгатókönyvei” című doktori értekezés 12-13. oldalán. A kényszmigráció témája részletesebben tanulmányozható a következő honlapon: www.forcedmigration.org.
3. A Palgrave Macmillan Kiadó által „The Palgrave Handbook of Climate History” címmel megjelentetett 656 oldalas könyvet az amerikai Sam White, a svájci Christian Pfister és a német Franz Mauelshagen szerkesztették, illetve koordinálták az 52 fős alkotóközösség munkáját.
4. Franz Mauelshagen az újkori környezettörténet kutatója, ilyen módon a „Migration and Climate in World History” című tanulmánya a klíma-migrációs kutatások szakirodalmi összefoglalása.
5. A történeti korokban végbement klímaváltozásoknak igen bőséges a szakirodalma. Fontos összefoglaló monográfiákat írt ebben a témában: Donald Hughes, 2001; Nico Stehr és Hans von Storch, 2010; Ian G. Simmons, 2008; vagy Christian Pfister, 1999.
6. Károli: 2Móz 1, 14
7. Károli: 2Móz 3, 11
8. Károli: 2Móz 6, 13
9. Károli: 2Móz 14, 21
10. A tömjén a tömjénfa (*Boswellia sacra*) gyantája. A tömjénfa Északkelet-Afrikában és Délnyugat-Ázsiában őshonos, ezekről a vidékekről terjedt el a környező területekre. A tömjén „csapolása” úgy történik, hogy a tömjénfa törzsén optimális számú sebet kell ejteni, amelyeket a fa immunreakciójaként beborít a gyanta, amely a napsütés hatására megkeményedik. Az „csapolás” során ezt a gyantát kaparják le, egy-egy fa akár tíz kg gyantát is adhat. A parázsra helyezett tömjénnek nemcsak bódítóan édes illata van, de fertőtlenítő hatása is ismert.
11. Ostrogorsky, Georg, 2003.
12. Vadas András-Rác Lajos, 2010.
13. Róna-Tas András, 1997; Kristó Gyula, 1996.
14. Györffy György-Zólyomi Bálint, 1994; Glaser, Rüdiger, 2001.
15. Györffy György-Zólyomi Bálint, 1994.
16. Kristó Gyula, 1993.

17. Frisnyák Sándor (1999).
18. Takács Károly, 2000.
19. Andrásfalvy Bertalan, 1965.
20. Kristó Gyula, 1993.
21. A birodalmi ökológia fogalmán a környezettörténeti szakirodalom a történeti ökoszisztémák működését érti, amely magában foglalja a természeti környezetet, a gazdálkodási és elosztási rendszereket, valamint a politikai-katonai döntéshozás mechanizmusait egyaránt.
22. Az Oszmán Birodalom 16-17. századi válságának egész monográfiát szentelt Sam White, megállapításaim zöme a 2011-ben megjelent, „A felkelés éghajlata a kora újkori Oszmán Birodalomban” című könyv eredményeire épül.
23. A kis jégkorszak a történeti korok egyik legerőteljesebb és globális léptékben jelentkező lehűlése volt. A klímaromlás nagy regionális különbségekkel a 12-15. század táján kezdődött, s eltartott egészen a 19. század végéig, némely területen pedig a 20. század elejéig is. A kis jégkorszak négy különösen hideg periódusát tartja számon a klímátörténeti szakma: a 14. század derekát, a 16–17. század fordulóját, a 17. század utolsó harmadát és a 19. század középső harmadát. Általános egyetértés van a szakirodalomban atekintetben, hogy a leghidegebb évszázad, vagyis a kis jégkorszak mélypontja a 17. század volt.
24. Maga a dzseláli elnevezés egy tizenhatodik század eleji felkelésre utal, amely Amászjában esett meg, s amit egy bizonyos Dzseláli sejk vezetett. Ennek a jelentősége tisztázatlan, de a kifejezés már 1571-ben megjelent az oszmán dokumentumokban. A dzseláli elnevezést nem kifejezetten és közvetlenül a bűnözőkre használták, hanem inkább nagyobb bandákat értettek rajta.
25. IPCC az Intergovernmental Panel on Climate Change, azaz az Éghajlatváltozási Kormányközi Testülete 1988-ban alakult meg. Létrehozását az ENSZ Környezeti Programja (UNEP) és a Meteorológiai Világszervezet (WMO) kezdeményezte. Célja, hogy értékelje és összefoglalja az emberi tevékenység által kiváltott klímaváltozással kapcsolatos kutatási eredményeket. Saját kutatást nem végez, referált tudományos publikációkat dolgoz fel, és ezek tartalmát jelentéseiben foglalja össze. A jelentések megjelenésének évei: 1990, 1996, 2001, 2007 és 2014.
26. Cruz et al., 2007
27. Alam, 2003.
28. Van Der Hoorn, 2010

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Alam, Sarfaraz (2003): Environmentally induced migration from Bangladesh to India, Strategic Analysis Institute for Defense Studies and Analyses, 3. 422-438. old.
- Andrásfalvy Bertalan: A sárköziek gazdálkodása a 18. és 19. században. Pécs, 1965. 52. old.
- Cruz, Rex Victor, et al. (2007): Asia. In: Parry, Martin et al. (eds.): Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability, Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press: Cambridge. 2007, 469-506. old.
- Frisnyák Sándor (1999): Magyarország történeti földrajza. Budapest. 213. old.
- Glaser, Rüdiger (2001): Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen. Darmstadt. 227. old.
- Győrffy György-Zólyomi Bálint (1994): A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Kovács László (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest. 13-37.
- Hautzinger Zoltán-Hegedüs Judit-Klenner Zoltán (2014): A migráció elmélete. Nemzeti Közzolgálati Egyetem. Budapest. 103. old.
- Hughes, Donald (2001): An Environmental History of the World. Humankind's changing role in the community of life. Routledge, London. 320. old.
- Károli Gáspár (1997): Szent Biblia azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás. Budapest 1997. 822. old.
- Kristó Gyula (1996): Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok. Budapest. Kosuth Kiadó. 200. old
- Kristó Gyula (1993): A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szeged. Szegedi Középkorász Műhely. 299. old.
- Kristó Gyula (1998): Magyarország története: 895-1301. Budapest. Osiris Kiadó. 318. old.
- Mauelshagen, Franz (2018): Migration and Climate in World history. White, Sam-Pfister, Christian-Mauelshagen, Franz (eds.): The Palgrave Handbook of Climate History. Palgrave Macmillan, London. 413-444. old.
- Ostrogorsky, Georg (2003): A bizánci állam története. Budapest. Osiris Kiadó. 535. old.
- Pfister, Christian (1999): Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen (1496–1995). Bern. 304. old.
- Rácz Lajos (2009): A Kárpát-medence az Árpád-korban: környezettörténeti esettanulmány. História. 31/3. 28-32. old.

- Rácz Lajos (2016): Klímamigrációs események történeti földrajzi nézőpontból. In: Sikos T. Tamás-Tiner Tibor (szerk.): Tájak, régiók, települések térben és időben : tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára. Budapest. Dialóg Campus Kiadó. 343-356. old.
- Rácz Lajos (2018): Klímamigráció a Kárpát-medencében. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében 3. Szeged. 47-62. old
- Rácz Lajos (2019): A klímamigráció mint történeti jelenség. In: Besenyő János-Miletics Péter-Orbán Balázs (szerk.): Európa és a migráció. Budapest. Zrínyi Kiadó. 209-228. old.
- Robinson, Francis (1996): Az iszlám világ atlasza. Budapest. 238. old.
- Róna-Tas András (1997): A honfoglaló magyar nép: bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest. 427. old.
- Simmons, Ian (2008): Global Environmental History: 10,000 BC t AD 2000. Edinburgh University Press. Edinburgh. 288. old
- Stehr, Nico-Storch, Hans Von (2010): Climate and Society. Climate as Resource, Climate as Risk. World Scientific Publishing, New Jersey. 150. old.
- Takács Károly (2000): Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából. Budapest. 73-106. old.
- Takács Károly (2003): Medieval Hydraulic Systems in Hungary: Written Sources, Archeology and Interpretation. In: Laszlovszky József-Szabó Péter (szerk.): People and Nature in Historical Perspective. Budapest. 289-312. old.
- Vadas András-Rácz Lajos: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. Agrártörténeti Szemle. 2010. 51/1-4. 39-62. old.
- Vág András (2011): Az Európa számára releváns környezeti migráció forgatókönyvei. Doktori értekezés, Szent István Egyetem, Gödöllő. 165. old.
- Van Der Hoorn, Matthijs (2010): Climate Change and Conflict in Bangladesh, Radboud University Nijmegen. 80. old.
- White, Sam A. (2011): The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire. Cambridge University Press. Cambridge. 376. old.
- White, Sam-Pfister, Christian-Mauelshagen, Franz (eds.) (2018): The Palgrave Handbook of Climate History. Palgrave Macmillan. London. 656. old.

KAPOSZI Zoltán
egyetemi tanár, az MTA doktora
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs

professor
University of Pécs Faculty of Business and Economics,
Pécs, Hungary
email: zkaposiz@gmail.com

PÉCS GAZDASÁGI VÁLTOZÁSAI AZ ELSŐ
VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

ECONOMIC CHANGES IN PÉCS DURING THE FIRST
WORLD WAR

ABSTRACT

Pécs was a quickly developing city during the Dual Monarchy era, especially the growth of the manufacturing industry and the coal mining industry was fast. However, the city lost its momentum due to the outbreak of the First World War. The effects of the war were primarily negative on the city's economy and society. A part of the labour force was enlisted which caused significant workforce deficit in both small and large scale firms. Due to the decrease in real wages many people could only make a living out of military pensions. The aggregate production declined as a result of shortage of raw materials and the lowering aggregate demand. The lack of supply forced individuals to increase the agricultural output; mostly the agricultural household production (growing potato, fruit and vegetables) ran up. The total household consumption significantly declined during the war. Government intervention affected more and more industries as the war progressed. The ration ticket for bread was introduced in 1916 and soon most basic foods (flour, sugar, lard, meat, etc...) were rationed. Organisation of public services, procurement and distribution of food was a heavy burden on the shoulders of the city. Because of the poverty several soup kitchen had to be set up in 1917-18. Charity organisation played an important role in supporting the poor. It is beyond doubt that the government of the

city managed to solve the greatest problems; therefore, the city avoided famine. There were obviously a few who benefited from the war; mostly those companies who directly produced for the government, namely to the military. The end of the war did not end the lean years since the Serbian army occupied the city in November 1918, lengthening the difficult situation for an additional thirty three months.

Kulcsszavak: első világháború, ellátás, infláció, fogyasztás, város

Keynotes: first world war, supply, inflation, consumption, city

1. Bevezetés

Pécs a 19. században a Dunántúl egyik leggyorsabban fejlődő városa volt. Az önálló törvényhatósági jogú város az első világháború előtti évekre a mintegy 48.000 polgári lakosával a történeti Magyarország tizenötödik legnépesebb településévé vált.¹ A város fejlődése különösen a kiegyezés megkötése utáni időszakban gyorsult fel, amikor is Pécssett gomba módra szaporodtak az ipari vállalkozások. Olyan országos és birodalmi piacokat meghódító nagyvállalkozások születtek ebben az időben, amelyek jelentős technikai innovációkat tudtak felmutatni; elég itt a Zsolnay-kerámiagyárra, az Angster-orgonagyárra, avagy a Hamerli-kesztyűgyárra utalni.² Az iparosodás másik szála a szénbányászat fejlődése volt: a város határain belül lévő Pécs-bányatelepen már 1852 óta, illetve a Pécs melletti falvakban (Vasas, Szabolcs, Somogy) 1868 óta a Dunagőzhajózási Társaság (DGT) egyre kiterjedtebb kőszénbányászatot folytatott. A félévszázados fejlesztések nyomán a háború előtti időre egy 3800 főt foglalkoztató nagyvállalat épült ki. E munkástömeg mintegy harmada a város északkeleti részén, Pécs-bányatelepen élt.³ Erős maradt a kisipar is, amit mutat, hogy a háború előtt az összes pécsi ipari és kereskedelmi vállalkozás 56%-a segédek nélkül működött.⁴

De más ágazatokban is látszik az előrelépés. Pécs területén belül a mintegy 2500 holdas szőlő az 1880-as évek közepéig lehetőséget adott a polgárságának a jövedelemtermelésre; a filoxérajárvány és a századvégi borhamisítási botrány ellenére a szőlő- és bortermelésnek továbbra is megmaradt a jelentősége.⁵ Pécs a dualizmus korában növekvő kereskedelmi központtá vált: a város a délkelet-dunántúli és a szlavóniai vidékeknek is a legnagyobb piacos helye volt. A lokális kereskedelem is erősödött: egyre több bolt jött létre úgy, hogy mellettük a hagyományos országos és heti vásároknak is megmaradt a funkciója. A vasút (megkésve) az 1880-as évektől javította a kereskedők pozícióját.⁶ Pécs pénzügyi és igazgatási központi funkcióinak erősödését mutatja számos bank, takarékpénztár, segélyezési

egylet, biztosító megalakulása. Az állami szolgáltató intézmények és szervezetek (vasút, posta stb.) megjelenése nagyszámú hivatali értelmiségi és középréteghez tartozó megjelenését is magával hozza, nem is beszélve az egyszerű alkalmazottakról.

2. A háború kezdete és a pécsi gazdaság

A háború kitörése megtörte a dualizmus-kori gazdasági fejlődést. Kezdetben, hasonlóan szinte az egész országhoz, a pécsi lakosság nagy része is lelkesen üdvözölte a háborút. A helyi újságok híradásai szerint felfokozott hangulatban indultak el az első katonavonatok. Ez illeszkedett Pécs katonaváros⁷ jellegéhez: ne felejtjük el, hogy a századforduló körül a városban hadapródiskola és számos laktanya épült, több helyen volt katonai gyakorlótér, vagyis a hadsereg folyamatosan jelen volt a város életében; az 1910. évi adatok szerint mintegy 2.000 katona tartózkodott állandó jelleggel a városban.⁸ 1914. július 31-én elindult a pécsi Főpályaudvarról délre a közös hadsereg 52. gyalogezrede, amit augusztus 9–10-én követtek a 19. honvéd gyalogezredet szállító szerelvények.⁹ A harcok megindulása után az itthon maradottak lelkesedését azonban hamar lehűtötték a háborús hírek és következmények. Nagyon hamar, már augusztus 23-án megérkeztek Pécsre az első sebesült és beteg katonák, akiket különböző kórházakban vagy lakutakban helyeztek el.¹⁰ A férjek, apák és fiak halála, nyomorékká vagy munkaképtelenné válása, a hadifogságba kerültek híre lassan-lassan kijózanítólag hatott.

1914 nyarától a magyarországi gazdaság hagyományos polgári békegazdaságból egyre inkább háborús gazdasággá vált. Tulajdonát tekintve megtartotta ugyan döntően magánjellegét, de a folyamatos központi megrendelések révén az állam egyre nagyobb gazdasági befolyásra tett szert. Az állam intézkedéseivel a háborús céloknak rendelte alá a gazdaságot, s ahol szükségesnek ítélte, ott korlátozásokat vezetett be, így például a kormány kötelezően betartandó termelési előirányzatokat adhatott az ipari vállalatoknak. A háború vége felé már 900 üzem állt katonai irányítás alatt az országban.¹¹ Egy korábbi törvény értelmében a hadiüzemekben korlátozták a munkások jogait, bevezették az éjszakai munkát, s az a kevés szociális vívmány is elveszett, amit a munkás-érdekképviselői szervek korábban szereztek.¹² Az állami befolyás leghatásosabb eszköze a központi megrendelés volt: míg a háború előtt a katonai megrendelések mintegy 60 millió koronát tettek ki, addig a háború éve alatt 1,4–2,1 milliárdra ugrottak fel.¹³

3. A pécsi ipar és a szénbányászat a háború idején

A pécsi iparrendszerben több olyan üzem is volt, amelyek közvetlenül is bekapcsolódhattak a fronttermelésbe. Különösen fontosak voltak a gépiparral, fémiparral foglalkozó üzemek, valamint a szénbányák. A Hamerli-gépgyárat hadiüzemmé nyilvánították. Mint hadiüzemnek a korábbi fő profilról, a mezőgazdasági gépek termeléséről teljesen le kellett állni. A gyár a háború éveiben elsődlegesen löporgránátokat, kézigránátokat, gránáthüvelyeket, aknákat és aknavetőket gyártott.¹⁴ A hadiüzemekben a dolgozók száma általában nem csökkent, legfeljebb az összetétele változott; a Hamerli-gépgyárban a világháború alatt még nőtt is a foglalkoztatás (különösen a segédmunkásoké), ugyanakkor magas arányt ért el a női dolgozók száma is. Folyamatosan kerestek hirdetésekben dolgozókat, 1916 elején „gránátgyártáshoz alkalmas” nőket kívántak felvenni.¹⁵ A gépgyár munkáslétszáma általában 200 fő körül mozgott, ami összehasonlítva a háború előtti címtárakban közölt adatokkal,¹⁶ enyhe emelkedést mutat.

Az állami kereslet konjunktúrát teremtett a Pécsi Dohánygyárnak is, s mivel a cég állami tulajdonú vállalat volt, így gyors növekedést produkálhatott. A háború alatt a gyár több új gépet szerzett be, aminek segítségével 1912–17 között háromszorosára növelték a termelést. A szakirodalom alapján hasonló folyamatokat láthatunk több más hazai dohánygyárnál is, mégis szinte állandósult cigarettahiány jött létre a háború alatt. A pécsi gyárban a foglalkoztatás is gyorsan nőtt, a kezdeti 1912. évi 296 fős létszám 1916-ban már fő volt.¹⁷ De hasonló felfutást érzékelhetünk más pécsi ipari üzemeknél is. A Höfler-bőrgyár esetében is nőtték az állami megrendelések. Ezt kihasználva megépítettek egy nyersbőr- és cserraktárat, valamint egy igazgatói lakást, s bevezették az iparvasutat a gyártelepre. Mutatja a bőrgyár felfutását, hogy 1916-ban megvették az eszéki Bartalovich-féle bőrgyárat.¹⁸ A bőrgyárban is nőtt a foglalkoztatottság: az 1914. évi 135 fővel szemben 1918-ban már 189-en dolgoztak.¹⁹

Nem volt azonban kizárólagos az előrelépéshez az állami megrendelés, sokszor egy-egy cég menedzsmentjének ügyessége is hozzájárulhatott egy vállalat talpon maradásához, a maradék piac kihasználásához. Jó példa erre a Little-pezsgőgyár és a Hirschfeld-sörgyár esete, amelyek a háborús körülmények között is tudtak fejleszteni és piacot szélesíteni.²⁰ Arra is van példánk, hogy a kis termelők összefogását célzó szövetkezeti gondolat is eredményezhetett pozitív változásokat. Ilyen volt például a Szeszfőző szövetkezet, amely 780 taggal, sok kicsi szesztermelő szervezeteként 1916-ban jött létre. 1918-ban már 1.069 tagja volt a szövetkezetnek.²¹ A háborús gaz-

daság működése során jelentős tőkekoncentráció ment végbe a város iparában, amikor is kisebb-nagyobb üzemek olvadtak egymásba, avagy estek felvásárlás áldozatává. A hadiszállítók, s főleg a nagykereskedők jó néhány tagja gazdagodott meg ezekben az években.

A háborús körülmények között az állam egyre több helyen és ágazatban vezetett be korlátozásokat. Az egyik legnagyobb, országosan jelentkező probléma a szénellátás biztosítása volt, hiszen a hadiszállítási kapacitások üzemeltetése, az energiaellátás és a fűtőanyag-biztosítása többlettermelésre készítette a hazai szénkitermelőket.²² E vállalatoknak azonban a munkaerőlétszáma és a kibocsátása csökkent. Az állandósuló szénhiányt átmenetileg ugyan enyhítette az elfoglalt lengyel-orosz bányákból származó készlet, ám hosszú távú megoldást nem jelenthetett. A háború a szénbányászok helyi tömegeit is elszólitotta, ezért 1915 után a termelés a DGT üremeiben is csökkent. A központilag leosztott hadifogoly-munkaerő kihasználása termelékenységszökkenést okozott. Jellemző, hogy az 1917. évi előirányzat teljesítésére 550 bányászra lett volna szükség, ami helyett 122 orosz és 87 olasz hadifoglyot kaptak, ám ezek között egyetlen egy bányaiipari munkás sem akadt.²³ A hadifoglyokat elsődlegesen a külszíni termelésnél próbálták meg foglalkoztatni, ám a föld alatt dolgozó bányászok száma csökkent. A termelékenység csökkenése a termelés visszaesésével járt. A mélypontot az 1919. év jelentette: a DGT tisztaszén-termelése a háború előtti utolsó békeévben 701.350 tonna volt, ezzel szemben 1919-ben már csak 310.660 tonnát tudtak termelni.²⁴

A háború alatt számos pécsi gyár termelése visszaesett. Általában rosszul jártak azok az üzemek, amelyek profilját a háború előtt a polgári fogyasztói igények kielégítése formálta. Tipikus példa erre az 1914 előtti legnagyobb pécsi gyár, a 900 főt foglalkoztató Zsolnay, amelynek megrendelése gyorsan csökkentek, mivel addigi termékeire sem polgári, sem állami kereslet nem volt.²⁵ Szintén rosszul jártak azok az üzemek, amelyek működésüket korábban importból származó alapanyagokra alapozták. A gázgyárban, amely korábban Csehországból származó jó minőségű szénből fejlesztett gázt, többször le kellett állítani a termelést, ami folyamatos gázszüneteteket hozott a városi fogyasztóknak. A szénhiány és az építőipari megrendelések elmaradása miatt akadozott a termelés az Első Pécsi Mész- és Gőztéglagyár Rt-ben is.²⁶ A háborús években a hiány miatt az alapanyagárak meredeken emelkedtek, ami a beszerzési költségeket, s végső soron az árakat növelte.

Nem volt sokkal jobb a malmok helyzete sem. Pécsen a háború idején több olyan gőzmalom is működött, amelyeknek még a gabonafelvásárlási és

elosztási monopóliummal rendelkező Haditermény Rt. által kiutalt gabona őrlésére is volt jogosítványa.²⁷ A baj inkább az volt, hogy a Haditermény Rt.-vel főleg a nagy budapesti óriásmalmok tudtak jó üzleteket kötni, s még a déli területeken megtermelt gabonát is Budapesten őrölték meg, a pécsieknek (s másoknak) alig jutott valami kis maradék. 1916 februárjában a pécsi malomtulajdonosok már egyenesen a kereskedelemügyi miniszternek írtak beadványt, azt kérve, hogy a miniszter „*Méltóztassék a Haditermény Részvénytársaságnál odahatni, hogy ne csak a budapesti bankvállalatok érdek körébe tartozó fővárosi malmokat, hanem az ország egyéb malmait is foglalkoztassa*”. Szintén probléma volt a Haditerménnyel szerződött malmok számára, hogy a jelentős infláció miatt a beszerzési, fuvarozási stb. költségeik növekedtek, ennek elszámolása viszont a háború elején megállapított kötött árakon történt, így egyre nagyobb veszteségeket szenvedtek el.²⁸

4. A pécsi mezőgazdasági termelés helyzete a háború alatt

A háború első másfél éve alatt Magyarország élelmiszerellátása még nem volt különösen nehéz, a közellátás biztosított volt. Az 1914. és az 1915. évi gabonatermés viszonylag jó volt, s megfelelő készletek álltak rendelkezésre, de a következő évekre ez már korántsem mondható. A háború végére a magyar mezőgazdaság az 1914 előtti termelési szintjének már csak 40–50%-át érte el.²⁹ A hazai nagyobb városok persze elég speciális helyzetben voltak, hiszen általában jelentős agrárgazdasággal nem rendelkeztek.

Pécs földbirtokszerkezete sem volt alkalmas jelentős méretű agrártermelésre. A nagyváros közigazgatási határa 12.250 hold volt, amelyből 5197 hold a város tulajdonát képezte.³⁰ A városi földek nagy részét a Mecseken lévő erdő (4249 hold) tette ki. De volt a városnak a vasúttól délre lévő területeken 222 hold szántója, 12 hold rétje és 59 hold rétje is, s akkor még nem is említettük a tekintélyes méretű 340 holdas legelőt. A többi föld nagy része magántulajdonban volt, de alapvetően kisparcellás rendszerben. Nagyobb, néhány száz holdas birtoka csak néhány magánszemélynek, a Püspökségnek és a Székesegyháznak, valamint a DGT-nek volt Pécssett.³¹ A polgári tulajdonban lévő földek harmada szőlő volt, többi része pedig kisméretű szántó- és rétparcellákból állt. A földbirtokszerkezet miatt a háború alatt Pécs határában érdemi, nagyobb kiterjedésű gabonatermelés nem folyt. A városhatáron belüli búzatermés 1915–1918 viszonylatában mintegy 50, az árpatermés 40, a zabtermés 30, a kukoricatermés 60 százalékkal esett vissza. Érdemi növekedés a burgonyánál található, ahol 1917–18 között

négyszeresére emelkedett a megtermelt mennyiség.³² A gabonatermés fölöslegét, vagyis ami a személyi fogyasztáson túl képződött, 1915 végétől kezdve Haditermény Rt. lefoglalta. Ennek köszönhetően volt idő, amikor már egy szem helyben termelt búzát nem lehetett Pécs piacain vásárolni, ha esetleg valamelyik környékbéli kistermelő behozott egy-két szekérrel, azt azonnal elkapodták.³³

Nagy szerepe volt a háború alatt a helyi húsellátás biztosításában a Pécsi Sertéshizláló Rt.-nek. A társaság a háború előtt sok mindennel foglalkozott, de 1914 után korlátozták tevékenységét. Jelentős, alkalmanként ezer darabnál is nagyobb sertésállománya volt a Sertéshizlálónak, amelyet igen takarékosan, beosztva használtak föl. Pécs város kizárólagos szerződést kötött a vállalattal. A vágást a városi hentesek végezték, s csak a városon keresztül lehetett értékesíteni. Egyre inkább problémává vált viszont a takarmány beszerzése, s a katonaság növekvő szalonna és zsírszükséglete. 1916-ban például nagyon gyenge volt a hazai kukoricatermés, így a vállalatnak is szembe kellett néznie a takarmányhiánnyal.³⁴ A húsminőség nem volt magas, a sertéshús a korabeli források szerint alapvetően nagyon zsíros és laza szerkezetű volt. 1917-ben már odáig jutottak, hogy a városi hatóság nem tudott tengerit beszerezni, ezért kényszermegoldásnak tűnt, hogy az akkori 1100–1200 darabos sertésállományt kihízlalás nélkül leölik, a húst megfűstölik, vagy más módon konzerválják, s később felhasználják.³⁵ Később valamit javult a kukoricaellátás, de továbbra is bűvészkedni kellett a város húsellátását illetően, így például 1917 nyarán városon kívülről kellett már hússertéseket vásárolni a városnak.³⁶

Utalnunk kell még a háború alatti kertészeti termelésre. Akinek Pécssett földje volt, mindig is foglalkozott zöldség- és gyümölcsstermeléssel, hiszen az jelentősen csökkenthette a készpénzkiadásokat, ugyanakkor jó minőségű élelmiszert biztosított.³⁷ Pécs város is szorgalmazta a kertgazdálkodás kiterjesztését, a zöldségfélék termesztését, amely hatására különösen a város határain belül lévő bolgárkertészetek termelése futott föl.³⁸ A város tulajdon földjei közül igyekezett kertművelés céljára többet is bérbe adni, így például a Döghányó-dűlőben lévő földeket egy Nikola nevű bolgárkertésznek adta bére, aki azon további kisbérleteket létesített, ahol végül is mintegy 40 vasutas foglalkozott kertészeti termeléssel.³⁹ Kertműveléssel sokan és sok helyen foglalkoztak: 1916-ban például a 19. honvéd gyalogezred zászlóaljának kertészeti telepéről szállítottak a pécsi piacra több ezer fej salátát, amit a telepen egyébként pécsi bolgárkertészek termeltek meg.⁴⁰ 1917-ben a város úgy határozott, hogy kertgazdaságot hoz létre a Megyeri út melletti, volt amerikai szőlőtelep helyén, amihez akár több városi tulajdonban lévő

parcellát is hozzá lehetett kapcsolni. Ugyanakkor döntöttek a városon belüli rabkertészetről is, amelynek helyét Basamalomban jelölték ki.⁴¹

Fontos ellátási kezdeményezés volt Pécssett és a város ellátó körzetében a fölös, kihasználatlan földek művelés alá vétele. Így például a Pécs-től alig pár km-re fekvő Keszü faluban Somssich Sándor iskolaigazgató kezdeményezésére elkezdték a faiskola minden szabad területét bevetni, beültetni babbal, borsóval, burgonyával, paradicsommal stb., hogy ezzel is tudjanak segíteni a rászorultakon.⁴² Erre azért is szükség volt, mert súlyos következményei voltak a mezőgazdasági munkák elmaradásának. A krónikus munkaerőhiány miatt a mezőgazdasági munkákra Pécssett és Baranyában is igénybe vették a 11 évnél idősebb iskolásokat. Végeztettek velük gyomlálást, kapálást, gyümölcszedést, rovarirtást stb.; munkájuk érdekében még a tanítási időt is megkurtították.⁴³ A takarmány-rekvirálás miatt a jószágtartás és hízalás volumene visszaesett, a munkaerőhiány miatt a gabonatermelés mértéke lecsökkent, így a lakosság potenciális önellátásának is csökkent az esélye.

5. Jövedelmek, inflációs hatások

Nagyon sok olyan, döntően kívülről érkező hatás érte a pécsi lakosságot, amely ellen nem igen volt védekezési lehetősége. Az egyik ilyen a korábbi családi munkaerő-szerkezet felborulásából fakadt. A négy és fél év alatt igen nagy tömeget érintő bevonultatás miatt kiesett jövedelmek pótlása rendkívül megnehezült. Ezzel kapcsolatban nagy probléma volt a korábbi kiegészítő, de rengeteg pécsi háztartásban igen sokat jelentő szőlő- és borgazdálkodás kiesése, hiszen a katonakötelezettség miatt az idénymunkákra alig kerülhetett sor, a jövedelemcsökkenés miatt pedig napszámosok alkalmazására sem nyílt lehetőség, így a borértékesítésből fakadó pótlólagos jövedelmek nagy része elveszett.⁴⁴ Jól mutatja ezt a helyzetet Schäffer Dávid, a 29. gyalogezred honvédjének 1915-ben írt szabadságolási kérelme, amelyben azt vázolta, hogy *„Mivel azonban nagyobb területű szőlő birtokom van, mely egyedül képezi vagyonomat, ennek jövedelméből tartottam fen magamt és nagyszámú családomat. A most bekövetkező szürettől függ, hogy családom megélhetése biztosítva lesz-e vagy sem.”* Hivatkozott még arra is, hogy jelenléte nélkül a felfogadott munkások felületesek, így jövedelmeinek fele biztos el fog veszni, ugyanakkor a szőlőt jelentős kölcsön is terheli.⁴⁵

Szintén nagy probléma volt a lakossági megtakarítások csökkenése. A Monarchia a háborús költségeket nagy részben hadikölcsön-kötvények kibocsátásával fedezte. Nyolc alkalommal összesen 53 milliárd koronányi

papírt értékesítettek, ebből 15,66 milliárd esett Magyarországra.⁴⁶ A gazdagabbaktól, s főleg azoktól, akik az állami megrendelések révén zsíros üzletekhez jutottak, a hatalom és részben a társadalom részéről is elvárták a hadikötvények jegyzését. Az alapvetően cenzúrázott, főleg központi híreket közlő helyi sajtóban is egyre több olyan felhívás jelent meg, amelyek sokszor a hadisiker zálogaként állították be a kötvények jegyzését. Az újabb és újabb kötvénykibocsátások szinte rázúdultak a lakosságra, s azt az illúziót keltették, hogy a kötvényvásárlás hosszú távon jó üzlet, s egyben a katonai győzelem alapja. Jellemző, hogy már az első, 1914 novemberében kibocsátott kötvényre Pécsen 7 millió korona lett lejegyezve. A hadikölcsön-jegyzés valójában a lakossági vagyon állami elvonásának eszköze volt. A kötvények révén megcsapolták a megtakarításokat, egyben hosszú távon is kiszolgáltatottá tették a társadalom nagy részét. Tegyük még hozzá, hogy nemcsak a lakosság vett kötvényt: a nyolc hadikölcsönből például Pécs város összesen 3,41 millió korona értékben jegyzett le.⁴⁷

Nagy csapás volt az infláció emelkedése. Az állami kiadások fedezése érdekében gyorsan nőtt a forgalomba került bankjegymennyiség. Míg 1914 közepén 2,5 milliárd korona volt a bankjegyforgalom értéke, addig 1918 októberére már meghaladta a 38,3 milliárd koronát. Az 1914. évi 100 magyar korona 1918 októberében már csak 22,4 koronát ért, vagyis négy év alatt csaknem ötödére csökkent a pénz vásárlóértéke.⁴⁸ Az infláció az állam, valamint a haditermelők érdekét szolgálta, s főleg azokét, akik gyorsan tudták konvertálni pénzüket értékállóbb formákká. A fogyasztói árak már a háború első évében is meredeken emelkedtek. A naponta megjelenő Pécsi Napló 1915 áprilisában összevetette az akkori élelmiszerárakat az egy évvel korábbiakkal. Az összehasonlításból kiderül, hogy az élelmiszerárak egy év alatt 100–150%-kal nőttek.⁴⁹ Természetesen az áremelkedéssel a bérnövekedés nem tartott lépést, így a reáljövedelmek csökkentek.⁵⁰ A vállalkozók számára újabb és újabb adókat találtak ki. De fontos inflációs ok volt az árukészlet csökkenése, a feketekereskedelem gyors terjedése, a jövedelmek elrejtése és az adómorál leromlása is.

Kezdetben, a rövidnek gondolt háború első hónapjaiban még nem nagyon lehetett érezni a fogyasztás csökkenését, ám 1915–16 fordulójától már annál inkább. A munkaerő kiesése, a reáljövedelmek csökkenése miatt sok helyen, de főleg a külvárosi szegényebb területeken nyomorúságos helyzet alakult ki. A reálbérek csökkenése a bérből, fizetésből élők helyzetét sújtotta a legjobban, s ez főleg azok számára okozott nagy nehézséget, akik nem a kiemelt ágazatokban dolgoztak, avagy éppen kötött, fix fizetésű állami alkalmazottak voltak. Ez azért volt súlyos, mert Pécs munka-

erő-szerkezetében meglehetősen jelentős volt az önkormányzati, illetve az állami alkalmazottak aránya, nem is beszélve az ipari dolgozókról.⁵¹ E rétegek alig tudták jövedelmi helyzetüket javítani. Különösen rossz helyzetbe kerültek azok a családok, ahol a korábbi jövedelem a most meghalt vagy éppen hadifogságba került férfiembertől származott. A bevonultak után járt ugyan a hadisegély, aminek nominális szintjét növelték, de az infláció ezt gyorsan eliminálta, ugyanakkor gyorsan nőtt a hadiözvegyek és a hadiárvaák száma. A városnak óriási gondot jelentett a szegények segélyezése, hiszen hagyományos adóbevételei visszaestek, ezért forrásai nem nagyon voltak.⁵²

A lakosság ott próbált pénzhez, jövedelemhez, áruhoz jutni, ahol éppen tudott. A háború alatt fellendült a helyi piaci kiskereskedelem, a vásárok forgalma. A helyi sajtó szinte minden hónapban megjegyezte, hogy a lakosság mindent megpróbált értékesíteni, amiért pénzt remélhetett: ebben az időben olcsón lehetett hozzájutni évszázados relikviákhoz, bútorhoz, szőnyeghez, ezüsthöz stb. Az emberek korábbi megtakarításaikat felélték, ugyanakkor a helyi pénzintézmények hitelezési lehetőségei beszűkültek, a lakossági betétállomány pedig csökkent. Jól mutatja ezt, hogy már 1914 nyarán a legjelentősebb helyi pénzintézmény, a Pécsi Takarékpénztár 23 millió koronát kitevő betétállományából a betétesek 870.000 koronát kivettek.⁵³

1915 nyaratól ármaximálást léptettek érvénybe, ezeket az árakat a pécsi piacon élszóval, illetve különböző hirdetményekben tették közzé. A korábbi szabadpiachoz képest ez már jelentős korlátozást jelentett. Jellemző módon a maximált árak kihirdetése napján jónéhány piacra terméket szállító vállalkozó hamar távozott, mondván, a megállapított árak nagyon alacsonyak a költségekhez képest. A városi szegényeknek persze még a maximált árak is túl magasak voltak.⁵⁴ 1915 közepe felé már egyre inkább lehetett érezni Pécsnek azt a régi működési nehézségét, miszerint kevés volt a város határában megtermelt mezőgazdasági termék; ugyanakkor egyre több kereskedő és felvásárló érkezett a városba a nagy piacok napjaiban. „Tízszer annyi a fogyasztók szükséglete, mint amennyit a város piacára járó termelők produkálni képesek” – állapították meg a helyi sajtóban 1915 közepén.⁵⁵

6. Áruhiány és a közellátás

A városi társadalom számára a legfontosabb fogyasztási cikk a gabona (liszt) és a hús volt, így ezek mindenkori megszerzése és forgalmazása elsődleges feladat volt. A háború első másfél évében a törvényhatósági jogú városnak még volt lehetősége közvetlen gabonavásárlásra, ami a helyi ter-

meléssel és az egyéni beszerzésekkel kiegészítve biztosította a mindenkori fogyasztást. A város nagyon sok termelővel kötött szerződést búzavásárlásra. Ezek között ott voltak a város körüli területeken elterülő hatalmas uradalmak, de vásároltak gabonát Dél-Baranyából és Dél- és Nyugat-Somogyból is. Komoly szállító volt a Péctől délkeletre lévő, Gross Jenő és Imre tulajdonában lévő üszögi uradalom, akiktől például 1915 augusztusában 20 vagon búzát vásároltak, amelynek fele az üszögi birtokról, másik fele pedig a pusztalmi gazdaságából származott.⁵⁶ Szintén Pécs várossal volt határos a pellerdi uradalom, ahol Hirsch Henrik bérlőtől vettek búzát.⁵⁷ Jól jött a városnak, hogy a hatalmas földekkel rendelkező pécsi egyházi intézmények is tekintélyes gabonatermelők voltak: vettek búzát a székesegyházi és a püspöki uradalomtól is.⁵⁸ A távolabbi baranyai beszerzések kapcsán említsük meg Frigyes főherceg belyei uradalmát, ahonnan például 1916 elején 2000 q búzát szereztek be⁵⁹; az Ormánságban lévő körcsönyi tulajdonostársaságot⁶⁰ stb. Kutatásunk során találtunk szerződéseket a Nyugat-Somogyban lévő simongáti uradalomból is, amelynek tulajdonosa a szentlőrinci birtokos Mátyás Sámuel nagybirtokos volt: a szerződés 600 q búzáról szólt.⁶¹ Szintén elég távolról jött 1916-ban a Somogyban lévő, Kálmánca melletti lajosházai bérlőtől megvásárolt búza.⁶² Mindegyik esetben fontos volt, hogy a pécsi malmokba való beszállítás vasúton történhessen; kivétel az üszögi búza volt, amely a közvetlen közelség miatt fogatokon került a Mohácsi út mentén fekvő ifj. Türr malomba.⁶³ A közvetlen vásárlások időszakában is előfordultak minőségi kifogások a beszállított gabonával kapcsolatban, így például a Rábe Kurtné lajosházai bérleti gazdaságából vásárolt búzáról kiderült, hogy „nyirkos, csírás és dohos”, amit egy független tőzsdetanácsi szakértő csapat is alátámasztott, így sikerült a városnak némi árcsökkenést elérni.⁶⁴

A jó világnak azonban a Haditermény Rt. monopóliumával vége szakadt. 1916 első hónapjaiban még le lehetett szállítani az 1915. november előtt kötött szerződésekkel a gabonát, de ezt követően már csak a központi kvóták alapján, államilag meghatározott bizományosok révén lehetett búzát és egyébeket beszerezni.⁶⁵ Az állam az elosztás egyre nagyobb részét fogta át, ennek központi szerve a Közélelmezési Hivatal és Tanács lett.⁶⁶ 1916. elején jelent meg a kenyérjegy. A jegyrendszer bevezetésével pontosan meghatározták a különböző munkát végzők fejadagját, s különbséget tettek a dolgozók és a betegek között is. 1916. októberében hirdették ki Pécsen azt a miniszterelnöki rendeletet, amely rendelkezett a fejenkénti kvótákról. A rendelet szerint „...A termelő búzából, rozsból, kétszeresből és árpából együttvéve a háztartásban természetben ellátást élvező szegények közül

csak azok után számíthatnak fejenként és havonként 18 kg-ot, akik gazdaságában mezőgazdasági munkát keresetképpen végeznek, családtagjai közül pedig csak azok után, akik 15 évnél idősebbek és gazdaságában rendszeresen mezőgazdasági munkákkal foglalkoznak. A háztartásban természetben ellátást élvező egyéb személyek után a termelő fejenként és havonként csak 14 kg-ot számíthat.”⁶⁷

Az 1916. évi kenyérjeggyel még napi 24 dkg juttatás járt egy fő részére, ám a későbbiek során ennek mértéke csökkent. A központilag kiutalt készletek minősége szinte folyamatosan romlott. Bár a Haditermény Rt. pontosan előírta a pécsi malmoknak is az őrlési összetételt, mégis a helyi sajtóban állandósultak a panaszok a dohos, kukacos liszt miatt, de említhetnénk a félig romlott húst, a silány minőségű cukrot is. A fogyasztás súlypontja a kenyér helyett egyre inkább a burgonyára helyeződött át. Mindez kikezdte a lakosság tűrőképességét, számos kisebb-nagyobb incidensről van tudomásunk, ahol felléptek a kereskedők ellen, s akkor nem is részleteztük a háború alatt felkorbácsolt antiszemita indulatokat, amelyek céltáblája a zsidó kereskedő, bankár és gyáros volt. A kenyérjegy bevezetése, majd az adagolás kiterjesztése több termékre (cukor, árpakása, liszt, zsír stb.), a központilag juttatott napi 1300 kcal értékű ételmisszer elérése, megszerzése, s az állandó hiány igen meggyötörte a lakosságot. 1917-ben a pécsi társadalomnak is meg kellett ismerkednie az elrendelt hús- és zsírmentes napokkal.⁶⁸ Az áruhiányt jól mutatja, hogy 1917 szeptemberében a helyi sajtó beszámolója szerint üresek voltak a pécsi piacok.⁶⁹

Az áruhiány az élelmiszereken kívül más termékcsoporthoz is kiterjedt. A háború vége felé már óriási hiány volt ipari késztermékekben is, főleg a ruházati ipar termékeinek beszerzése vált nehezzé. Jegyre adták a petróleumot is. Óriási problémát jelentett a fűtőanyag hiánya: a szén drága volt és kevés, a fakitermelés a munkaerőhiány miatt akadozott, pénze pedig egyre inkább nem volt a lakosságnak. Tegyük hozzá: a háború alatt a fakitermelésben és értékesítésben nagy pénz volt, amire csak egy esetet említünk. 1916-ban Fuchs Sándor pécsi fatermelő és a barcsi Breuer Ferenc nagykereskedő cég együttesen megvette herceg Schaumburg-Lippe Adolf Szlatina melletti 1000 holdas erdejét több mint 1 millió koronáért. Az erdő gyertyánból és bükkből állt, s azonnal megkezdték a kitermelést.⁷⁰

A háború elhúzódásával egyre több olyan központi intézkedés látott napvilágot, amely veszélybe sodorta a városiak ellátását. Volt, hogy a kivezényelt katonaság részére utalták át a polgári lisztkontingenst. A Hivatal a folyamatos falusi rekvirálásaival azon községektől vette el az élelmiszer-többleteket, amelyek addig Pécs beszállítói voltak. A város persze tiltako-

zott, s néha eredményt is értek el. Állandó probléma volt a kiutalt és leszállított élelmiszer mennyiségének különbsége, ami néha elérte a 40–50%-ot is.⁷¹ A zsírttermelés csökkenése miatt zsírutalványok kerültek elő, később még az igen alacsony zsírfejadagokat is leszállították.⁷² A háború vége felé kénytelen volt a város a szegényebbek számára népkonyhákat felállítani.⁷³ Szembe kellett néznie a városnak azzal, hogy az állami elvonás mértéke folyamatosan emelkedett. Az elvonást kiterjesztette a kormányzat a sertés-húsrá, a zsírra, a burgonyára. A háború utolsó éveiben egymást követték azok a polgármesteri rendeletek, amelyek a hatósági jegyeken túli, a kereskedők által megszerzett élelmiszermennyiség bejelentésére és zár alá vételére vonatkoztak. Érintette ez a boltosokat, henteseket, egyéb intézményeket, de még a vendéglátóhelyeket is. A központi elosztás alá eső termékek esetében a kvótát folyamatosan csökkentették, így például 1918-ban Pécs város cukorkontingensét 550 métermázsáról 430-ra apasztották.⁷⁴

A hatóság büntette az árurejtegetést, a beszerzett élelmiszerek eltitkolását: az ilyen esetek kihágásnak minősültek, amiért két hónapos elzárás és komoly pénzbüntetés járt. 1918-ban például az egyik pécsi kereskedőnél fölös készleteket találtak, mégpedig 422 kg fehér lisztet és 388 kg búzadarát. A hatóság kötelezte a kereskedőt, hogy ezt szállítsa be az ifj. Türr-malomba, mivel azonban a kereskedő ennek nem tett eleget, rendőrkapitányi ítélettel „*megtorló eljárást*” kezdeményeztek ellene.⁷⁵

Egyre fontosabbá váltak a város által megszerzett termékhelyettesítők, de ezek nem mindig jártak nagy társadalmi sikerrel. Ilyen volt például a sertés-hús helyett a dán sózott hús vagy vadhús, illetve a káposzta helyetti répa beszerzése.⁷⁶ A tejellátás biztosítására Habsburg Frigyes főherceg példmonostori uradalmával napi 900 liter, Schaumburg-Lippe herceg dárdai uradalmaival napi 700 liter szállításáról szerződtek.⁷⁷ Hasonló kezdeményezés volt a főherceglaki uradalommal kötött szerződés, amelyben a nagybirtok napi 700 liter tej szállítását vállalta.⁷⁸

A háború előrehaladtával a magyarországi gazdaság egyre rosszabb helyzetbe került, ennek következtében 1918-ban már jóformán minden élelmi cikket csak jegyre lehetett kapni. Az 1917. február 22-i polgármesteri rendelet szerint⁷⁹ a hadiállapot következtében nagymértékben megfogyatkozott élelmiszerek mennyiségének ésszerűbb és igazságosabb elosztása érdekében a háztartásokban fellelhető különböző alapanyagok, termékek összeírásra kerültek, s a hatóságilag meghatározott fejadagon felüli mennyiséget közszükségleti célokra zár alá vették. Az ekkor még csak a kenyérre, lisztre, a város által forgalomba hozott zsírra és cukorra bevezetett jegyrendszert kiterjesztették a babra, borsóra, lencsére, árpakására, köleskására és a bur-

gonyára is. A rendelkezés a magánháztartásokra, hentesekre, üzletekre, intézetekre és kifőzdékre is vonatkozott. Az utalványokat a kerületi bizottságok illetve az élelmiszerkészletek nyilvántartására alakított élelmiszer nyilvántartó iroda adták ki. A jegyre kapható élelmi cikkek fejadagja a következő volt: egy főnek zsírból hetenként 15 dkg-ot, burgonyából naponta 20 dkg-ot, nehéz fizikai munkát végzők számára 30 dkg-ot, babból, borsóból és lencséből együttvéve havonta 17 dkg-ot, árpagyöngyből és köleskásából havonként 20 dkg-ot lehetett beszerezni.⁸⁰

7. Népesedési, társadalmi és politikai következmények

A világháborúban az emberi élet értéke látványosan devalválódott;⁸¹ a politikai vezető rétegek lényegében gondolkodás nélkül küldték potenciális vágóhídra a polgárok százazreit. A háború alatt a Monarchiában 8,3 millió főt, ezen belül Magyarországról 3,6 millió főt hívtak be katonának.⁸² A Monarchiára vonatkozóan 5,6 millióan szerepeltek a volt közös Hadügyminisztérium által összeállított háborús veszteség-kimutatásokban. Ebből a halottak aránya 18%, a sebesülteké 36% volt, míg 17% az eltűnt és 29% a hadifogságba esettek aránya.⁸³ A háború folyamán Monarchia hadseregének 47%-a Magyarországról került ki, vagyis mintegy 2,5 millió férfit hívtak be katonának, azaz a felnőtt férfilakosság mintegy egyharmadát vitték ki a frontra.⁸⁴ A Horvát-Szlavónországot is tartalmazó történeti Magyarország által mozgósított katonák közül 381 ezren vesztették életüket, 743 ezren megsebesültek, az eltűntek száma 400 ezer, a hadifoglyoké pedig 615 ezer fő volt.⁸⁵

Nehéz szakmai feladat és nagyon sok további kutatást igényel még azt pontosan megmondani, hogy a háború alatt milyen mértékű változások következtek be a város népességét illetően. Ennek legfontosabb oka, hogy Pécs szinte átjáróház volt a háború éveiben.⁸⁶ A népszámlálási statisztikai adatok szerint az itt állomásozó katonasággal együtt 1910-ben csaknem 50.000 fő élt a városban, ami a háború kezdetére 54–55.000 főre növekedhetett. A háború alatt minden évben tartottak a városon belül népszámlálást, hiszen a központilag kiutalt élelmiszerhez pontos adatok kellenek. 1917 augusztusában 48.802, egy évvel később, 1918 augusztusában 51.187 főt írtak össze. Ezzel együtt sokan voltak, akik időszakosan tartózkodtak a városban, ugyanakkor a városnak velük szemben is ellátási kötelezettsége volt. 1918 nyarán például 300 fő itt foglalkoztatott katonai személy élt Péccset; a korábbi katonalázadás miatt 140 fős csendőrség és 60 fős hadbíróság volt jelen; a környékbeli rekvirálások miatt a kassai 9. honvédezred

tisztikara is Pécsre települt stb.⁸⁷ A szerb megszállás miatt csak 1921 végén végrehajtott, ún. 1920. évi népszámlálás adatai szerint némi csökkenés ment végbe: a statisztikai adatok 47.500 főt mutatnak, de korabeli források szerint a jelentős bevándorlás és beköltözés miatt akár 60.000-en is tartózkodhattak a városban.⁸⁸ A háborús áldozatok száma Pécs esetében is nagy volt: a több mint négy év alatt jelentős számú pécsi lakos halt meg vagy vált hosszú távon munkaképtelenné, nyomorékká. A háború előtt pécsi lakosként élők közül a „*hősi halottak*” számát 1919 szeptemberében egy helyi sajtóhír mintegy 5000 főre tette.⁸⁹

Közismert, hogy tisztán demográfiai mutatókat vizsgálva Pécs népeseződésében a születések száma általában alacsonyabb volt a halálozásokénál. A háború felerősítette ezt a folyamatot: a több mint négyéves időszak alatt volt, hogy háromszor nagyobb volt a halálozások száma, mint a születéseké. (Ebbe azok is beleszámíttattak, akiket sebesültként Pécsre hoztak, s az itteni kórházakban haltak meg; s köztük akár ellenséges országokból származó sebesültek is lehettek.) A születések száma már 1916-ra csaknem a háború előtti érték felére csökkent; a halálozási többlet 1917-ben és 1918-ban meghaladta a 20 ezreléket.⁹⁰

A háborús időszak számos társadalmi és politikai következménnyel járt. Ezek közül kiemeljük a gyári munkásság sztrájkjait. A kezdeti háborús eufória elmúltával egyre több munkabeszüntetés történt a helyi üzemekben. A sztrájkok főleg az árak emelkedésével és a reáljövedelmek csökkenésével voltak kapcsolatosak. Alig volt olyan üzem, ahol rövidebb-hosszabb ideig ne került volna sor munkabeszüntetésre.⁹¹ A hadiüzemekben tilos volt sztrájkolni, hiszen a munkásokat katonai munkaosztagokba csoportosították, s akik a munkát szabotálták, hamar a fronton találhatták magukat. A szervezett munkássággal szemben a hatalom sokszor tehetetlen volt, hiszen tömeges megtorlást nem lehetett végrehajtani, mivel az ipari termékekre nagy szükség volt. Érdekes, hogy még a döntően nőket foglalkoztató dohánygyárban is sor került munkabeszüntetésre.⁹² A sztrájkok általában nem voltak hosszúak, a fizetések vagy egyéb juttatások emelésével a tulajdonosok vagy az állam a problémát meg tudták oldani. Voltak persze Pécsen kívülről induló akciók is: így például 1918 januárjában a Monarchia egész területén általános sztrájkot hirdettek, ez esetben már politikai követelések is társultak a hagyományos gazdasági jellegűekhez.⁹³

A háború elhúzódása miatti rossz ellátás, egyes társadalmi csoportokon belül a tömeges éhezés kikezdte a lakosság egészségi állapotát is. A katonacsapatok mozgásai és egyéb társadalmi érintkezések miatt gyorsan terjedtek a különböző járványok. Tipikus betegség volt a háború alatt a tífusz, a vér-

has és a kolera. Gyógyszer a központi elosztás egyoldalúsága miatt egyre kevesebb volt, a kórházak zsúfolásig megteltek. Orvosból is kevés volt, hiszen sokan a frontra kerültek.⁹⁴ Arra is vannak adatok, hogy Pécsen sokan a felvizezett tejtől betegedtek meg. Alapvetően rontotta a közegészségügyi helyzetet a pécsi vízhiány: a háború során szinte állandók voltak a korlátozások, 1916-ban sajtóhírek szerint 1000 fürdőkádat pecsételtek le, hogy a vízellátás javuljon; ettől persze még az állandósult vízhiány megmaradt, s 1918-ban már katonaság kellett a vízelosztás biztosítására.⁹⁵ A járványok közül a legnagyobb pusztítást a háború vége felé a spanyolnátha okozta. Ismert, hogy Magyarországon a spanyolnátha nem okozott olyan nagy pusztítást, mint a nyugat-európai országokban; az országban kb. 65 ezren haltak meg a betegségben.⁹⁶ Szakirodalmi adatok szerint 1918-ban Pécsen alig néhány nap alatt mintegy 3000 megbetegedés történt, s már az első járványos héten 12 halott volt. Az influenza nem kímélt egyetlen társadalmi réteget sem, és sokszor akadályozta a gazdaság és a társadalom normális működését.

A háború alatt a többségnek a nélkülözés jutott. Ahogyan nőtt a hadiárvak száma, egyre zsúfoltabbá váltak a gyermekmenhelyek. 1918 áprilisában a városi közigazgatási bizottságban Hamerli Imre már azt jelentette, hogy a gyermekmenhelyeken kétszer-háromszor annyi a gyermek, mint amennyit el tudnának helyezni, nagy a halandóság köztük, a meghalt kicsiket minden egyházi szertartás nélkül temetik el.⁹⁷ A menhelyek élelmiszerellátása meglehetősen gyenge volt. 1918 májusában a pécsi állami gyermekmenhely vezetője, Doktor Sándor igazgató főorvos írt a belügyminiszternek arról, hogy a menhelyen élő beteg gyermekek kénytelenek kukoricalisztból készült kenyeret enni. Az igazgató leírta azt is, hogy némi ügyeskedéssel a szomszédos Bábaképzőből tudtak 100 darab búzalisztból sült zsemlet szerezni, de ezt nem lehetett állandóvá tenni. Arra kérte a minisztert, hogy engedélyezze 150 darab finomlisztból készítendő zsemle sütését, s erről Pécs várost is értesítse.⁹⁸

A nélkülözések miatt nagyon fontos volt, hogy viszonylag sok karitatív tevékenységet végző szervezet jött létre. A háború kitörése után megkezdődtek a szegényeknek, rászorultaknak szóló gyűjtések, amelyek aztán több-kevesebb sikerrel végig kísérték a négy évet. A karitatív szervezetek közül említsük meg a Pécsi Jótékony Nőegyletet, illetve a Vöröskereszt helyi csoportját. Ez utóbbi esetében 57 önkéntes orvos és ápoló vett részt a frontvonal mögötti kórházi ellátás biztosításban.⁹⁹ A segélyezésben, betegápolásban, sebesültek ellátásában sokszor élenjáró tevékenységet végeztek az ismertebb polgári családok tagjai. Így például Visy László

főispán két leánya és veje a pécsi önkéntes vöröskeresztes osztaggal ment 1914-ben a keleti hadszíntérre.¹⁰⁰ 1918-ban a nagybirtokos Mándy-család tagjai előbb 10.000, később pedig 40.000 koronás adománnyal támogatták az árvaházat.¹⁰¹

Összegzés

Ha gazdaságilag számvetést készítünk az 1918 őszen véget ért háború pécsi gazdasági hatásairól, akkor alapvetően annak negatív hatásait emelhetjük ki. A háború miatt több ezer pécsi polgár halt meg katonaként, amihez még hozzá kell vennünk a fogságba esetteket, az eltűnteket, a nyomorékokat, a járványokban elhunytakat stb. Ugyanakkor a környező területekről sok ezer ember költözött be a városba. Az állami beavatkozás miatt a város gazdasága jelentős mértékben dezorganizálódott. A lakossági megtakarítások visszaestek, a városi népesség egy része éhezett, a közellátás színvonalára mélyre süllyedt. A város kasszája kiürült, ugyanakkor sokan csak az alacsony összegű segélyekből tudták önmagukat fenntartani. De az is tény, hogy a városvezetés a legfontosabb gazdasági és közellátási problémákat tudta kezelni, ezért a várost elkerülte az élelmiszerínség.¹⁰² A pécsi lakosság megpróbáltatásai azonban a háború befejeződésével nem értek véget: az 1918. novemberi szerb megszállás újabb 33 hónapos gazdasági és egyéb jellegű problémákat hozott magával.

JEGYZETEK / NOTES

1. A listát lásd: Városaink háztartása (1910): II. Részletes kimutatások. 2. old.
2. Az ipar fejlődéséhez lásd: Kaposi Zoltán (2006) művét.
3. Népszámlálás (1910): 3. 1059. old.
4. Az üzemi kérdésekhez lásd: Népszámlálás (1910): 3. 1302. old. alapján számolva.
5. Kaposi Zoltán (2006): 43–48. old.
6. Ágh Timót (1894): 257. old.
7. A laktanya-építkezésekhez lásd: Pilkhoffer Mónika (2004): 270–280. old.
8. Katus László (1995): 60. old. Táblázat alapján.
9. Légrády Elek (1938): 89. old.; Tábori Jenő (1935): 28. old.
10. Radó Bálint (2017): 164. old.
11. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): 131. old.
12. Lásd: 1912: 63. tc.; illetve 68. tc.
13. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): 132. old.
14. Kopasz Gábor (1965): 33. old.
15. Munkás, 1916. január 1.
16. Lásd: T. Mérey Klára (1999): 18. old.
17. T. Mérey Klára (1997): 36. old.
18. Gulyás József – Tóth Géza (1962): 79. old.
19. Jakab Antal (1999): 123. old. Táblázat alapján.
20. Lásd például: Harcos Ottó (1973): 111–113. old.
21. Rayman János (2010): 130. old. Táblázat alapján.
22. Lásd ehhez: Magyarország, 1915. július 4.
23. Babics András (1952): 83. old.
24. Babics András (1952): 76. old. Táblázat alapján.
25. Rúzsás Lajos (1954): 244. old. Táblázat alapján.
26. Rayman János (2010): 114–115. old.
27. MNL BaML IV. 1406. I. Közellátás. 9. doboz. 1915–17. 4243/1916.
28. MNL BaML IV. 1406. I. 25. doboz. Liszt. 1915–20. 1918. július 29. Beadvány.
29. Lásd: Berend T. Iván – Ránki György (1966): 19. old.
30. Minden területi adatot katasztrális holdban adunk meg.
31. Gazdacímtár (1911): 58. adatai alapján.

32. MSÉ 1915-18. C. kötet: Az 1915. évre. 83.; C/b. kötet: Az 1916., 1917. és 1918. évekről. 47., 49.
33. Pécsi Napló, 1915. augusztus 27.
34. Lásd például: Dunántúl, 1917. január 11.
35. Pécsi Napló, 1917. március 15.
36. Dunántúl, 1917. június 7.
37. A korábbiakra lásd: Ágh Timót (1894); illetve Kaposi Zoltán (2006) művét.
38. A boltárkertészekre lásd: Pécs Lexikon (2010): 1. 112–113. old.
39. Dunántúl, 1916. március 14.
40. Pécsi Napló, 1916. április 20.
41. Dunántúl, 1917. szeptember 23.
42. Dunántúl, 1915, május 29.
43. A városi tanácshoz való beterjesztett indítvány. Dunántúl, 1915. március 12.
44. Lásd: Kaposi Zoltán (2006) művét.
45. Források (2010): 156. old.
46. A hadikölcsön-kötvényekhez: Pogány Ágnes (1993): 409. old.; illetve Teleszky János (1927): 253–262. old.
47. Nagy Imre Gábor (2017): 154. old.
48. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): 157–158. old.; lásd még: Pogány Ágnes (1993) adatait.
49. Pécsi Napló, 1915. április 17. Utal a forrásra: Vragháné Szántó Ágnes (2017): 303. old. 123. sz. l.
50. A pénz értékének és a reálbérek romlásához lásd: Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975).
51. A városi és állami alkalmazottak arányához lásd: Nagy Imre Gábor (2017)
52. Lásd: Kaposi Zoltán (2006): 135. old.
53. Siptár László (1996): 59. old.
54. Lásd például: Pécsi Napló, 1915. június 20.
55. Pécsi Napló, 1915. július 18.
56. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 22.202/1915.
57. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 1916. január 14.
58. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 1916. február 27.; 1916. január 29 (1693/1916), stb.
59. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 5647/1916.
60. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 282/1916.
61. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 29173/1915.

62. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 160/1916.
63. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 22.202/1916.
64. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 160/1916.
65. A központi akarattal szemben védtelen volt a város, bár hozzá kell tenni, hogy mivel Pécs nem volt nagy gabonatermelő, ezért innen sokat nem tudott elvinni a monopolcég. A Haditermény Rt-ről a rendeletet lásd: Baranyavármegye Hivatalos Lapja, 1915. szeptember 30.
66. A központi rendelkezések 1914 közepétől folyamatosak voltak. Lásd: Tegzes Ferenc (1999): 139–140. old.
67. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 1916. október 23. Miniszterelnöki rendelet (24854/1916)
68. Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): 158. old.
69. Dunántúl, 1917. szeptember 30.
70. Dunántúl, 1916. szeptember 27.; illetve Tegzes Ferenc (1999): 147. old.
71. A polgármesteri beszámoló: Dunántúl, 1917. június 7.; illetve Tegzes Ferenc (1999): 146. old.
72. Pécsi Napló, 1918. augusztus 28.
73. Dunántúl, 1917. június 7.
74. Lásd: Pécs ezer éve (1996): 206. old.
75. MNL BaML IV. 1406. I. 9. doboz. 1916. április 11.
76. Pécs ezer éve (1996): 206. old.
77. Pécsi Napló, 1917. április 5.; lásd még: Tegzes Ferenc (1999): 147. old.
78. Tolnamegyei Közlöny, 1915. augusztus 15.
79. MNL BaML IV. 1406. I. Közellátás 1918–1921. 45. doboz.
80. Ehhez lásd: Szlanyinka Éva (2015) tanulmányát.
81. Bödök Gergely (2015): 89. old.
82. Mike Gyula (1927): 625. old.
83. Háborúk, válságok (2014): 49. old.
84. Azt hangsúlyozni kell, hogy a népességvesztésre pontos adat nem áll rendelkezésre, s a forrásadottságokat ismerve kijelenthető, hosszú távon sem várható pontos kimutatás. A korábbi szakirodalomban is meglehetősen eltérő adatok állnak rendelkezésre, amelyek között akár többszázazres nagyságrend is megfigyelhető.
85. Mike Gyula (1927): 626.; illetve Háborúk, válságok (2014): 49. old.
86. Utal a vándormozgalomra: Hoóz István (1995): 96. old.
87. MNL BaML IV. 1406. I. Liszt. 25. doboz. 21735/1917.; 14611/1918 szám.

88. Katus László (1995): 60. old. A 60.000 fő korabeli sajtó és rendőrségi jelentések alapján fogalmazódott meg.
89. Dunántúl, 1919. szeptember 20.
90. Katus László (1995): 41. old.; illetve Hoóz István (1995): 97. old.
91. Lásd: Dénes Béla (1985): 411–460. old.
92. A dohánygyári szervezkedésről lásd: T. Mérey Klára (1997): 41. old.
93. Dénes Béla (1985): 434. old.
94. Pécs Lexikon (2010): 2. 386. old.
95. Lásd: Dunántúl, 1916. augusztus 27.; illetve Pécsi Napló, 1918. szeptember 29.
96. Faragó Tamás (2011) adatai alapján
97. Lásd: Czeininger Tamás (2001): 100. old.
98. MNL BaML IV. 1406. l. Liszt. 3168/1918.
99. Pécs Lexikon (2010): 2. 387. old.
100. Az osztag működéséhez lásd Visy Zoltán (1999) tanulmányát.
101. Lásd: Czeininger Tamás (2001): 103. old.
102. Tegzes Ferenc (1999): 149. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ágh Timót (1894): Emléklapok Pécs szabad királyi város múltjából és jelenéből. Pécs
- Babics András (1952): A pécsvidéki kőszénbányászat története. Budapest
- Berend T. Iván – Ránki György (1966): Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. Budapest
- Berend T. Iván – Szuhay Miklós (1975): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Budapest
- Bödök Gergely (1975): Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában. In: Tomka Béla (szerk.): Az első világháború következményei Magyarországon. Budapest. 85–108. old.
- Czeininger Tamás (2001): Gróf Benyovszky Móric főispán. Abaliget
- Faragó Tamás (2011): Bevezetés a történeti demográfiába. 6.6. Háborús katasztrofák. In: https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_torteneti_demografiaba/ch06s06.html

- Gulyás József – Tóth Géza (1962): A kapitalista börtényártás. In: Gulyás József–Vörös Márton–Tóth Géza–Fodor György: A kétszáz éves Pécsi Börtényár. Pécs. 74–94. old.
- Háborúk, válságok (2014): Háborúk, válságok, diktatúrák demográfiai hatásai. A Nagy Háború. Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haboru-valsag/nagy_haboru.pdf
- Harcos Ottó (1973): A pécsi Pannónia Sörtényár története. Pécs
- Hoóz István (1995): Pécs népességének alakulása a két világháború közötti időszakban. In: Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543–1990. Pécs. 95–116. old.
- Jakab Antal (1999): A Pécsi Börtényár történetéből. In: Szirtes Gábor–Vargha Dezső (szerk.): Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. Pécs. 108–126. old.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs
- Kaposi Zoltán (2017): Egy kereskedő város viszontagságai az első világháború idején. In: Bösz Attila (szerk.): A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Baranyai Történelmi Közlemények 7. Pécs. 55–78. old.
- Kaposi Zoltán (2019): Osztrák-magyar ellentétek a gazdasági mezőben a Nagy Háború éve alatt. In: Gulyás László (főszerk.): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása. Szeged. 294–304. old.
- Katus László (1995): Pécs népessége 1848–1920 között. In: Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből I. Pécs népessége 1543–1990. Pécs. 37–94. old.
- Kopasz Gábor (1965): A gyár alapításától az első világháború végéig. In: Kopasz Gábor (szerk.): A pécsi Sopiana Gépgyár 1865–1965. Pécs. 5–34. old.
- Kovács Alajos (1928): Pécs lakosságának összetétele. Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 4. 345–376. old.
- Légrády Elek (1938): A volt m. kir. pécsi 19. honvéd gyalogezred és alakulatainak...története. Pécs
- Mike Gyula (1927): A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvesztése a világháborúban. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. 7. 624–633. old.
- Nagy Imre Gábor (2017): Pécsi tisztviselők az első világháborúban. In: Bösz Attila (szerk.): A Nagy Háború emlékezete. Dél-Dunántúl és az első világháború. Baranyai Történelmi Közlemények 7. Pécs. 140–158. old.
- Pécs Lexikon (2010): Romváry Ferenc (főszerk.): Pécs Lexikon I–II. Pécs
- Pilkhoffer Mónika (2004): Pécs építészete a századfordulón. Pécs
- Radó Bálint (2017): „Ajtóm mindenki előtt nyitva áll”. Nagyatádi dr. Visy László, Pécs szabad királyi város főispánja és a háttország. In: Bösz Attila (szerk.): A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Baranyai Történelmi Közlemények 7. Pécs. 159–189. old.

- Rayman János (2010): Elfeledett pécsi iparosok. Ipartörténeti dolgozatok. Pécs
- Rúzsás Lajos (1954): A pécsi Zsolnay-gyár története. Budapest
- Siptár László (1996): A Pécsi Takarékpénztár rövid története (1845–1949). In: Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 2–3. Pécs. 55–66. old.
- Szita László (1985): Az ipari munkásság kialakulása és helyzete a kiegyezéstől az I. világháborúig Pécsen és Baranyában. In: Szita László (szerk.): A baranyai-pécsi munkásmozgalom története. 1. kötet. Pécs. 11–51. old.
- Szlanyinka Éva (2015): Pécs az első világháború idején. In: A Pécs története monográfia 6. kötetébe készült tanulmány. (Kézirat).
- Tábori Jenő (1935): A cs. és kir. "Frigyes főherceg" 52. gyalogezred hadialbuma. A Pécs-baranyai katonák szereplése az 1914–1918 évi világháborúban. Budapest – Pécs
- Tegzes Ferenc (1999): Pécs közéletmezése az I. világháború idején. In: Font Márta – Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Pécs. 139–149. old.
- Teleszky János (1927): A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Budapest
- T. Mérey Klára (1997): A pécsi dohánygyár története 1912–1948. Pécs
- T. Mérey Klára (1999): Baranya megye ipara (1850–1914). In: Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.): Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. Pécs, 1999. 7–34. old.
- Vargháné Szántó Ágnes (2017): A pécsi sajtó a Nagy Háború első két évében. In: Bósz Attila (szerk.): A Nagy Háború emlékezete. A Dél-Dunántúl és az első világháború. Baranyai Történelmi Közlemények 7. Pécs. 282–314. old.
- Visy Zoltán (1999): A „Pécsi Vörös Keresztes Önkényes Egészségügyi Osztag” az első világháborúban. In: Font Márta – Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 5–6. Pécs. 303–329. old.
- Visy Zoltán (2003): Visy László, Pécs szabad királyi város főispánja. Pécsi Szemle, 2003. 2. 88–92. old.

Forrásgyűjtemények, statisztikák

- Dénes Béla (1985): A munkásmozgalom az I. világháború alatt. In: Szita László (szerk.): A baranyai-pécsi munkásmozgalom története I. Budapest. 411–460. old.
- Források (2010): Nagy Imre Gábor (szerk.): Források Pécs város polgárosodásáról (1867–1921). Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 15. Pécs
- Gazdacímár (1911): Rubinek Gyula (szerk.): Magyarországi Gazdacímár. Budapest

MSÉ 1915–18 = A M. Kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1924.

Népszámlálás (1910/3): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Budapest, 1914.

Pécs ezer éve (1996): (Márfi Attila (főszerk.): Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Történelmi olvasókönyv. Pécs

Városaink háztartása (1910): Magyarország városainak háztartása az 1910. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 58. kötet. Budapest, 1916.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML)

IV. 1406. I. Pécs Város Tanácsának iratai. I. Közellátási iratok. 1914–1924.

1. doboz: Burgonya; 9. doboz: Gabonabeszerzés; 7. doboz: Burgonya, liszt; 11. doboz: Gabona; 25. doboz: Liszt; 26. doboz: Gabona, tengeri; 34. doboz: Hús, zsír; 45. doboz: Sertés, tengeri.

Sajtóanyagok, rendeletek

Baranyavármegye Hivatalos Lapja

Dunántúl

Magyarország

Munkás

Pécsi Napló

Tolnamegyei Közlöny

DOMONKOS Endre
tudományos főmunkatárs
Budapesti Gazdasági Egyetem, Alkalmazott Tudományok
Egyeteme, Külkereskedelmi Kar
Budapest

senior research fellow
Budapest Business School University of Applied Sciences
Faculty of International Management and Business
Budapest, Hungary
email: Domonkos.Endre@uni-bge.hu

A KGST MEGALAKULÁSA ÉS KÜLKERESKEDELMI
KAPCSOLATRENDSZERE (1949-1953)

THE ESTABLISHMENT OF COMECON AND ITS FOREIGN
TRADE RELATIONSHIP (1949-1953)

ABSTRACT

After the period of World War II, the Soviet Union forced the Central and Eastern European countries to conclude bilateral agreements with them, which served to integrate the whole region into the Soviet sphere of interest. The Comecon was established by the dictate of Stalin in January of 1949, which had its seat in Moscow. The objective of the organisation was to promote and deepen the economic cooperation among the Central and Eastern European countries. Comecon was characterised by the economic and political influence of the Soviet Union. Instead of providing mutual benefits in the foreign trade relations, one-sided dependency emerged between the Soviet Union and the subordinated countries of the region. The outcome of rigid and bureaucratic regulation of the „command economy” and the application of the fixed price system contributed to the isolation of Central and Eastern Europe in the world economy.

The objective of my essay is to analyse the foreign trade relations of the Central and Eastern European countries between 1949 and 1953 within the context of Comecon. In order to better understand the operation of the

Soviet Union dominated economic organisation, it is crucial to evaluate the peculiarities of Soviet economic and political interests in Central and Eastern Europe. Because of length constraints, I will not highlight the factors that determined the economic development of the region, including the consequences of forced industrialisation and the collectivisation of the agriculture.

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, KGST, külkereskedelmi kapcsolatok, Közép- és Kelet-Európa, parancsgazdaság, egyoldalú függőség

Keynotes: economic history, Comecon, foreign trade relations, Central and Eastern Europe, command economy, one-sided dependency

1. Bevezetés

A második világháborút követő időszakban a Szovjetunió bilaterális szerződésekkel igyekezett a közép- és kelet-európai országokat minél szorosabban a szovjet érdekszférába integrálni. Sztálin utasítására 1949 januárjában megalakult Moszkvában a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST). A szervezet célja a közép- és kelet-európai államok közötti gazdasági együttműködés kibővítése, valamint elmélyítése volt. A KGST működésében kezdettől fogva a Szovjetunió politikai és gazdasági befolyása érvényesült. A kölcsönös előnyöket biztosító kereskedelmi kapcsolatok helyett a szuperhatalom és az alárendelt közép- és kelet-európai országok viszonyában egyoldalú függés alakult ki. A merev és bürokratikus „parancsgazdaság”, a rögzített árrendszer alkalmazása miatt a térség országait teljesen elszigetelték a világpiaci-világgazdasági folyamatoktól.

Tanulmányom célja a közép- és kelet-európai országok külkereskedelmi kapcsolatrendszerének vizsgálata a KGST keretein belül az 1949 és 1953 közötti időszakban. A Szovjetunió által irányított gazdasági szervezet működésének elemzése során kulcsfontosságú kérdést jelent a régióval kapcsolatos szovjet politikai és gazdasági érdekek ismertetése. Ugyanakkor terjedelmi korlátok miatt nem kívánok foglalkozni a térség államainak gazdasági fejlődését meghatározó tényezőkkel, valamint az erőltetett iparosítás következményeivel és a mezőgazdaság kollektivizálásának kérdéskörével.

2. A KGST megalakulása és külkereskedelmi kapcsolatrendszere

A második világháború utolsó szakaszában a szovjet hadsereg megszállta Közép- és Kelet-Európa országait. A német uralom megszűnését követően a sztálini Szovjetunió katonai, politikai és gazdasági téren is döntő befo-

lyást szerzett a térség államai felett, melyet az antifasiszta koalíció nyugati nagyhatalmai (Egyesült Államok, Nagy-Britannia) Jaltában és Potsdamban elfogadott határozataikkal is elismertek. A háború utáni első évtizedben a Szovjetunió lehetséges szándékai Kelet-Európával kapcsolatosan három csoportba sorolhatók. Katonai téren a legfőbb szempont Németország korábbi politikai és gazdasági befolyásának felszámolása és újbóli megerősödésének megakadályozása volt. Politikailag biztosítani kellett, hogy az egyes országokat a Szovjetunió irányában ne ellenséges kormányok irányítsák, gazdasági téren pedig a térség erőforrásait akár jóvátétel, akár más gazdasági kiaknázás formájában a szovjet gazdaság újjáépítéséhez és iparosításához felhasználhassa. A kommunista vezetés arra törekedett, hogy a közép- és kelet-európai országokat gazdaságilag és politikailag is mind szorosabban integrálja az egybefüggő területet alkotó szovjet érdekszférába.¹ A szovjet kísérlet első szakasza 1945-től 1948-ig tartott, fő jellemzője, hogy a Szovjetunió egy sor kétoldalú kereskedelmi és fizetési egyezményt kötött a térség államaival. Ilyen egyezményt írt alá 1945-ben Lengyelországgal, 1947-ben Csehszlovákiával, Magyarországgal és Romániával, 1948-ban pedig Bulgáriával.²

A szovjet kísérlettel párhuzamosan a régió országaiban is jelentkeztek törekvések a gazdasági és politikai integráció megteremtésére:

- 1). 1946. július 1-jén Albánia és Jugoszlávia gazdasági együttműködésről szóló szerződést kötött és megállapodás született a két balkáni ország közötti gazdasági tervek összehangolásáról. A vámunió és a pénzügyi paritás megteremtéséről szóló egyezmény 1946. november 27-én lépett életbe.³
- 2). 1947 májusában jugoszláv-magyar gazdasági együttműködésről írtak alá megállapodást.⁴
- 3). 1947 júliusában parafálták a lengyel-csehszlovák gazdasági együttműködésről szóló szerződést, amely a közös befektetésen alapuló integrációt célozta. A szorosabb gazdasági kooperáció érdekében kétoldalú Gazdasági Bizottságot állítottak fel, melynek feladata a közös nagyberuházások elősegítése és a két ország gazdaságpolitikájának összehangolása volt.⁵
- 4). A legátfogóbb terv, amely a délkelet-európai államok összefogására irányult a Balkáni konföderáció terve volt. Tito már 1944-ben felvette egy jugoszláv-bolgár-albán együttműködés lehetőségét, s 1945 nyarán hozzáfogott az ún. Balkán-konföderáció megteremtéséhez.⁶ Ez utóbbi szövetséget Bulgária és Jugoszlávia kezdeményezte 1947-ben

egy olyan szerződésben, amelynek tárgyalásain személyesen Dimitrov és Tito – a legtekintélyesebb bolgár és jugoszláv vezetők – vettek részt. A szerződést elvben Romániára is kiterjesztették, amikor a két kommunista vezető külön-külön is ellátogatott Bukarestbe (1947 decemberében és 1948 januárjában). A három balkáni állam a vámunió létrehozását és gazdaságpolitikájának összehangolását fogalmazta meg legfőbb célként.⁷

A közép-kelet- és délkelet-európai országok integrációs elképzelései azonban keresztezték a Szovjetunió térségre vonatkozó katonai, politikai és gazdasági stratégiáját. Sztálin minden olyan kísérletet, amely a régió országainak szorosabb együttműködésére irányult, elutasított és a térséget erőszakosan, „felülről” – a szovjet érdekeknek megfelelően – akarta egységesíteni és központosítani. A szovjet vezetés koncepciójával szemben Tito „forgatókönyve” nemcsak a Szovjetunió gazdasági és politikai befolyásának csökkenését jelentette, hanem biztosította volna a Balkán-félszigeten Jugoszlávia regionális vezető szerepét. Ráadásul Tito a kommunista táboron belül is jelentős szerepre tartott igényt. A térség államaival (Albániával, Csehszlovákiával, Lengyelországgal, Magyarországgal, valamint Bulgáriával és Romániával) megkötött gazdasági és kereskedelmi egyezmények mellett a jugoszlávok komoly befolyással rendelkeztek a nemzetközi kommunista mozgalomban. A szovjet és a jugoszláv pártvezetés kezdeményezte 1947 szeptemberében a kommunista pártok közötti információcserét szolgáló Tájékoztató Iroda (Kominform) megalapítását. A szervezet központja Belgrád volt. A jugoszláv kommunisták tehát már a világháború utolsó éveiben viszonylag nagy önállóságot vívtak ki maguknak. Ugyanakkor Sztálin ellenezte a „különutas” jugoszláv politikát és a szovjet vezetés arra törekedett, hogy meghiúsítsa a Balkáni konföderáció tervét. Miután a jugoszláv kommunista vezetők elutasították a szovjet blokk uniformizálására irányuló törekvést 1948. június 28-án a Kominform tagjai kizárták a balkáni országot a szervezetből.⁸ Ezzel a lépéssel Jugoszlávia és a szovjet „blokk” többi országa szakított egymással.

A szocialista tábor felülről való megszervezésével és politikai homogenizálásával párhuzamosan a Szovjetunió erőteljesen törekedett a térség országainak gazdasági kizsákmányolására. A gazdasági értelemben vett kifosztás egészen az 1950-es évek elejéig tartott és az alábbi formában valósult meg:

- 1). Jóvátételi szállítások. Kelet-Németországból, Lengyelországból, Magyarországról, Romániából és Bulgáriából ipari és közlekedési esz-

közöket, késztermékeket és élő állatot szállítottak – ellentételezés nélkül – a Szovjetunióba háborús jóvátételként.⁹

- 2). A közép- és kelet-európai országokban a Szovjetunió vegyes vállalatokat hozott létre, amelyekben a tényleges irányítás a szovjet fél kezében volt. Ez utóbbi azt a célt szolgálta, hogy a szovjet vezetés az adott ország gazdasági életének kulcspozícióit ellenőrizze, illetve profitot vonjon ki.¹⁰

A szocialista tervgazdálkodás elképzeléseinek megfelelően a külföldi országokkal és vállalkozásokkal folytatott kereskedelmi kapcsolatokat állami monopóliummá nyilvánították és lebonyolításukra szakosított külkereskedelmi vállalatokat hoztak létre. A termeléssel foglalkozó cégek nem folytathattak üzleti tevékenységet. Ezzel kívánták elérni a külkereskedelem centralizált, tervutasításos rendszerben történő irányítását és kontroll alatt tartani a külföldi – főleg a kapitalista – országokkal kialakított és fenntartott kapcsolatokat. A külkereskedelmi monopolvállalatok többségét Közép- és Kelet-Európa államaiban 1948-1949-ben alapították.¹¹ Csehszlovákiában 1948 áprilisában, Romániában 1948 októberében, Bulgáriában 1948 novemberében, Lengyelországban és Magyarországon pedig 1949 februárjában és júniusában alakultak meg a kizárólagos külkereskedelmi tevékenységre szakosodott vállalatok. Hasonló tendencia érvényesült Kelet-Németországban is, ahol 1948-ban jöttek létre kereskedelmi forgalom lebonyolításával foglalkozó állami cégek. A külkereskedelem terén is érvényesült a négy-szintű hierarchia rendszere. Legfelső szinten a Minisztertanács, mint döntéshozó szerv állt, amelynek alárendelték a tervezésért és koordinációért felelős országos tervhivatalt. Az állami külkereskedelem lebonyolítására szakosodott vállalatok adminisztratív irányítását a közép- és kelet-európai országokban 1948-1949-ben felállított külkereskedelmi minisztériumok látták el. A hierarchia legalsó szintjén működtek az ún. külkereskedelmi monopolvállalatok, melyek valamilyen szakágazat termékeinek kereskedelmével foglalkoztak. A tervhivatalok által készített és a külkereskedelmi minisztériumok által lebontott tervmutatók kötelezően előírták az áruexport- és import összetételét és szerkezetét, valamint a külföldi valutában lebonyolított tranzakciókat, továbbá a külkereskedelmi mérleg egyenlegét is. Az állami külkereskedelmi cégek a központi tervutasításokat hajtották végre és nem rendelkeztek önálló döntési jogkörrel. A rendszer működését a behozatalra kivetett kiegyenlítő vámtarifa és az exporttámogatásra épülő

mechanizmus tette teljessé, amelynek lényege a belföldi árak világpiaci árak konjunkturális változásaitól történő elszakítása volt.¹²

A külkereskedelem államosításával párhuzamosan a Szovjetunió a megszállási övezetébe tartozó közép- és kelet-európai országokat bilaterális szerződésekkel belekényszerítette egy katonailag, politikailag és gazdaságilag is a befolyása alatt álló nagytérszerkezeti keretbe, aminek formális kifejeződése a „Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa” lett. A szovjet és amerikai érdeellentét kiéleződése, a hidegháború kitörése alkalmat adott a nyugati térségtől való politikai és ideológiai elválasztásra, ami a Kominform megalapításakor (1947. szeptember) a zsdanovi proklamáció formájában csúcsosodott ki. Sztálin főideológusa, Andrej Zsdanov kifejtette, hogy a világ két (egy kapitalista és egy szocialista) blokkra szakadt, bizonyítva ezzel a két térség külön utakon járó fejlődését. A Szovjetunió nyomására a közép- és kelet-európai országok a Marshall-segélyt nem fogadhatták el, a helyébe lépő Molotov-program nem tudott érdemi gazdasági segítséget nyújtani. A térség valamennyi államában nagy volt a tökeszükséglet a gazdaság helyreállítására, de a politikai szempontok érvényesítése megakadályozta a külső segítség potenciális ösztönző hatásának érvényesülését.¹³

Az ún. „szocialista világpiac” kiépítése érdekében 1949 januárjában Moszkvában megalakult a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST). Az alapító tagok a keleti blokk országai voltak: a Szovjetunió mellett Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország és Románia. Az NDK 1950-ben csatlakozott a szervezethez. A KGST célja a szocialista országok közötti gazdasági együttműködés kibővítése és elmélyítése volt.¹⁴ A szervezetet a Marshall-terv ellenében hozták létre, amely összeegyeztethetetlen volt a szovjet politikai és gazdasági érdekekkel. A KGST megalakításának gondolata a szovjet Állami Tervbizottság (Goszplan) korábbi elnökéhez, Nyikolaj Alekszejevics Voznyeszenszkij kötődött. Az 1930-as években létrehozott nagynémet gazdasági térséghez hasonlóan a szervezet – a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájával együtt, amely az ideológiai háttérrel biztosította – a szovjet gazdasági és politikai befolyás megnyilvánulását jelentette a közép- és kelet-európai térségben.¹⁵ Annak ellenére, hogy a szervezetet Sztálin utasítására hozták létre, 1953 március 5-én bekövetkezett haláláig nem történt meg a szervezeti kereteinek kiépítése. Jól mutatja ezt, hogy 1950 és 1954 között a KGST egyetlen ülést sem tartott, sőt a szervezet Alapszabályát megalakulása után 11 évvel, azaz 1960-ban fogadták el.¹⁶

A KGST megalakulásakor Sztálin a szervezet külpolitikai célját az Egyesült Államok európai uralmának felszámolásában határozta meg, melyet a

nyugat-európai országok nyersanyagellátásán keresztül kellett biztosítani. Ezzel a koncepcióval még összeegyeztethetőek voltak azok a törekvések, amelyek az egységes KGST-nyersanyagbázis megteremtését javasolták és az ipari munkamegosztási program kidolgozását szorgalmazták. Ezek az elképzelések azonban hamarosan lekerültek a napirendről és a KGST II., 1949 augusztusi szófiai ülésén már a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok további korlátozására utasították a szovjet blokk országait. Ettől kezdve központi törekvéssé vált az autarkia. Jóllehet nem országonkénti, hanem kifejezetten KGST-szintű önellátás megteremtése mellett döntöttek, a gyakorlatban mindegyik KGST-tagállam a szovjet mintát igyekezett követni és a saját autarkijának kiépítését próbálta megvalósítani.¹⁷ A gyakorlatban mindez – az 1930-as évek sztálini Szovjetunió mintájára – egyet jelentett a térség valamennyi országában alkalmazott gazdaságpolitika egységesítésével, a nyersanyagigényes gazdasági ágazatok (bányászat, kohászat és az erre épülő nehézipar) nagyarányú fejlesztésével. A kommunista vezetés ugyanakkor egyáltalán nem vette figyelembe a Szovjetunió és a kelet-európai országok között a gazdasági fejlettség, a népesség és a nyersanyagbázis területén fennálló különbségeket. Szuperhatalom és a csatlós országok viszonyáról volt szó, amely magában hordozta a lehetőséget a kisebbek kihasználására.¹⁸ A szocialista blokkon belül a népesség kétharmadával, a GNP kétharmadával és a kőolaj és földgáz, valamint a vasérc készletek 90 százalékával a Szovjetunió rendelkezett. Közép- és Kelet-Európa országai tehát nemcsak külön-külön, hanem együttesen is jóval kisebb erőforrásokkal rendelkeztek, mint a Szovjetunió. A Szovjetunió és a kelet-közép-európai országok viszonyát az aszimmetria és az egyoldalú függőség jellemezte. A térség minden egyes kis országa számára a Szovjetunió vált a legfontosabb külkereskedelmi partnerré, tőle függött a rendszert fenntartó nehézipar működtetése, az energiaforrások nagy része is a Szovjetunióból származott.¹⁹ Ugyanakkor a KGST-n belül nem volt elegendő ásványkincs, nyersanyag, élelmiszer és más alapvető árucikk. Ez részben a pazarló, gazdaságtalan anyagfelhasználás, részben pedig az erőltetett iparosítás következménye volt. A tagországokban a hazai ipar fejlesztéséhez – és az exporthoz – növekvő mennyiségű alapanyagra volt szükség. További problémát jelentett, hogy az alapanyagokkal könnyebben lehetett kereskedni a blokkon kívül konvertibilis valutáért, és hogy a szervezeten belül az alapanyagok ára az előállított termékekhez képest – a világpiaci árakhoz képest – viszonylag alacsony volt.²⁰ Megállapítható, hogy mind az integrációs szervezet működésében, mind az iparosítási modell, az irányítási eszközök és intézmények kialakításában

a szovjet megoldások egyoldalú követése érvényesült. A KGST-együttműködés „nyersanyagot késztermékért” alapelve a szovjet prioritásoknak megfelelően, azok hatására alakult ki.²¹

A tagországokon belül a piaci koordináció csak alárendelt szerepet játszott, mert a szabályozás mechanizmusa a bürokratikus koordinációra épült. Ez utóbbinak a legszélsőségesebb változata, az erősen központosított parancsgazdaság, a direkt bürokratikus szabályozás gyakorlata alakult ki az összes közép- és kelet-európai országban.²² A merev és bürokratikus tervutasításos gazdálkodás miatt nem is alakulhatott ki kölcsönös előnyöket biztosító kereskedelem. A Szovjetunió – a kétoldalú gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok megkötésével – arra törekedett, hogy a térség országait minél szorosabban a szovjet érdekszférához kapcsolja. Az 1949-től 1961-ig terjedő időszakot a szakirodalom a szervezet „kemény korszakának” nevezi, amikor a tagállamok egyértelműen a szovjet gazdaság és politika alá rendelődtek. Ebben a korszakban valamennyi kis ország gazdasági rendszere szovjetizálódott, és ez megnövelte a szovjetek részéről kielégítendő energia- és nyersanyagigényt. A szervezet működésében ezt a periódust az áruhiány miatti gyors áruszállítás-növekedés, a termelési kooperációk és szakosodás hiánya, az egyoldalú függés megjelenése és az ezzel együtt járó áruszerkezeti és termelési rugalmatlanság jellemezte. A bürokratikus tervgazdálkodás rendszerében az iparhoz és a mezőgazdasághoz hasonlóan a külkereskedelemben is a mennyiségi szemlélet vált meghatározóvá. A mennyiség hajszolása szorosan összekapcsolódott a zsdanovi koncepcióval, melynek értelmében a KGST-országok belső önellátás megteremtésével megpróbálták magukat teljesen függetleníteni a világgazdasági rendszertől.²³ Ez utóbbi elképzelés a gyakorlatban megvalósíthatatlan volt, mert az 1930-as években még a sztálini Szovjetunió sem sikerült a világgazdasági folyamatoktól független, autark gazdaság kiépítése. Az iparosításhoz szükséges gépeket és berendezéseket ugyanis külföldről importálták.

1945 utáni években a közép- és kelet-európai országok külkereskedelmi kapcsolatrendszere is alapvetően megváltozott. Az 1930-as években Németország volt a kelet-közép- és délkelet-európai ország legfőbb kereskedelmi partnere és a Szovjetunió részaránya a külkereskedelmi forgalomban 10-18 százalékot tett ki. A második világháborút követő években viszont a Szovjetunió részesedése a régió legtöbb országának külkereskedelmében meghaladta az 50 százalékot.

1. táblázat: A közép- és kelet-európai országok kereskedelme 1950-ben (százalékban)

Table 1.: Foreign trade of the Central and Eastern European countries in 1950 (percent)

Ország	export a Szovjet-unióval	export a többi szocialista országgal	export összesen	import a Szovjet-unióval	import a többi szocialista országgal	import összesen
Albánia	63	37	100	37	63	100
Bulgária	54	37	92	50	36	86
Csehszlovákia	25	28	54	30	25	55
Magyarország	29	37	66	25	32	57
Lengyelország	24	32	56	29	32	61
Románia	62	31	93	46	33	79

Forrás: Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 218. old.

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy a KGST-n belül számos közép- és kelet-európai ország teljesen kiszolgáltatottá vált a szovjet és a többi szocialistának mondott gazdaságnak a külkereskedelmet illetően. A Szovjetuniótól és a szocialista táborból való egyoldalú gazdasági függés kiugróan magas volt a Balkán államai esetében. Románia kivételének 93 százaléka szocialista viszonyban zajlott, Albánia esetében szinte semmilyen egyéb külkereskedelem nem folyt. Bulgária is 92 százalékban kötődött az exportot illetően a blokk országaihoz, elsődlegesen a Szovjetunióhoz.²⁴ A gazdaságilag fejlett Csehszlovákia esetében 1948 és 1953 között a Szovjetunió és a többi szocialista ország részaránya a külkereskedelmi forgalomban 39,6 százalékról 78,5 százalékra emelkedett.²⁵ A Szovjetunió és a térség szocialista államainak részesedése Lengyelország és Magyarország exportjából 56 és 66 százalék körül alakult. A Szovjetunió és a szocialista tábor országainak teljes alárendeltsége érvényesült a behozatalban is. Az importfüggőség a három balkáni ország (Albánia, Bulgária és Románia) esetében kiugróan magas volt, de Csehszlovákia és Magyarország esetében is meghaladta az 50 százalékot. A külkereskedelemben tehát megvalósult a Zsdanov által megfogalmazott két világpiac (egy szocialista és egy kapitalista) elmélete.

A Szovjetunió és szövetségeseinek célja az volt, hogy a szocialista tömb minél kevésbé függjön a tőkés világpiactól, hogy ily módon felkészülhessen egy háború esetén bekövetkező blokádra.²⁶ A tőkés piacgazdaságú országokkal folytatott kereskedelmet tervezési és politikai szempontból is nemkívánatosnak tekintették.²⁷ Miután a Szovjetunió és az érdekszférájába tartozó országok elutasították a Marshall-segély igénybevételét, az Egyesült Államok is lemondott a kelettel való együttműködésről. 1948. március 1-jével kiviteli korlátozásokat léptetett életbe a szovjet zóna irányába, majd 1949-ben a kiviteli korlátozási törvény elfogadása után párizsi székhellyel megalakult a COCOM-Bizottság, amely meghatározta azokat a termékeket, amelyeket a tőkés országok nem exportálhattak a keleti blokk országaiba. A COCOM-lista megtiltotta az atomkutatással kapcsolatos anyagok, a fegyverek és a lőszer, illetve hadianyagok, továbbá a legfejlettebb technológiájú gépek és berendezések szocialista országokba történő kivitelét.²⁸ Ezzel az intézkedéssel a közép- és kelet-európai országokat elvágták a technológiai export lehetőségétől. Az amerikai tilalmi lista a Kelet-Európába irányuló áruexport közel 50 százalékát érintette és az intézkedés hatályát kiterjesztették valamennyi Marshall-segélyben részesült országra.²⁹

A tőkés országokkal való kereskedelmi kapcsolatokban további akadályt jelentett, hogy a szocialista blokk államai a külkereskedelmet állami monopóliummá nyilvánították, így az egymással kapcsolatban álló kereskedelmi partnerek egyenlőtlen helyzetbe kerültek. A külkereskedelem állami szabályozása, az export és importkontingensek megállapítása a piaci verseny megszűnését jelentette. Végül a kötött devizagazdálkodás, a valutaárfolyam árszabályozási szerepének kiiktatása, az árak hatósági szabályozása és szubvenciók mechanizmusok lehetővé tették a világpiacon a piacvaró tevékenységet, beleértve a dömpinget is. Mindezeket a piacgazdaságú országok diszkriminációnak tekintették, ezért a szocialista blokk országaival szemben importtilalmakat, importkontingenseket, fokozott piacellenőrzést és más mechanizmusokat alkalmaztak.³⁰

A Szovjetunió és a többi szocialista állam fejlett piacgazdaságú országokkal folytatott kereskedelme – a belső önellátás megteremtését szorgalmazó gazdaságpolitika és az Egyesült Államok, illetve a nyugat-európai országok által bevezetett exporttilalmi intézkedések miatt – az 1948. évi 50 százalékról 1952-re kevesebb mint 33 százalékra csökkent.³¹ Ugyanakkor a sztálinista diktatúra időszakában (1948-1953) Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország továbbra is fenntartotta a világ gazdaság más térségeivel és országaival való kereskedelmi kapcsolatait. Nyilvánvaló volt, hogy a kapitalista országokkal korábban kialakult kapcsolatrendszert nem lehetett

teljesen felszámolni. A közép- és kelet-európai országokban a gyors ütemű iparfejlesztéshez szükséges gépeket és berendezéseket nyugatról kellett importálni, miközben a mezőgazdaság egyre kevesebb árualapot termelt, így a térség legtöbb állama gabonaimportra szorult. Mindezek következtében egy jelentős eladósodás indult meg a KGST-keretein belül.³²

Egyetértünk Berend T. Iván azon megállapításával, hogy a KGST-ben az 1930-as és az 1940-es évek elejének nagynémet gazdasági térségéhez (Grossraumwirtschaft) hasonlóan a piaci és pénzviszonyokat teljesen felváltotta a természetbeni kereskedelem és a klíringelszámolás. A keményváltat teljesen kiiktatták, és a tagországok egymás között kölcsönös áruszállításokkal fizettek. A tervgazdaságok számára a legfontosabb cél a világpiaci áringadozások kiküszöbölése volt. Mindegyik ország a külkereskedelmi árakat a rögzített hazai árakhoz igazította, mert ezzel az ötéves időszakokra vonatkozó tervezés könnyebb és megbízhatóbb lett.³³ A koreai háború idején bekövetkezett világpiaci áremelkedések miatt a szervezet tagállamai egymás közötti kereskedelmükben bevezették a rögzített árakat, melyeket 1957-ig változatlanul fenntartották.³⁴ Ezzel a lépéssel könnyen kiszámíthatóvá tették a tagországok közötti exportot és importot az ötéves tervidőszak végére. A KGST-keretében kétoldalú egyezmények biztosították a közép- és kelet-európai országok számára az energia- és nyersanyagellátást a Szovjetunióból, amiért jobbra ipari termékekkel fizettek, ami segített Moszkvának enyhíteni a beruházási javakban és fogyasztási cikkekben mutatkozó hiányt. Ugyanakkor a közép- és kelet-európai országok a gyenge minőségű és versenyképtelen ipari termékeiket értékesíteni tudták a szovjet piacon. A Szovjetunióba irányuló ipari termékexport végső soron elősegítette a térség agrárországainak gyors iparosítását.³⁵ A KGST 1949 és 1961 között tartó időszaka kifejezetten előnyös volt a nagy tömegű alapanyag-kitermelő országok számára. A Szovjetunió mellett viszonylag sokat profitált ekkor Lengyelország is, amely a legnagyobb köszénellátóvá vált a szervezeten belül relatíve jó minőségű termékeivel.³⁶ Összességében, különböző számítások szerint a rögzített árak alkalmazásával a Szovjetunió az 1950-es években a partnerországokkal folytatott kereskedelemről 17 milliárd dolláros nyereségre tett szert.³⁷

Összegezve elmondható, hogy a Szovjetunió a második világháborút követő időszakban nemcsak politikailag és katonailag, hanem gazdaságilag is teljes egészében alárendelte a térség államait a szovjet érdekeknek és igyekezett Közép- és Kelet-Európát minél szorosabban integrálni a nagytér-szerkezet kereteibe. A kommunista vezetés által szorgalmazott teljes önállósítást sem sikerült megteremteni, mert az öt- és hatéves tervekben megfogal-

mazott iparosítási politikát csak növekvő nyersanyag- és gépbehozattal lehetett biztosítani. Regionális munkamegosztás helyett egyoldalú függőség alakult ki a Szovjetunió és régió országai között. A KGST-n belüli együttműködés alapvető vonása a belső kapcsolatok sugaras jellege volt. Valamennyi kis európai tagországnak intenzív kapcsolata csak a Szovjetunióval alakult ki, egymás közötti kapcsolataik jóval lazábbak voltak, egymással való forgalmuk is többnyire jelentősen elmaradt a Szovjetuniótól. A sugaras kapcsolatok kialakításában több tényező is fontos szerepet játszott. A hidegháború idején a tőkés piacgazdaságú országok kiterjedt nyugati embargója megfosztotta a Szovjetuniót és a szocialista blokk államait a fejlett technológia importjának lehetőségétől. Gépeket és berendezéseket tehát csak a KGST országaiból tudtak beszerezni. Ezzel magyarázható, hogy a KGST-országokban a szovjet gépvásárlások dinamikus fejlődésnek indultak. Közép- és Kelet-Európa országaiban ugyanis a nyersanyagkincs csekély és rossz minőségű (drágán kitermelhető) volt, az ötvenes években pedig a nyugati beszerzési forrásokat teljesen elzárták előlük, így gazdaságaik erősen függtek a szovjet nyersanyagszállításoktól. A kapcsolatok sugaras jellege és az iparosítás extenzív jellege magyarázza, hogy a kisebb KGST-országok teljes exportjában (a magyar exportban is) a géphányad igen magas volt. A gépek és berendezések összes exportban való részaránya jóval magasabb volt, mint ahogy ezeknek az országoknak a tényleges gazdasági fejlettsége indokolta.³⁸

3. Konklúzió

Az 1949 januárjában Moszkvában megalakult Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa működése során a szovjet politikai és gazdasági megfontolások érvényesültek. A kölcsönös előnyökre épülő kereskedelem helyett a KGST-országok olyan árrendszert alkalmaztak, melyek teljesen kiiktatták a piaci mechanizmust, a keresleti és kínálati viszonyokat. Helytálló a szakirodalom azon megállapítása, miszerint a kereslet és kínálat öntörvényűen alakult a KGST piacán, ami szorosan összefüggött a szocialista piac önálló árviszonyainak kialakításaival.³⁹ 1950-ben vezették be a rögzített árat, melyet teljesen függetlenítettek a világpiaci folyamatoktól. A mesterséges árak nem tükrözték a társadalmi ráfordításokat. Ezt az árrendszert 1957-ig tartották fenn, melynek célja a szovjet érdekszférába tartozó országok számára a világpiaci áringadozások nemkívánatos hatásainak kiküszöbölése volt.

A merev és bürokratikus tervgazdálkodás rendszere megakadályozta a KGST-n belüli hatékony munkamegosztás kialakulását és a tagországok közötti gazdasági együttműködés kiépítését és elmélyítését. Egyértelmű, hogy Sztálin semmilyen konkrét szerepkörrel nem kívánta felruházni a Szovjetunió és a szocialista blokk országait tömörítő szervezetet. Mind-egyik ország a teljes autarkia megteremtésére és szovjet mintának megfelelően az erőltetett iparfejlesztési politika megvalósítására törekedett. Mindez szorosan összekapcsolódott a közép- és kelet-európai kommunista vezetők részéről a sztálini vezetés és a szovjet gazdaságpolitika feltétlen követésével és tévedhetetlenségének hangsúlyozásával, ami jól jellemezte az 1950-es években kiépült totalitárius diktatúrát. Ugyanakkor a belső önellátás nem valósult meg sem a Szovjetunió, sem pedig a KGST-tagországok szintjén, miközben a kommunista országokat teljes egészében elszakították a kapitalista országok piacaitól és a világgazdasági folyamatoktól.

JEGYZETEK / NOTES

1. Márer Pál (1997): A „szovjet blokk” mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok. In: Bán D. András – Diószegi László – Márer Pál – Pritz Pál – Romsics Ignác: Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században. Teleki László Alapítvány. Budapest. 259. old.
2. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Pécs. 110. old.
3. Márer (1997): 238. old.
4. Gulyás (2005): 110. old.
5. Márer (1997): 238. old.
6. Gyarmati György (1992): Föderációs tervek a második világháború után. Politikatudományi Szemle. 1992/2. szám. p. 111-121. old.
7. Márer (1997): 238-239. old.
8. Barbara, Jelavich (2000): A Balkán története II. kötet. 20. század. Osiris Kiadó. Budapest. 282-286. old.
9. Spulber, Nicholas (1957): The economies of communist Eastern-Europe. Cambridge – New York. 167-179. old.
10. Gulyás (2005): 110. old.
11. Borvendég Zsuzsanna (2017): Az „impexek kora”. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Budapest. 17. old.

12. Matejka, Harriet (1986): The Foreign Trade System. In. M. C. Kaser (eds).: The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. III. Institutional change within a planned economy. Clarendon Press. Oxford. 251-254. old.
13. Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 217. old.
14. Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (1995): Economic change in Eastern Europe since 1918. Chapter 7. Eastern Europe within the Soviet orbit. Aldershot, Hants, England: E. Elgar. 133. old.
15. Turnock, David (2006): The economy of East Central Europe, 1815-1989. Stages of transformation in a peripheral region. Routledge. London and New York. 310-311. old.
16. Gulyás (2005): 111. old.
17. Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 162. old.
18. Gulyás (2005): 113. old.
19. Kaposi (2004): 218. old.
20. Márer (1997): 248. old.
21. Csaba László (1984): Kelet-Európa a világgazdaságban. Alkalmazkodás és gazdasági mechanizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 61. old.
22. Kornai János (2012): A szocialista rendszer. Kalligram Kiadó. Pozsony. 376. old.
23. Kaposi (2004): 218-219. old.
24. Kaposi (2004): 219. old.
25. Teichova, Alice (1988): The Czechoslovak Economy 1918-1980. Routledge. London and New York, 136. old.
26. Szávai Ferenc (2009): A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. In. Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 153. old.
27. Berend T. Iván (1999): Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944-1990. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944-1990. Vince Kiadó. Budapest. 110. old.
28. Honvári János (2005): Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig. Aula Kiadó. Budapest. 143-144. old.
29. Aldcroft – Morewood (1995): 133. old.
30. Csikós – Nagy Béla (1996): A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulások az ezredfordulón. Akadémiai Kiadó. Budapest. 163. old.

31. Brus, Włodzimierz (1986): 1950 to 1953: The peak of Stalinism. In: M. C. Kaser (eds.): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. III. Institutional change within a planned economy. Clarendon Press. Oxford. 16. old.
32. Gunst Péter (2006): Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989). Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 135. old.
33. Berend T. Iván (2008): Európa gazdasága a 20. században. MTA Történettudományi Intézete Budapest. 164. old.
34. 1957-ben vezették be az ún. bukaresti árelveket. Ennek értelmében ötéves világpiaci árakat vettek figyelembe, és a szocialista országok terveiben foglalt exportokat és importokat. Ezeket átszámították technikailag rubelre, majd ezeken az árakon számoltak. A teljes belső önellátásra törekvő KGST tehát fél szemmel a világpiacra nézett és onnan kölcsönözte az egymás közötti kereskedelmi árait. Botos Katalin (2007): Rendszerváltástól rendszerváltásig. A tervutasításos gazdaságirányítás kiépülésének fénykora 1948-1956. Heller Farkas Füzetek. Közgazdasági és Társadalomtudományi folyóirat. V. évf. 2007. Budapest. 8-9. old.
35. Berend (2008): 164. old.
36. Kaposi (2004): 219. old.
37. Ivan T. Berend (2006): An Economic History of Twentieth-Century Europe. Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization. Cambridge University Press. Cambridge. 2006. 167. old.
38. Köves András (2008): A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra, I. Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban. Közgazdasági Szemle. L. évf. 2003/7-8. szám. 638-639. old.
39. Berend T. Iván (1980): A magyar gazdaság és a világpiac a 20. században. In: Böröczfy Ferenc (szerk.): A magyar gazdaság fejlesztési útjairól. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 215. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Aldcroft, Derek Howard – Morewood, Steven (1995): *Economic change in Eastern Europe since 1918*. Chapter 7. *Eastern Europe within the Soviet orbit*. Aldershot, Hants, England: E. Elgar. 128-156. old.
- Barbara, Jelavich (2000): *A Balkán története II. kötet. 20. század*. Osiris Kiadó. Budapest. 282-286. old.
- Berend T. Iván (1980): *A magyar gazdaság és a világpiac a 20. században*. In: Böröczfy Ferenc (szerk.): *A magyar gazdaság fejlesztési útjairól*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 190-221. old.
- Berend T. Iván (1999): *Terelőúton. Közép- és Kelet-Európa 1944-1990. Szocialista modernizációs kísérlet Közép- és Kelet-Európában 1944-1990*. Vince Kiadó. Budapest. 106-111. old.
- Berend T. Iván (2008): *Európa gazdasága a 20. században*. MTA Történettudományi Intézete Budapest. 163-166. old.
- Borvendég Zsuzsanna (2017): *Az „impexek kora”*. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében. Nemzeti Emlékezet Bizottsága. Budapest. 17-21. old.
- Botos Katalin (2007): *Rendszerváltástól rendszerváltásig. A tervutasításos gazdaságirányítás kiépülésének fénykora 1948-1956*. Heller Farkas Füzetek. Közgazdasági és Társadalomtudományi folyóirat. V. évf. 6-17. oldal.
- Brus, Włodzimierz (1986): *1950 to 1953: The peak of Stalinism*. In: M. C. Kaser (eds.): *The Economic History of Eastern Europe 1919-1975*. Vol. III. *Institutional change within a planned economy*. Clarendon Press. Oxford. 3-39. old.
- Csaba László (1984): *Kelet-Európa a világ gazdaságában. Alkalmazkodás és gazdasági mechanizmus*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 60-63. old.
- Csikós – Nagy Béla (1996): *A XX. század magyar gazdaságpolitikája. Tanulságok az ezredfordulón*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 162-166. old.
- Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztő Rt. Pécs. 110-113. old.
- Gunst Péter (2006): *Magyarország gazdaságtörténete (1914-1989)*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 132-135. old.
- Gyarmati György (1992): *Föderációs tervek a második világháború után*. Politikatudományi Szemle. 1992/2. szám. 111-121. old.
- Honvári János (2005): *Magyarország gazdaságtörténete Trianontól a rendszerváltásig*. Aula Kiadó. Budapest. 143-147. old.
- Ivan T. Berend (2006): *An Economic History of Twentieth-Century Europe. Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*. Cambridge University Press. Cambridge. 2006. 167-171. old.

- Kaposi Zoltán (2004): A 20. század gazdaságtörténete. Dialóg Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 217-223. old.
- Kornai János (2012): A szocialista rendszer. Kalligram Kiadó. Pozsony. 375-379. old.
- Köves András (2008): A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra, I. Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban. Közgazdasági Szemle. L. évf. 2003/7-8. szám. 635-653. old.
- Matejka, Harriet (1986): The Foreign Trade System. In. M. C. Kaser (eds): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. III. Institutional change within a planned economy. Clarendon Press. Oxford. 250-262. old.
- Márer Pál (1997): A „szovjet blokk” mint integrációs modell: gazdasági, politikai és katonai aspektusok. In. Bán D. András – Diószegi László – Márer Pál – Pritz Pál – Romsics Ignác: Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19-20. században. Teleki László Alapítvány. Budapest. 235-307. old.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története. 1945-1985. I. Az újjáépítés a tervutasításos irányítás időszaka. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 151-167. old.
- Spulber, Nicholas (1957): The economies of communist Eastern-Europe. Cambridge – New York. 167-179. old.
- Szávai Ferenc (2009): A szocialista korszak gazdasági élete 1945-1990. In. Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATE Press Kiadó. Szeged. 147-161. old.
- Teichova, Alice (1988): The Czechoslovak Economy 1918-1980. Routledge. London and New York, 134-139. old.
- Turnock, David (2006): The economy of East Central Europe, 1815-1989. Stages of transformation in a peripheral region. Routledge. London and New York. 289-358. old.

KARÁCSONY Péter
habilitált egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Pedagógiai és Pszichológiai Kar
Budapest

associate professor
Eötvös Loránd University
Budapest, Hungary
email: karacsony.peter@ppk.elte.hu

A RENDSZERVÁLTÁS GAZDASÁGI HATÁSAINAK ELEMZÉSE

ANALYSIS OF THE ECONOMIC EFFECTS OF THE REGIME CHANGE

ABSTRACT

The main aim of our study was to present the economic impact of the change of regime through the example of Hungary and the initial difficulties of the country after the change of regime. In the first chapter, we introduce system change as a concept with contrasting the two major economic systems: socialism with the capitalist system. We examine the causes of the change of regime, then describe what reform programs governments have developed and the results of the transition. The next part of our study is about the purpose of the research, in which the methodology of the research is described in detail. In the practical part of the research, we analyze the main economic processes using secondary data, using data from the Central Statistical Office, UNCTADSTAT and the Annual Report of the National Bank of Hungary. The final chapter of the study presents the main conclusions of our research.

Kulcsszavak: rendszerváltás, Magyarország, munkanélküliségi ráta, infláció, FDI, GDP

Key notes: change of regime, Hungary, unemployment rate, inflation, FDI, GDP

1. Bevezetés

A rendszerváltás fogalmának meghatározásához először is körbe kell határolni, hogy mit takar maga a szocialista és a kapitalista rendszer. A szocialista rendszer három alapkőre épül:

- 1). A tulajdonviszonyok terén meghatározó szerepet tölt be a köztulajdon. A magántulajdon vagy egyáltalán nem létezik, vagy csak másodlagos a szerepe.
- 2). Központilag irányított a szociális ellátás és a gazdasági szféra is, tehát tervgazdaság működteti a rendszert. A piaci koordinációnak csak kiegészítő szerep jut.
- 3). A vezetés egy párt rendszerű, további pártok működése törvényileg tiltva van. Amennyiben a felsorolt feltételek mindegyike teljesül akkor beszélhetünk szocialista államról.¹

A kapitalista rendszer feltételei értelmezhetők akár úgy is, mint a szocialista rendszer feltételeinek ellentétei:

- 1). A tulajdonviszonyok tekintetében a magántulajdonnak van domináns szerepe, és a köztulajdonnak jut a másodlagos szerep.
- 2). A szociális ellátás és a gazdaság irányítása terén a piaci koordináció a döntő.
- 3). A politikai hatalmon lévő pártok közül (több párt rendszer van érvényben) egyik sem áll szemben a piac által irányított gazdasággal.²

A rendszerváltás során a szocialista rendszer alapelvei átalakulnak, megreformálódnak és a helyükre a kapitalista rendszere jellemző elvek lépnek.³

A tanulmányunk fő célkitűzése a rendszerváltás hatásainak elemzése Magyarország példáján keresztül. A kutatásunk során arra kerestük a választ, hogy milyen gazdasági hatásai voltak a rendszerváltásnak Magyarország esetében.

2. A rendszerváltás rövid bemutatás

A 20. század egy változásokkal teli század volt különösképpen a közép-kelet-európai térség országaira nézve. Ezen országok történelmi eseményei közül is kiemelkedő jelentőségű volt az 1989-es években kezdődő rendszerváltása. 1989 év nem csak gazdasági megújulást hozott magával, hanem egyben társadalmi szerkezetet módosító lépések is megindultak.⁴

Magának a rendszerváltás kialakulásának voltak egyaránt külső és belső kiváltó tényezői. A legfontosabb külső tényezőként kell megemlíteni a Szovjetunió gyengülését. Sokan úgy vélik, hogy e tényező nélkül biztosan nem ment volna végbe a rendszerváltás. A több évtizedekig tartó gazdasági háború vívása a két nagyhatalom között, végül odáig fajult, hogy Szovjetunió felemésztette az erőforrásait és alul maradt a versenyben, melynek, vég kifejelete az lett, hogy a Szovjetunió elemeire esett szét.⁵

A belső rendszerváltó tényezőket két nagy csoportra lehet tovább osztani: politikaira és gazdaságira. A politikai tényezőként említendő meg, hogy a szocialista országokban a hatalom birtokosai látva a Szovjetunió gyengülését elindultak a modernizáció útján, felkészítve önmagukat az esetleges változásokra, mellyel saját örökségüket akarták továbbvinni.⁶ A gazdasági jellegű okok közé tartozik a gazdaság növekedési ütemének lassulása, a külföldi eladósodás egyre nagyobb mértékű növekedése, a hiánygazdaság következtében fellépő társadalmi elégedetlenség is.⁷

Magyarországon a rendszerváltás⁸ során két fontos célt tűztek ki. Az első cél volt az állami tulajdonban lévő vállalatok a magán kezébe történő visszajuttatása, más szóval széleskörű privatizáció végrehajtása az egész gazdaságban. A másik cél pedig a gazdaság működőképességének fenntartása és növelése volt. A célok megvalósítása során tisztában voltak azzal, hogy a nagyléptékű privatizáció⁹ rohamosan növekvő munkanélküliséggel fog párosulni, ugyanis a privatizációval az „életképtelen” állami nagyvállalatokat leépítették vagy felszámoltak, így a felesleges munkaerőtől meg kellett válni.¹⁰

A fő célokkal együtt további alcélok is megfogalmazódtak ezen időszakban. Ezek az alcélok elsősorban a makrogazdaság megerősítésére és a piaci intézményrendszer létrehozására irányultak. A rendszerváltás előtt két nagy kérdésben döntött a hatalom. Először, hogy a gazdasági visszaesés tudatában is visszavonhatatlan változást hajtanak végre és elhagyják az addigi szocialista gazdaságot. Másodszor, pedig, hogy egyidejűleg fogják fejleszteni a makrogazdaságot és a piaci intézményeket. Míg nemzetközi viszonylatban, a visegrádi államokban a sokkterápia volt alkalmazva a rendszerváltásnál, addig Magyarországon fokozott változások mentek végbe. Ennek hátterét az adta, hogy már a 89-es forradalom előtt is számos liberalizációs reform végbe ment Magyarországon.¹¹ Melyek közül példaértékű reformoknak lehet tekinteni az 1968-as új gazdasági szerkezet kísérletét, a 1972-es jogszabály reformot, amely lehetővé tette a külföldi befektetéseket. További ide sorolandó reformnak lehet tekinteni a Világbankkal kialakított szövetiséget, a kétszintű bankrendszer kialakítását, és az 1988-as adó reformokat

is. Magyarországon a rendszerváltást az is segítette, hogy az 1990-es évek elején sok magyar szakember tért haza a nyugati emigrációból, akik hasznos tanácsokkal látták el az akkori döntéshozókat, lévén, hogy testközelből ismerték a fejlett piacgazdasági környezeteket.¹²

Utólag elmondható, hogy Magyarországon kisebb nagyobb krízis helyzetek alakultak ki a rendszerváltozás kezdeti szakaszában. A magyar állampolgárok sok esetben nagyon kritikusan álltak a rendszerváltó kormány intézkedéseivel szemben. A lakosság úgy érezte nem kapnak valóságghű információkat a helyzet súlyosságáról, illetve a kormány sem tartja be az ígéreteit. A legnagyobb problémát a termelés és a munkanélküliség jelentette. A termelés visszaesése elkerülhetetlen tényező volt a piacváltás miatt. A volt szocialista államokban robbanásszerű ütemben kezdett növekedni az állástalanok száma. A munkanélküliség ezekben az államokban nem létezett több évtizedig, ha létezett is az nem volt vezetve, mivel nem volt elfogadott, és az emberek tudatából is kitörölték a fogalmat.¹³

A munkanélküliség egyik kiváltó okának lehetett tekinteni a külföldi tőke beáramlását.¹⁴ Külföldi tulajdonú vállalatok a korszerű technika révén a felesleges munkaerőt elbocsájtották, illetve kiszorította a piacról az állami vállalatokat, amelyek akkoriban a legnagyobb munkaadók voltak.¹⁵ További negatívumként emelendő ki a magas inflációs ráta is. Az infláció kialakulásában jelentős tényező között szerepeltek rendszerváltozás során kialakuló termelési és ellátási rendszerek problémái, a külföldi piacokkal való kapcsolat átalakulása, a beruházásokban végbe menő dereguláció, az árváltozások, a bankrendszer és az adózási rendszer modernizálása, valamint az állami költségvetés kisegítése is.¹⁶

A rendszerváltás hatásai tárgyalása során pozitív dolgokról is említést lehet tenni, melyek közül talán sikereknek lehetett tekinteni a társadalom gondolkodásának átalakulását, mivel rövid időn belül tömegszerűen növekedett a magánvállalkozók száma; a fogyasztói szerkezet átalakulása, a háztartások megtakarításának hajlandósága, amely később az infláció visszafogásánál jelentős szerepet játszott.¹⁷

3. A kutatás célja

A kutatásunk céljául tűztük ki a Magyarországon végbement rendszerváltás elemzését, mely során fel kívántuk mérni, annak hatásait a főbb makrogazdasági mutatókra: a munkanélküliségre, az inflációra, a bruttó hazai termékre, illetve a közvetlen külföldi működő tőkebefektetésekre. A vizsgálatainkat az 1990-es évtől kezdődően az Európai Unióhoz való

2004-es évi csatlakozásig végeztük. Kutatásunk azért irányult a fent említett makrogazdasági mutatókra, mivel azok a szocialista rendszer alatt nem létező fogalomként voltak jelen. Továbbá mind a négy mutató esetében a rendszerválásnak kiemelkedő szerepe volt, a munkanélküliség az 1990-es években jelenik meg először a gazdaságban, mint a rendszerváltás egyik legfájóbb pontja, az infláció is, mint ahogy a szakirodalmasítás során kitértünk rá, egy negatív hatás, ezzel szemben a vasfüggöny leomlása után megjelenek a külföldi befektetők, a Bruttó hazai termék (GDP), mint makrogazdasági mutató is ez idő tájt értékelődik fel. 1989 után gazdasági értelemben megnyíltak a határok, így szabadon áramolhatott a tőke, mint befektetés az országok között és ezt a fejlett nyugati államok ki is használták, elsősorban azzal a nem titkolt céllal, hogy újabb piacokat hódítsanak meg. A visegrádi államokra nézve a tömeges tőkebeáramlásnak szerepe abban rejlett, hogy pótolta a tőke és technológiai hiányosságokat, valamint a külföldi tőkebeáramlás segítségével létrejöhett az elképzelt üzleti környezet.¹⁸

Végül pár gondolatot fűzzünk a bruttó hazai termékhez is, mivel fontos nemzetgazdasági mutató, amely lényeges információkat tartalmaz. A 1990-es évek GDP-je magában hordozta a rendszerváltozás gazdasági szerkezetének átalakulása során végbe ment folyamatok elemeit is, így például a háztartások fogyasztását, a beruházásokat, a készleteket, az állami kiadásokat, a kivitelt és behozatalt is.¹⁹

4. A kutatás módszertana és módszere

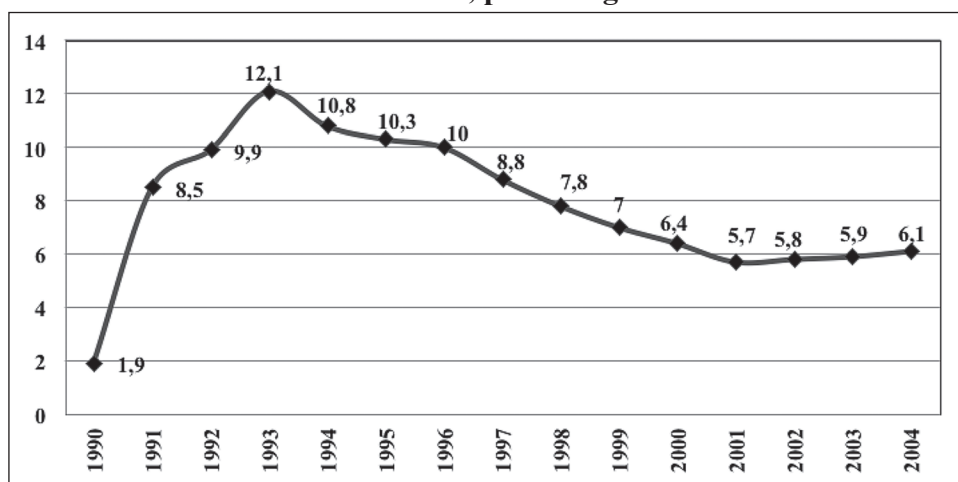
A saját vizsgálatok során tartalomelemzést végeztünk, mely során statisztikai adatbázisok (KSH, UNCTADSTAT, Magyar Nemzeti Bank) fent már említett makroökonómiai adatainak elemzését és összehasonlítását végeztük el Magyarországra nézve. Azért esett a választásunk tartalomelemzésre, mint módszertanra, mivel a tanulmányunk gazdaságtörténelmi jellegű. A mintavételi eljárások közül, pedig az önkényes mintavételi technikát választottuk, mivel meghatározott időtáv adatait (1990-2004) kutattuk. Itt szeretnénk megemlíteni, hogy kutatásunk során bizonyos korlátokba ütköztünk. Az 1990-es évek elején még nem vezették teljes pontossággal az egyes volt szocialista államok az adatokat, így felmerültek olyan problémák, hogy nem állt rendelkezésünkre minden mutatóra adat, így kénytelenek voltunk főleg, az első néhány évre vonatkozó adatok elemzéséhez további szakirodalmakat is bevonni.

5. Kutatás eredményeinek ismertetése

A következő fejezetben ismertetjük a saját kutatásaink főbb eredményeit. Elsőként a munkanélküliség alakulását mutatjuk be, 1990-től 2004-es évig terjedő időszakra vonatkozóan (1. ábra).

1. Ábra: Munkanélküliségi ráta alakulása Magyarországon 1990-től 2004-ig, százalékban

1. Figure: Trends of the unemployment rate in Hungary between 1990 and 2004, percentage

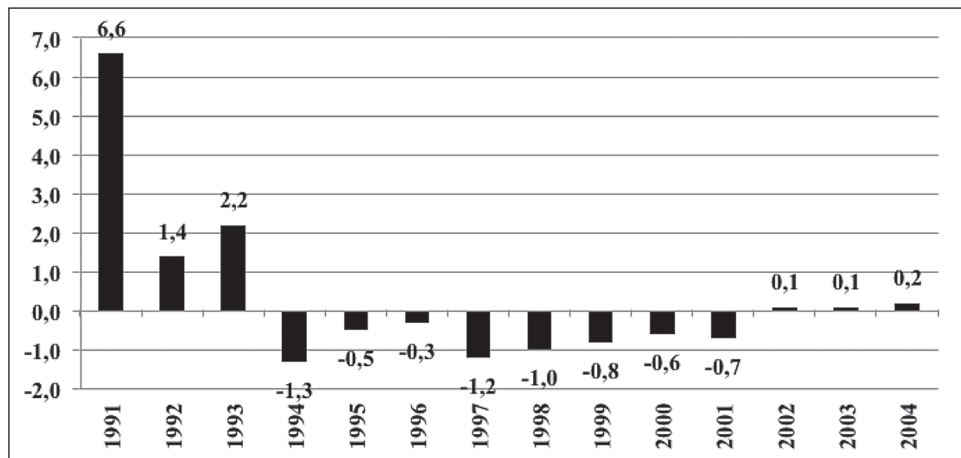
Forrás: Saját szerkesztés a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján, 2018

Magyarország esetében - hasonlóan a többi volt szocialista országhoz – a rendszerváltozás magával hozott egy az idáig szinte ismeretlen fogalmat, a munkanélküliséget. Az 1. ábra adatai szerint a munkanélküliségi ráta Magyarország tekintetében, 1993-ban érte el a csúcst 12,1%-al. Az állami beavatkozásoknak, valamint a külföldi működő tőke beáramlásának köszönhetően e kedvezőtlen mutatón, 1993-as évtől kezdve sikerült valamelyest javítani, így a 2004-es Európai Unió csatlakozáskor, már jóval kedvezőbb értéket (6.1 %) mutatott a magyar munkanélküliségi ráta. Míg a szomszédos országok közül, például Szlovákia esetében még ezen időszakban is 14-16 %-on volt e mutató értéke.

Ha megnézzük az évenkénti változásokat e mutató tekintetében, akkor elmondható, hogy a sikeres beavatkozásoknak köszönhetően évente átlagosan 0,5-1%-al csökkent e mutató értéke a vizsgált időszakban (2. ábra).

2. Ábra: Munkanélküliségi ráta értékének az előző évhez viszonyított változása, százalékban

2. Figure: Changing of the unemployment rates compared to the previous year, percentage

Forrás: Saját szerkesztés a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján, 2018

A munkanélküliség hirtelen növekedésének hátterében a kedvezőtlen gazdasági átalakulás állt. A szervezeteknél elsősorban a „kapun belüli munkanélkülieket” sújtotta leginkább az elbocsájtás, ebbe a kategóriába tartoztak a hátrányos helyzetűek, valamint a szakképzetlen munkaerő. A rendszerváltás a legkedvezőtlenebbül a mezőgazdasági és az építő ipari szektorokban ment végbe, így e szektorok esetében bocsájtották el a legtöbb alkalmazottat. További indítékként tekinthető az 1992-es évben bevezetett munkanélküli ellátás is, mert jelentősen hozzájárult a munkanélküliség nagyobbodásához, azáltal, hogy 1,5 éven keresztül folyósítottak járulékokat a regisztrált munkanélkülieknek, így sokakat ez munkaerő piaci passzivitásra készítetett.²⁰

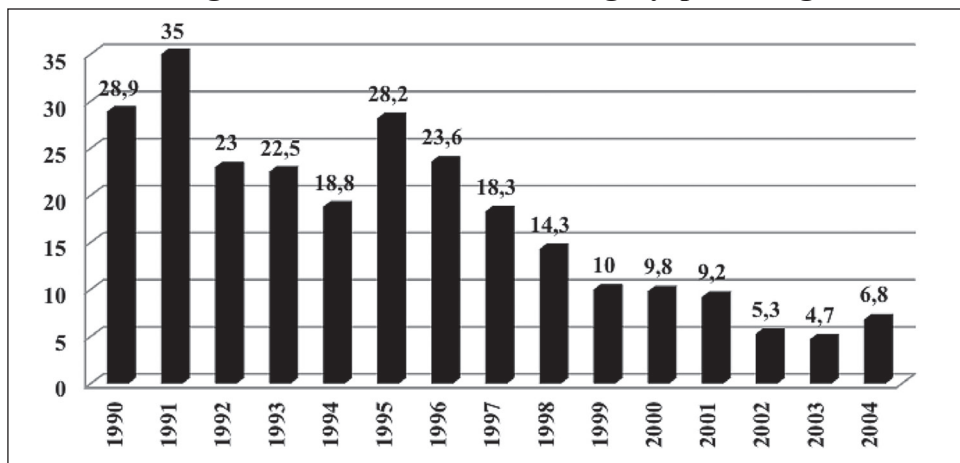
1994-től megfordult a trend, mivel folyamatosan mérséklődött a munkanélküliség. Ennek hátterében a gazdaság lassú növekedése húzódott meg, illetve 1998-tól a foglalkoztatottság folyamatos bővülése állt.²¹

A 3. ábra adatai szerint, Magyarországon már a 1989-es rendszerváltást követő éven magas volt az infláció mértéke, amely 1991-ben érte el a csúcspontját 35%-os értékkel, 1992-től 1994-ig csökkenő tendenciát mutatott, majd 1995-ben ismételten emelkedett közel 10%-al. Az 1995-ös hirtelen emelkedés után, folyamatosan enyhült az infláció mértéke 1999-es évig átlagosan évente 4%-al csökkent, míg el nem érte a 10%-os értéket. A vizs-

gált időszak alatt 2003-ban mérték a legalacsonyabb inflációt Magyarországon, amelynek értéke 4,7% volt.

3. Ábra: Infláció alakulása Magyarországon, százalékban

3. Figure: Inflation trends in Hungary, percentage

Forrás: Saját szerkesztés a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján, 2018

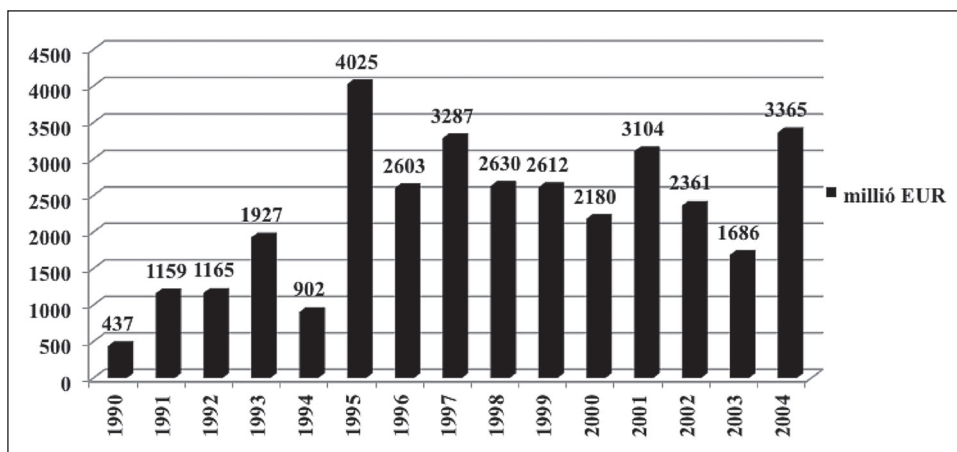
Magyarországon, már az 1980-as évektől kezdődően jelen volt az infláció a gazdaságban. A rendszerváltást követően nem szűntek meg a korábbi évek kedvezőtlen gazdasági hatásai, melynek következtében 1990-ben magas inflációval kezdte meg a rendszerváltást Magyarország, amely 1991-ben csúcsosodott ki. A kicsúcsosodás háttérében az árak piaci alkalmazkodása állt, mivel megnyílt a belső piac, így a vállalatoknak egy sokkal nagyobb versenyben kellett megállniuk a helyük, amelyet csak jelentős árnövekedéssel tudtak megoldani. Továbbá az addigi ingyenes szolgáltatásokért is már fizetniük kellett az igénybevevőknek. Az 1994-es években végbemenő csökkenés háttérében az állt, hogy a monetáris politikában célul tűzték ki a stabilizációt és az infláció megfékezést, a GDP pedig növekedésnek indult. Az állam befagyasztotta az energia és közszolgálati árakat, mely tovább javított az infláció kedvezőtlen mértékén. Az 1995-ös év azonban a Bokros-csomag következtében ismét magasabb inflációt eredményezett. A csomag magába foglalta az adóemeléseket, állami támogatások és transzferek csökkentését, és az energiaárak növelését. A következő időszak mérséklődésében fontos szerepet játszott az, hogy a legfontosabb külkereskedelmi

partnereknél is mérséklődött az infláció, illetve a világpiaci nyersanyag, energia és élelmiszer árak is csökkentek.²²

Az UNCTADSTAT adatai szerint Magyarországra a vizsgált időszakban átlagosan nézve évi 2 milliárd eurónak megfelelő külföldi működő tőke áramlott be. A külföldi tőke beáramlását 2 szakaszra lehet osztani. Az első időszokról, mely 1994-ig terjedt átlagosan elmondható, hogy a visegrádi országok közül Magyarországra áramlott be legkorábban és legdinamikusabban a külföldi tőke. Ebben nagy szerepet játszottak a privatizációs feltételek gyors kialakítása, az alacsony munkabér, a munkaerő szakképzettsége, valamint a viszonylagos nyugodt politikai környezet.²³ A 4. ábra adatai alapján kijelenthető, hogy a második időszakban, mely 1995-től 2004-ig tartott, 1995-ben érte el a csúcspontját a Magyarországra beáramló működő tőke, ez évben 4 milliárd euró összegben történt befektetés az országba, elsősorban az energiaszektor értékesítése következtében. 1998-ra csökkent a privatizáció mértéke, és így csökkent az ebből befolyó külföldi működő tőke értéke is, viszont az addig másodlagos szereppel bíró zöldmezős beruházások értéke nőtt.²⁴

4. Ábra: Közvetlen külföldi tőkebeáramlás Magyarországra, millió euró

4. Figure: Foreign direct investments in Hungary, mil EUR

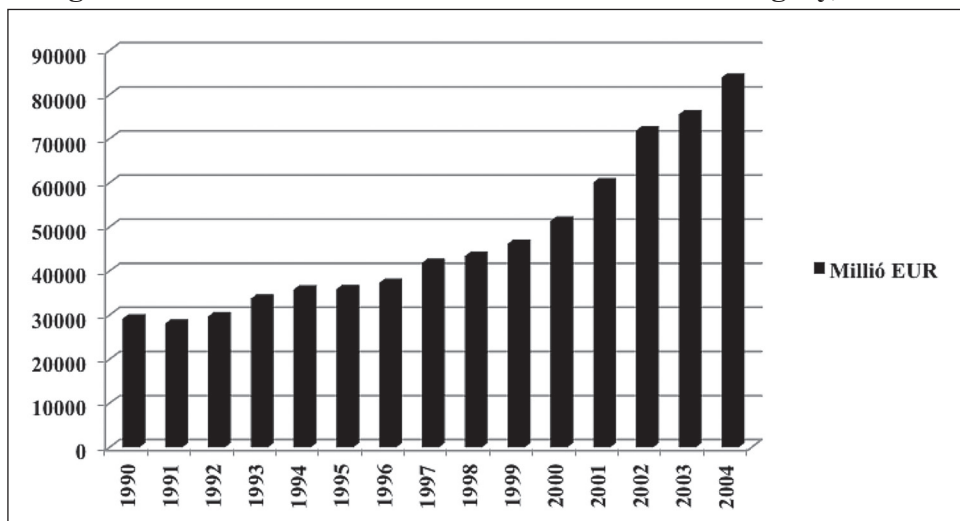

Forrás: Saját szerkesztés az UNCTADSTAT adatai alapján, 2018

A Magyarország GDP-jének alakulását ábrázoló 5. ábra szerint a vizsgált időszak alatt átlagosan 8,01%-os növekedés figyelhető meg, mely az EU csatlakozási évén tetőzik, 83 834 millió euró értékű GDP-vel. Az adott időszak alatt megfigyelhetőek az egyes évek között kisebb-nagyobb ingadozások, mely elemzésére a következőkben részletesebben kitérünk. 1991-es közel 4%-os visszaesés oka, hogy a bruttó felhalmozás 21,10% pontot visszaesett az 1990-es évhez viszonyítva, illetve a nettó export negatív értékű volt. A rákövetkező két évben viszont növekedésnek indult a GDP, mely 1993-ban csaknem 14%-os növekedést produkált. Igaz a nettó export közel mínusz 2,5 milliárdos értékűre nőtt, míg a fogyasztás 19,18%-ot a bruttó felhalmozás pedig 41,11%-ot növekedett. 1994-ben a növekedés a felére esett vissza, mivel a fogyasztás csaknem stagnált az előző évhez viszonyítva, és csak 1,37%-ot növekedett a GDP. 1995-ben ugyancsak stagnálást lehet megfigyelni a magyar GDP-nél. A stagnáláshoz hozzájárult a fogyasztás 8%-os visszaesése. 1997-re ismét nőtt a magyar GDP, mintegy 12,39%-ot. A növekedést a fogyasztás 9,5%-os és a felhalmozás 19%-os növekedése generálta, illetve a nettó export hosszú idő után ismét pozitív előjelet vett fel.

5. Ábra: Bruttó hazai termék (GDP) alakulása Magyarországon, millió euró

5. Figure: Trends of the Gross Domestic Product in Hungary, mil EUR

Forrás: Saját szerkesztés a Központi Statisztikai Hivatal és az UNCTADSTAT adatai alapján, 2018

A következő években mérséklődött a növekedés, mivel a fogyasztás csak 3,5%-ot növekedett és a nettó export ismét negatív előjelű volt. Ezek utáni 1998-tól 2002-ig terjedő időszakban folyamatos növekedést lehet megfigyelni, ugyanis a fogyasztás átlagosan 15%-ot, a bruttó felhalmozás pedig 10,5%-ot növekedett évente, melyeknek köszönhetően közel 20%-os volt a GDP növekedése az előző évekhez viszonyítva. Az EU csatlakozás előtti 2003-as, éven a GDP 5% pontot növekedett az előző évhez viszonyítva, mivel fogyasztásnövekedés lejjebb csúszott és a felhalmozás stagnált az előző évhez viszonyítva, ezen felül a nettó export köze mínusz 3 milliárdos értéket mutatott. Végül az EU csatlakozási évet 11%-os növekedéssel zárta a magyarországi GDP, melyben elsősorban a bruttó felhalmozás kimagasló 21%-os növekedése játszott közre.²⁵

6. Következtetések

A tanulmányunkban szekunder adatok feldolgozásával szemléltettük, hogyan alakult Magyarország esetében a négy kiválasztott (munkanélküliségi ráta, infláció, külföldi működő tőke, GDP) makrogazdasági mutató a rendszerváltozást követő 15 éves időszakban.

A kutatásunk alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a 89-es év reformprogramjának beindítása után mutatkozott meg a valódi kép a munkanélküliségről, amely addig rejtve volt jelen a rendszerben. Magyarországon a kezdeti években kiemelkedően magas volt a munkanélküliségi ráta, mivel a rendszerváltás során jelentős átalakulás érte a legnagyobb foglalkoztatókat, így a mezőgazdaságot és az építő ipart is. Ugyanakkor sikernek könyvelhető el, hogy Magyarország a 2004-es évre alacsony szintre (6.1%) tudta levinni a munkanélküliségi rátát, mellyel sok szomszédos országot megelőzött akkoriban. A munkanélküliség után az infláció alakulását vizsgáltuk meg. Magyarország már a kezdeti években magas inflációs rátával rendelkezett. Ezt elsősorban az állami támogatások csökkentése és az adóreformok, valamint a központilag szabályozott árak felszabadítása váltotta ki. A 90-es évek végére jellemző volt, hogy a világpiaci árak alakulása befolyásolta az inflációt. A kutatásunkból kiderült, hogy a külföldi működő tőkebeáramlások fő húzóereje a privatizáció, illetve a zöldmezős beruházások voltak. Megfigyelhető volt, hogy a 90-es évek elején Magyarországra áramlott be a régióban a legtöbb külföldi működő tőke a korábban végbe ment reformoknak köszönhetően. Magyarország GDP-je átlagosan 8,01% pontot növekedett évente.

A tanulmányunk gazdaságtörténeti jellegű volt, mely Magyarország rendszerváltás utáni gazdaságpolitikájának egy szeletét vizsgálta. A tanulmányunkkal a fő célunk az volt, hogy a négy makrogazdasági mutatónak bemutatása, elemzése révén átfogó képet adjunk arról, hogy Magyarország, hogy jött ki gazdaságilag a rendszerváltásból, és hogy várta az Európai Unió csatlakozást e téren. Véleményünk szerint a tanulmányunk további gazdaságtörténeti kutatások alapjául szolgálhat, valamint hasznos információkat hordozhat a témában jobban elmélyedni kívánóknak.

JEGYZETEK / NOTES

1. Kornai János (2012): A szocialista rendszer. Kalligram. Bratislava.
2. Kornai János (2011): Gondolatok a kapitalizmusról. Akadémiai Kiadó. Budapest.
3. László Csaba (2005): The New Economy of Emerging Europe. Akadémiai Kiadó. Budapest.
4. Laar Mart (2001): Back to the Future: 10 years of Freedom in Central Europe. Central European University Press. Budapest.
5. Kornai János (2013): Központosítás és piaci reform. Kalligram. Bratislava.
6. Ágh Attila (2004): Magyar hozomány. BM Kiadó. Budapest.
7. Kornai János (2013): Központosítás és piaci reform. Kalligram. Bratislava.
8. Részletesen lásd Gulyás László (2008/a): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In. Gulyás László szerk.(2005): A modern magyar gazdaság története. Széchenyi-től a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175-188. old.
9. Ennek beindulásáról lásd Gulyás László (2010): A magyarországi privatizáció első szakasza: A spontán privatizáció 1988-1990. Heller Farkas Füzetek. VIII. évfolyam 2010. 17-23. old.
10. Frydman Roman (1996): Corporate Governance in central Europe and Russia. Central European University Press. Budapest.
11. Blejer I. Mario I. –Coricelli Fabrizio (1997): 3 ország, 3 történet, 3 szereplő. Széphalom Könyvműhely. Budapest.
12. Sárközy Tamás (2005): A rendszerváltás gazdasági joga. MTA. Budapest.
13. Kornai János (2014): A puha költségvetési korlát. Kalligram. Bratislava.
14. Magyarországon kibontakozó munkanélküliségről lásd Gulyás László (2008/b): Munkanélküliség és regionalitás Magyarországon 1990-2005. Kitekintés. XIII. évfolyam/14. szám. Békéscsaba. 144-150. old. illetve

- Gulyás László (2008/c): Regional disparities of Hungarian labour market 1990-2005. *Forum Geografic. Anul 7. Nr 1/2008.* Editura Universitaria Craiova. Craiova. 128-135. old. Továbbá Gulyás László (2013): A magyar munkaerőpiac területi különbségei, avagy a győztes és vesztes megyék 1990-2008. In: Kókai Sándor szerk. (2013): *Tiszteletkötet Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60.születésnapjára.* Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza. 133-143. old.
15. Sárközy Tamás (2005): *A rendszerváltás gazdasági joga.* MTA. Budapest.
 16. Frydman Roman – Rapaczynski Andrzej (1994): *Privatization in Eastern Europe: is the state withering away?.* Central European University Press. Budapest.
 17. Kornai János (2014): *A puha költségvetési korlát.* Kalligram. Bratislava.
 18. Lieberman W. Ira (1995): *Mass Privatization in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union.* The World Bank. Washington.
 19. Blejer I. Mario – Coricelli Fabrizio (1997): *3 ország, 3 történet, 3 szereplő.* Széphalom Könyvműhely. Budapest.
 20. Ágh Attila (2004): *Magyar hozomány.* BM Kiadó. Budapest.
 21. MAGYAR NEMZETI BANK. Éves jelentés 1998. Budapest : Magyar Nemzeti Bank, 1999. 306 o. ISSN 1216-6197. Forrás <<https://www.mnb.hu/static/doc/Eves-jelentes-1998.pdf>>.
 22. Ágh Attila (2004): *Magyar hozomány.* BM Kiadó. Budapest.
 23. MAGYAR NEMZETI BANK. Közvetlen tőkebefektetés statisztika Magyarország 1995-2005. Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 2007. 111 o. ISBN 978-963-9383-82-1. Forrás<<https://www.mnb.hu/letoltes/mukt-hu.pdf>>.
 24. UNCTADSTAT.org. Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1970-2016. Forrás <<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx?ReportId=96740>>.
 25. UNCTADSTAT. Gross domestic product: GDP by type of expenditure. 1970-2015. Forrás <<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx?ReportId=95>>.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Könyvek és monográfiák

- Ágh Attila (2004): Magyar hozomány. BM Kiadó. Budapest.
- Blejer I. Mario–Coricelli Fabrizio (1997): 3 ország, 3 történet, 3 szereplő. Széchalom Könyvműhely. Budapest.
- Gulyás László (2008/a): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László szerk.(2005): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175-188. old.
- Gulyás László (2008/b): Munkanélküliség és regionalitás Magyarországon 1990-2005.
- Kitekintés. XIII. évfolyam/14. szám. Békéscsaba. 144-150. old.
- Gulyás László (2008/c): Regional disparities of Hungarian labour market 1990-2005.
- Forum Geografic. Anul 7. Nr 1/2008. Editura Universitaria Craiova. Craiova. 128-135. old.
- Gulyás László (2010): A magyarországi privatizáció első szakasza: A spontán privatizáció 1988-1990. Heller Farkas Füzetek. VIII. évfolyam 2010. 17-23. old.
- Gulyás László (2013): A magyar munkaerőpiac területi különbségei, avagy a győztes és vesztes megyék 1990-2008. In: Kókai Sándor szerk. (2013): Tiszteletkötet Dr. Dobány Zoltán főiskolai docens 60.születésnapjára. Nyíregyházi Főiskola. Nyíregyháza. 133-143. old.
- Kornai János (2011): Gondolatok a kapitalizmusról. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kornai János (2012): A szocialista rendszer. Kalligram. Bratislava.
- Kornai János (2013): Központosítás és piaci reform. Kalligram. Bratislava
- Kornai János (2014): A puha költségvetési korlát. Kalligram. Bratislava.
- László Csaba (2005): The New Economy of Emerging Europe. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lieberman W. Ira (1995): Mass Privatization in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. The World Bank. Washington.
- Laar Mart (2001): Back to the Future: 10 years of Freedom in Central Europe. Central European University Press. Budapest.
- Frydman Roman –Rapaczynski Andrzej (1994): Privatization in Eastern Europe: is the state withering away?. Central European University Press. Budapest.
- Frydman Roman (1996): Corporate Governance in central Europe and Russia. Central European University Press. Budapest.
- Sárközy Tamás (2005): A rendszerváltás gazdasági joga. MTA. Budapest.

Elektronikus dokumentumok

MAGYAR NEMZETI BANK. Éves jelentés 1998. Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 1999. 306 o. ISSN 1216-6197. Forrás<<https://www.mnb.hu/static/doc/Eves-jelentes-1998.pdf>>.

MAGYAR NEMZETI BANK. Közvetlen tőkebefektetés statisztika Magyarország 1995-2005. Budapest: Magyar Nemzeti Bank, 2007. 111 o. ISBN 978-963-9383-82-1. Forrás <<https://www.mnb.hu/letoltes/mukt-hu.pdf>>.

UNCTADSTAT.org. Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock, annual, 1970-2016. Forrás <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx?ReportId=96740>>.

UNCTADSTAT. Gross domestic product: GDP by type of expenditure. 1970-2015. Forrás <<http://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx?ReportId=95>>.

ZACHAR Péter Krisztián
habilitált egyetemi docens
Nemzeti Közszołgálati Egyetem,
Budapest

associate professor
University of Public Service
Budapest, Hungary
email: zachar.peter.krisztian@uni-nke.hu

RESTAURÁCIÓ, REFORM, VAGY ÚJJÁÉPÍTÉS
AZ ALAPOKTÓL? KATOLIKUS ÁLLAMREFORM
ELKÉPZELÉSEK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

RESTORATION, REFORM OR RECONSTRUCTION OF THE
FUNDS? CATHOLIC IDEAS OF STATE REFORM BETWEEN
THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

After a year and a half after the end of the First World War, which was dominated by serious crisis in all respects, it was clear in Hungarian political life that a simple return to the „happy times of peace” known before 1914 was almost impossible. It was clear to the responsible political leadership that the pre-existing political, economic and social problems, which were exacerbated by the crisis of Hungarian statehood between 1918 and 1920, had to be remedied. The period of the disintegration of historical Hungary was characterized by the complete instability of the political system, therefor some democratic elements of this era proved to be a mistake and had to be eliminated in the future for the Christian-conservative narrative. At the same time in the Christian-conservative camp, which gradually came to power from the late autumn of 1919, however, there was no consensus on the number of parameters to be changed, selected on a moving scale between total restoration and profound modernization as a function of individual ideology and beliefs. In addition to the conservative trend that came to power, the political group marked by the name of István Bethlen, there

was also a more conservative, but at the same time progressive, Christian social opposition that called for complete reconstruction. The conservative Catholic thinkers of the era, on whom this study focuses, were convinced that a new state system could get rid of the „liberalist” conception of the state and at the same time the „total state” embodied in the era by Bolshevism (the reign of a lived and real Soviet republic in 1919 in Hungary). For them, true democracy did not mean mass democracy, but rather compromise and balance of interests on a more abstract, theoretically higher level, and therefore rejected the legitimacy of multi-party parliamentarism. As an alternative to this, they argued for a new system of vocational orders based on solidarity and subsidiarity, and sought to defend their own concept and the Hungarian state of the future against both unbridled libertarian and inherently threatening totalitarian ideas. All along, they stood for subsidiarity, „organic democracy,” and a private economy backed by corrections, believing that state reform, coupled with government support and societal insight, could succeed. The present study seeks to draw the political theoretical background of this reconstruction concept.

Kulcsszavak: hivatásrendiség, keresztényszociális tábor, Kovrig Béla, Varga László S. J., szolidarizmus, államreform

Keywords: Vocational order, Christian-social movement, Béla Kovrig, László Varga S.J., solidarism, state reform

1. Bevezetés

Az elveszített Nagy Háború, az azt követő Károlyi-féle, átgondolatlan és a magyar hagyományokkal szakító államkísérlet kudarca, az ennek nyomában járó idegen megszállás és a diktatórikus bolsevik tanácsköztársaság tapasztalatai olyan helyzetet teremtettek Magyarországon, amely egyértelművé tette: az egyszerű visszatérés az 1914 előtt ismert „boldog békeidőkhöz” szinte lehetetlen. Az átmenet időszakában egyértelművé vált, hogy elsősorban a szegedi gondolat és Bethlen István fémjelezte politikai csoport elképzelései szerint történhet meg az új államberendezkedés kiépítése. Ebben a kontextusban a kérdés az volt, hogy az új politikai rendszerben melyek azok az elemek, amelyek teljes egészében a restauráció irányába mutathatnak, illetve mennyiben valósulhat meg egyes kérdések tekintetében az 1918 ősze óta zajló folyamatok jogfolytonossága és régi elemek szükséges reformja, illetve teljes újragondolása.

A felelős politikai vezetés számára egyértelmű volt, hogy a már korábban is meglévő, a magyar államiság 1918 és 1920 között tapasztalható vál-

sága által még jobban felerősített, rendkívül széles skálán mozgó politikai, gazdasági és társadalmi-szociális problémákat mindenképp orvosolni kellett. „A nemzet ösztönszerűleg megtalálta a maga irányát. De ennek az ösztönszerű iránynak nemcsak szavakkal, hanem elvekkel is kifejezést kell adnunk. Mert ma a nemzet még iránytűt keres. Új politikát kell kezdenünk, mert a politikát ott, ahol Tisza István elhagyta, újrakezdeni nem lehet. A régi jelszavak elkoptak, sok irányzat, amely ebben az országban annakidején diadalmasan haladt előre, ma nem követhető. Megváltoztak a viszonyok, megváltozott körülöttünk a világ képe, megváltozott idebenn az ország képe, új irányok és új emberek léptek a porondra. De azért, bár új politikát keresünk ezt a politikát össze kell kapcsolnunk a múlttal, össze kell kapcsolnunk azokkal a nagy nemzeti tradíciókkal, amelyeken felépül ennek a nemzetnek, ennek az országnak, ennek az államnak a rendje. (...) Ha új politikát akarunk kezdeni, vizsgálunk kell a múltat, vizsgálunk kell azt, hogy melyek voltak azok a hibák, amelyek a mai állapotba taszítottak, vizsgálunk kell ezt azért, mert az önismeret az első feladat és az első kötelesség a politikában. Ez lesz azután alapja annak a konstruktív politikának, melyet minden kormánynak követnie kell” – vallotta maga Bethlen István a kialakult helyzetről.¹

A történelmi Magyarország felbomlásának időszakát a politikai rendszer teljes instabilitása jellemezte², melynek egyes demokratikus elemei éppen ezért a keresztény-konzervatív narratíva számára a jövőben kiküszöbölendő hibának, megváltoztatandó zsákutcának mutatkoztak. Az 1919 késő ősztől fokozatosan hatalomra kerülő keresztény-konzervatív táborban³ ugyanakkor nem volt egységes álláspont a megváltoztatandó paraméterek számát illetően, ezek a teljes restauráció és a mélyreható modernizáció közötti mozgókálán kerültek az egyéni ideológiai és hitéleti meggyőződés függvényében kijelölésre. A berendezkedő államhatalom és annak legfontosabb alakítója, Bethlen István alapvetően a klasszikus, 19. század eleji alkotmányos liberális felfogásban és az azóta eltelt időszak, a hatalomra jutott szabadelvűség hibáinak konzervatív korrektívumokkal való ellátásában látta a megoldást. Számára a konzervatív politika elsősorban a monarchia időszakának működő szabadelvű rendszerének az újraértelmezési keretét jelentette, épp ezért rendszerfelfogása leginkább az idősebb Tisza-féle működéshez való visszatérést szorgalmazta. Ezért is voltak fontosak számára azok a konzervatív stabilizátorok, amelyek a szabadelvű politizálás számára is biztos működést teremtettek a kettős monarchia időszakában.⁴ Ezek között volt található a szűk keretek közé szorított választójog; egyes ideológiai szempontból az államrendre veszélyes politikai pártok szabad működé-

sének tilalma; a vidéki térségekben a kormánypártok számára megfelelő nyílt szavazás intézménye; majd a későbbiekben a nemzetgyűlés reformja (a házszabály revíziója, az „ellenzéki demagógia” visszaszorítása a klotúr bevezetése révén) és a felsőház ismételt megteremtése.⁵ A kialakult új politikai rendszerben ennek megfelelően alapvetően érvényesült a hatalmi ágak szétválasztása, ezen belül is jelen volt a törvényhozás primátusa, melyet éppen Bethlen konszolidációs intézkedései bástyáztak körül.⁶ Emellett még a korlátozott választási rendszerben is érvényesült és megvalósult a többpárti működés és a népképviselő elve, törvények garantálták az igazságszolgáltatás függetlenségét és a meghozott szabályozások értelmében még az államfő (kormányzó) is felelős volt a törvényhozásnak.⁷ E felfogás eredménye volt az alapvetően liberális, azonban a körülményekhez alkalmazkodó paternalista jegyekkel kiegészített gazdasági rendszer további fenntartása is, amelyben a geopolitikai változások és a belső stabilitás garantálása miatt váltak szükségessé bizonyos módosítások.⁸

Mindez azonban azt is jelentette, hogy a fenti politikai rendszer számos keresztény-konzervatív gondolkodó számára nem nyújtott megfelelő eltávolodást a korábbi berendezkedéstől. Nem látták garantálva, hogy a fennmaradó, korrektívumokkal ugyan kiegészített, de alapvetően a liberális narratívába illeszthető parlamentáris és pártrendszer ne vezetne ismételt módon az állami vezetés gyengeségéhez, ne okoznák az általános választójogi követelések ismételt előtérbe kerülését és ne eredményeznék a tömegdemokráciának a működésképtelenségbe torkollását. E korábban megfigyelhető események és történelmi tapasztalatok voltak azok a premisszák, amelyek nyomán a keresztényszociális tábor nem a restauráció, vagy a korrektívumokkal körülbástyázott szabadelvűség gondolata mögött sorakozott fel, hanem egy teljesen új politikai rendszer felépítését látta indokoltnak. A korszak konzervatív katolikus gondolkodói meg voltak győződve, hogy egy új államrend révén lehet megszabadulni a „liberalisztikus” államfelfogástól és ugyanakkor a „totális államtól” is, amit a korszakban a bolsevizmus (a megélt és valós tanácsköztársaság rémuralma) testesített meg. Számukra az igazi demokrácia nem jelentette a tömegdemokráciát, sokkal inkább a kompromisszumot és érdekiegyenlítést egy ettől elvontabb, elméletileg magasabb szinten, ezért elutasították a többpártrendszeren alapuló parlamentarizmus létjogosultságát. Azt a pártok és a körülöttük szerveződő különféle érdekcsoportok játéktérének tartották.⁹ Az akaratképzés eszközeként azonosított pártokban nem a közös eszmék mentén való összefogást, hanem sokkal inkább csak a választások érdekében létrejött és a tömegek befolyásolására törekvő tényezőket láttak. Egyértelmű elemzésekkel igye-

keztek kimutatni, hogy a liberális pártok mindvégig csak bizonyos szűk körű nagypolgári rétegekre támaszkodtak (különösen a tőke képviselőire, a nagyiparra), míg mind a nemesség, mind a munkásság és a parasztság irányába határozottan zártak voltak. Ehhez alakították a megfelelő cenzusos választójogot is, mindek következtében a liberális parlament valójában csak látszólag demokratikus. Sokkal inkább a társadalom bizonyos erőfőlénnel rendelkező rétegei számára garantálja és betonozza be az előnyöket.¹⁰ „A pártvezetés tartja kezében a szálakat, valójában álcázott zsarnokságot valósít meg, amely alól a mai államban az állampolgárok nem tudják kivonni magukat.”¹¹ Épp ezért a többi párt pedig nem tehet mást, mint saját csoportérdekeinek az artikulációjára törekedni és így a teljes széthúzást megvalósítani. A vegytisztán megvalósított parlamentáris rendszer eredménye „a demagógia és zsarnokság, az uram-bátyám gazdaság, a pénzhatalmak kíméletlen, nyílt vagy rejtett uralma, a népi közösségek teljes lerombolása, végül az anarchia” – fogalmaztak egyértelműen a tapasztalatok alapján.¹² Az így működő államrendszer „maga is pártot fog, hiszen pártok uralják”, ezáltal a parlamenti döntések, hiába többségiek, „legjobb esetben is csak a társadalom egy – jobb esetben jelentős – szegmensének a döntései”, amely önkényesen dönthet a többi csoport felett. Vagyis az államhatalom, amelynek döntőbírónak kellene lennie a különböző érdekek harcában, valójában eme harc tárgyává lett.¹³

Így számukra a cél az állam mozgásterének megőrzése, sőt újrateremtése volt mind a liberális (ugyanakkor parttalan) pártállamisággal, mind a totalitárius nemzetközi bolsevizmussal szemben. Éppen ezért volt kézenfekvő követelésük a belpolitikai viszonyok tisztázása és a működésképelennek bizonyuló, az érdekek harcának kiszolgáltatott „köztársaság” új stabil államrendszerrel történő felváltása. Ez a követelés már az első nagy visszahangot kiváltó írásoktól kezdve jelentkezett és alapvetően összekapcsolódott a politikai rendszeren túl a gazdasági és társadalmi alrendszerek teljes átalakításának igényével. Az elsősorban a keresztényszociális csoporton belül megjelenő elemzések az elkövetkező korszak alapvetéseivé és önértelmezésének, narratívájának szilárd kiindulópontjaivá váltak. Ezek között a munkák között kiemelkedő jelentőségű volt Szekfü Gyula munkája a liberalizmus térhódításáról és tévutjairól¹⁴, valamint Bangha Béla hasonló tartalmú elemzése és egyértelmű felszólítása a morális, hitéletben gyökeröző politikai változások végbevételéről.¹⁵ Mindezek támaszkodhattak a korszak legjelentősebb teológus-szónokának, Prohászka Ottokár püspöknek, szociális apostolnak az alapvetéseihez, melyeket már a Kultúra és terror című írásgyűjteményében meghirdetett. A feltárt ok-okozati összefüggések

nyomán rövid idő alatt kerültek a szélesebb közvélemény elé és határozták meg a korszak tudományos diskurzusát a konzervatív, katolikus táboron belüli reformkörök, különösen a keresztényszociális csoportok javaslatai. Ezek vektorai a restauráció és reform helyett egyértelműen egy teljes újjágondolás, egy új narratíva, a (hivatás)rendi államszervezet megteremtése irányába mutattak. Ebben támaszkodhattak nemcsak a kortárs elemzésekre, de olyan fontos előfutárokra is, mint XIII. Leo pápa *Rerum novarum* enciklikája, az ebben gyökerező katolikus szolidarizmus tanítása, amit Heinrich Pesch (1856-1926) jezsuita páter, közgazdász és társadalomfilozófus foglalt egységes rendszerbe, valamint az ezek meghonosítására tett első lépések Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár elemzései, írásai révén. Mindkét magyar egyházférfi a liberális-konzervatív politikai törésvonal meghaladását látta az újonnan formálódó egyházi indíttatású irányzatban és egyben a fennálló politikai-gazdasági berendezkedés, a liberális-kapitalista rendszer átalakítását várták tőle. Ezért is igyekeztek a modern katolikus politizálást meghonosítani: nemcsak az enciklikát fordította le Prohászka magyarra, de egyben kezdeményezte a Katolikus Néppárt megszervezését is, mely az egyházi érdekeket a politika színpadán lett volna hivatott védelmezni.¹⁶ Majd Giesswein vezetésével megkezdődött a keresztény munkásegyesületek létrehozása, szociális reformtörekvések propagálása.¹⁷ 1905. május 7-i, „Mit akarunk mi, keresztényszocialisták?” című vezércikke képezte az Igaz Szó hasábjain 1905 novemberében meghirdetett új politikai program alapját, melyhez egyértelműen felhasználták a *Rerum novarum* enciklika tanításait és az Európa-szerte éledő keresztényszociális törekvéseket.¹⁸ E ponttól véleményünk szerint a szociális kérdés, a társadalmi reform, a gazdaság átalakításának igénye egyértelműen beépült a magyar közpolitikai diskurzusokba is. Egyre több politikus vélte: a társadalomban mindenki számára elérhetővé kell tenni a létfenntartás, az egészséges élet valamint a kulturális felemelkedés lehetőségeit, mely jogok csak az emberi kötelezettségnek tekintett munka révén garantálhatók¹⁹ és melyek megvalósításához egy mélyreható átalakításra, az állam teljes újjáépítésére van szükség a (hivatás)rendi gondolat mentén.

2. Az útkeresés tomista-jezsuita háttere

A (hivatás)rendi eszme megértéséhez az alapokat Aquinói Szent Tamás filozófiája képezi: az ember természeténél fogva társadalmi lény, szükségleteit csak a másokkal való közösség tudja kielégíteni. Az egyén nem egymaga áll az állammal szemben, hanem személycsoportok jelennek meg

a folyamatokban, akik különböző funkciókat ellátva egységet alkotnak. „Amint a rész alárendeltje az egésznek, úgy viszonylik az egyén is a közösséghez. A törvénynek szükségszerűen az a feladata, hogy a közjót előmozdítsa. Ráadásul a józanész is azt sugallja, hogy a közösség java előrébb való az egyéninél – hiszen a »köz«-be az egyén is beletartozik.”²⁰ Aquinói Szent Tamás teológiai munkásságában dolgozta ki a funkcionálisan elkülönülő rendek gondolatát, melynek azonban nem hivatásrendi, hanem alapvető társadalmi felosztást szán. Ezáltal számára a rendileg tagolt kereszténység egyben a hármasság tagoltságával (a nemesség, polgárság és a köznép révén) nem más, mint „corpus Christi mysticum”.²¹

A középkori skolasztikus tanításokat és a patrisztika vallásbölcseletére alapozott eszméket előbb a reneszánsz, majd a felvilágosodás is megkérdőjelezte, végül a liberális individualizmus végleg kikezdte. Ezekkel szemben a katolicizmus azonban az emberi személyiség társas voltát tételezte. Ugyanis csak a közösség képes megfelelő kohéziós erőt kifejteni, ami pedig nem más, mint a közjó megteremtése. A közjó szolgálata a társadalom minden egyes tagjának létérdeke, erkölcsi kötelessége, sőt maguknak az intézményeknek célja és értelme. Ez az organikus társadalomszemlélet, a szolidaritás megjelenése a társadalom egyes tagjait mikroközösségekbe (család), illetve a hivatásuk szerint egymásra utalt embercsoportokba (mint pl. a rendek), majd az ezeket átfogó szerves közösségbe, a társadalomba tagolta. Ezáltal az egyházi tanítás kizárta az osztályok és az osztályharc létét és funkcióját. Ezeken az alapokon kellett az atomizált és szekularizált társadalmat (mely különösen Hobbes, Locke és Rousseau munkásságának volt köszönhető) új egységbe foglalni és a francia forradalom eszméivel szemben, illetve a megjelent társadalmi-szociális problémák megoldására új kereteket felmutatni. Számos gondolkodó jutott arra a következtetésre, hogy a liberalizmus által célul kitűzött általános és egyenlő választójog révén a népképviselő nem a társadalom politikai tükörképét hozza létre. Az általános választások esetében csak véletlenszerűen következhetne be, hogy a képviselők között minden társadalmi csoport érdekei megjelenhessenek. Arra az eredményre jutottak, hogy a politikai képviselet csak akkor képes lefedni az egész társadalmat, ha azt előzetesen a társadalmi érdekek szerint tagolják. Ezért vehemensen támadták az általános választójogot, valamint a pártok államát: a „mechanikus többségi döntéshozatalt” felül kell írni a szembenálló érdekek organikus harmonizációja révén.

A (hivatás)rendi gondolkodók meg voltak róla győződve, hogy ezek az eszmék megfelelő erővel bírnak a fennálló államrendszer átalakításához. Ehhez azonban a szélesebb társadalom mobilizálására és a politika temati-

zálására volt szükség. Így meglátásuk szerint a bolsevik kollektívizmussal és a libertárius individualizmussal szemben létre kellett hozni a szolidarizmus eszmeiségét, amely az egész állam reformját kívánta, ahogy a másik két kortárs ideológia is. A katolikus szolidarizmus a keresztény erkölcs és a hit tanítása alapján olyan állami, gazdasági és társadalmi rendszert kíván megvalósítani, amely érvényre tudja juttatni az emberek közötti szolidáris kapcsolatokat; ezek a kapcsolatok olyan természetes közösségekben nyilvánulnak meg, mint a család, a hivatás és az állam. Ebben a rendszerben kell biztosítani az adott történelmi szükségekhez igazított, kooperatív, képviseleti és korporatív törekvéseket az állam és a hivatás minél szélesebb kiteljesedésére. Nem lehet sikeres az „abszolút szabadság” és az „egyetemes egyenlőség” rendszere sem, nem vezethet eredményre sem a csak egyéni előnyöket kergető egyedi vállalkozás, sem pedig a társadalmi csoportok közötti különbségek mondvasínált elhomályosítása. A szolidarizmus követői szerint a társadalom morális egységet alkotó egészébe kell szervesen integrálni az egyéneket.²² Míg a liberalizmus és individualizmus a szabadság-fogalmat, a marxizmus és szocializmus az egyenlőség-fogalmat állította tanítása középpontjába, addig a szolidarizmus az egységet, az egymás iránti elköteleződést, szolidaritást helyezte fókuszába. Ennek megfelelő keretét adja a szubszidiaritás: ez nem egy individualista elv, sokkal inkább a szociális közösség alapelve; a középpontja nem az ember a maga magányában, nem az individuum, hanem az emberi személy a társadalom szövetében, az ember a maga nyitottságával és kapcsolataival embertársai körében. A szubszidiaritás alapvetően feltételezi a tagolt társadalmi rendszert, mely keretében megvalósulhat a szociális kooperáció. A „subsídium” nem csak a beavatkozás tilalmát tartalmazza bizonyos feltételek közepette, hanem egyben a „segély az önsegélyre” gondolatát is.²³ A hazánkban oly meghatározó gondolkodó, Mihelics Vid szavait idézve, ettől kezdve „az egyén és a társadalom viszonyát illetően csak három elmélet lehetséges, s ezekre az elméletekre épít szükségszerűen minden társadalmi berendezkedés és reformtörekvés. Két szélén áll az individualizmus és kollektívizmus, középpütt pedig a katolicizmus, vagy keresztény szolidarizmus, amely nem kompromisszum a két véglet között, hanem önálló társadalmi szemlélet.”²⁴ Még ennél is tovább ment 1925-ös történelmi tanulmányának végkövetkeztetéseiben dr. Boroviczeny Nándor (1873-1925) teológus-pap, a váci papnevelő intézet tanulmányi felügyelője, aki szerint: „Se liberalizmus, se szocializmus, hanem: szolidarizmus! Ez a mi jelszavunk is, akik hűségesen követni akarjuk a világ egyik legnagyobb bölcsét, Aquinói Tamást. A jövő nem a liberalizmusé, de nem is a kommunizmusé, hanem a szövetkezeti és

szervezeti szolidarizmusé! A gyengék védelméről, a verseny rendezéséről, az összetartozásról elhangzó minden beszéd azonban csak frázis, amíg a hivatásbeli szervezetek vissza nem állítatnak, természetesen a modern társadalom természetének és szükségleteinek megfelelően s amíg az egyedet a közjó-munkálás kötelességtudata át nem hatja.”²⁵ Ugyanis a katolikus gondolkodók véleménye szerint a valódi társadalom kialakítása az egyik alapfeltétele a modern államépítésnek: „Modern államot építeni pedig nem tömegekre, csak társadalomra lehet. (...) Ne államosítsuk a társadalmat, hanem készítsük elő, hogy majdan ez társadalmasítsa az államot.”²⁶ Így leginkább a keresztényszociális alternatíva azt kívánta, hogy öntudatos, művelt, aktív polgárokat tudjon bevonni a vitás kérdések rendezésébe: a társadalmi-politikai-gazdasági átalakulásnak együtt kell járnia a neveléssel, a műveltségi és etikai reformmal, a társadalom „rehumanizálásával”.

3. Az állam újjáépítésének terve

A keresztényszociális szolidarizmus államfelfogása egyértelműen a közjóért felelősséggel tartozó közhatalom erős, de korlátok közé szorított képét vázolta fel. Az állam e nézetrendszer szerint a (hivatás)rendi tagoltsága révén „nem egyéb, mint a szociális igazságosság közjogi szervezete, amely önkormányzat alapján működik.” Az állam ténylegesen a társadalom szolgálojává válik azáltal, hogy segítségével az egyes ember könnyebben és teljesebben érheti el jogos egyéni céljait, miközben a közjó is megvalósul. Azonban az állam – a szubszidiaritás elvének eleget téve – a közjó és a béke fenntartása érdekében nem vonhat a saját hatáskörébe olyan feladatokat és ügyeket, amelyek az egyes polgárokra vagy kisebb közösségeikre, így például a felállítandó (hivatás)rendekre tartoznak, máskülönben átfordulna egy totalitárius rezsimbe.²⁷ Ennek egyértelmű kifejtését tartalmazta a későbbiekben XI. Pius pápa Quadragesimo anno kezdetű enciklikája, mely 1931-ben – a szolidarizmusra alapozva – az önszerveződés útján létrejövő, az állami túlhatalmat keretek közé szorító hivatásrendi társadalmat és gazdaságot ajánlotta megoldásként. Az enciklika által megrajzolt gazdasági rendben, a munka és a tőke egyenrangúságával, a „munka társadalmának” felépítésével érhető el a liberális államrenddel szemben egy szolidáris állam és érdekképviselő. A család és a munkaközösség, majd az állam által tagolt társadalomban lehetségessé válik az egyéni szabadság és a közérdek összekötése (ezáltal az osztályharc felszámolása), továbbá a szociális felelősségvállalás egyben már nem csak magánügy, hanem a szolidaritás révén közügy is.²⁸ A szolidarizmus klasszikus tanait összegezve a korszak egyik

legjelentősebb magyar gondolkodója, Varga László S.J. nem várt mást, mint hogy a szabad verseny és a tőke diktatúrája helyett a szociális igazságosság váljon a nemzetgazdaság legfőbb szabályozó elvévé. Ezzel megvalósítható az igazságos jövedelemelosztás, az osztályharcot pedig felváltja a különböző foglalkozási ágak együttműködése, az államhatalom vezetése és ellenőrzése mellett.²⁹ Ebben a rendszerben a piacgazdaság nem mond le az egyéni kezdeményezésről, lehetőséget ad a kivételes képességű egyéneknek tehetségük kibontakoztatására és egyben fokozza a vállalkozó kedvet is a társadalomban. A keresztényszociális tanítás alapján kinyilvánította, hogy a tisztességes úton szerzett haszon és nyereség erkölcsi szempontból nem kifogásolható, a gazdaságban pedig nélkülözhetetlen. Hangsúlyozza viszont a vagyon kettős természetét és az ebből fakadó szociális felelősséget.³⁰ A keresztényszociális tábor éppen abban látta a (hivatás)rendiség bevezetésének legfontosabb következményét, hogy keretei között, a profithajtotta kapitalizmussal ellentétben a magánérdek csak mint vállalkozásra és munkára ösztönző erő jelenik meg. Az alapvető szabályozó elv azonban nem a homo oeconomicus kielégíthetetlen önzése, hanem a közjó, a szociális igazságosság törvénye lehet.³¹ Ez az alternatíva a forradalmi megoldások és a diktatórikus törekvések egyértelmű elutasítását is megfogalmazta, ugyanakkor hitet tett az erős állam mellett, melynek feladata a nemzet szolgálata, mint annak legfőbb jogi, hatalmi és közjóléti szervezete. A keresztényszociális szolidarizmus programja a társadalom meggyőzése volt, hogy a szélsőséges eszmék korában, a korlátlan liberalizmus, a sztálini bolsevizmus, a hitleri nemzetiszocializmus és az európai autoriter tendenciák közepette megtalálják a magyar államberendezkedés megóvását, egyben azonban jobbítását is jelentő keresztény társadalmi rendet. „Mert mi ennek a hivatásrendiségnek lényege? – írta a világháború árnyékában, 1940-ben Mihelics Vid. – A helyes rend visszaállítása az egyes ember és a közösség, a kisebb közösségek és a társadalom, a társadalom és az állam viszonyában, hogy a tömegből ismét nép alakulhasson ki, amelynek különösen politikai és gazdasági tevékenységét a szociális igazságosság jegyében irányítják természetes vezetői.”³² Megkerülhetetlen tehát egy olyan állami berendezkedés megteremtése, amely a közjóra irányul és egyben biztosítja a kisközösségek, társadalmi csoportok, rendi szervezetek működését is. Vagyis a modern államnak „sem szabad tovább mennie beavatkozásával, mint amennyire a bajok orvoslása s a veszélyek elhárítása megköveteli”. Épp ezért a rendi struktúrákkal kiegészített állam „a polgárok jogait és szabadságát csak a közjó kívánalmainak mértékéig szoríthatja meg. Az a közjó elvégre, amelynek az állam a hordozója, nem végső célja a polgároknak,

hanem csak eszköz az abszolút emberi cél eléréséhez.”³³ A társadalom tehát minden kérdésben elsőbbséget élvez, de tovább tagolódik kisebb közösségekre, melyek a közjó mellett részleges célokat igyekeznek megvalósítani. „Az állam ezért akkor jár el a leghelyesebben, ha olyan módon szervezi meg a gazdálkodó társadalmat (vagy a gazdaságban működők társadalmát), hogy az önmagát a szociális igazságosság alapján igazgatva, önállóan szolgálhassa a nemzeti közérdeket.”³⁴

Ezek a kérdések a gazdasági világválság időszakától kezdődően egyre szélesebb körben jelentek meg és egyre gyorsabban terjedt a (hivatás)rendinek nevezhető, az egyház társadalmi tanításán alapuló szervezetek létrehozásának törekvése. A válsághelyzetben ugyanis szükségessé vált, hogy az állam teljesítményét vizsgálat és kritika tárgyává tegyék és meginduljon egy új, nem a hagyományos struktúrákon alapuló berendezkedés kidolgozása. Ebben széles társadalmi rétegek és jelentős értelmiségi csoportok jutottak konszenzusra³⁵, követve Szekfű Gyula felhívását: „immár mindenki meg egyezik abban, hogy a liberális közelmúlt a tévelygés korszaka volt, melyből csak szerves munkával, a valódi nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki.”³⁶ Így a keresztényszociális elméleti irodalom újabb komoly növekedési ágazattá vált és egyben a tényleges szervezetek létrehozását is felerősítette XI. Pius pápa enciklikájának megjelenése és annak széles körben történő magyarázata. Az új megoldások a korábbi jezsuita közgazdasági iskolán alapulva a modern társadalomban mutatkozó ellentéteket (amelyekre a marxista irodalom osztályellentétekként hivatkozott) egy új képviseleti formával, a társadalom horizontális szakmai-foglalkozási tagozódásának megvalósításával (a hivatásrendi képviselettel) és egy új erényetikai gazdaságpolitikai felfogás általánossá tételével próbálták orvosolni.

A katolikus szolidarizmus hirdetői többször is felhívták a figyelmet arra, hogy a (hivatás)rendi társadalom feladata kiegészíteni a válságba jutott parlamentarizmust és ezzel megfelelő demokratikus tartást adni egy nem csak tömegpártokon és többségi szavazásokon alapuló rendszernek. Ezzel egy olyan államszervezet jöhet létre, aminél „jobb mechanizmust a demokrácia megvalósítására nem tudunk elképzelni”.³⁷ Ennek az új rendnek a megvitatására új orgánumok születtek (Korunk Szava, Vigilia, Új Kor), megszámlálhatatlan kötet, tanulmány jelent meg (különösen a Magyar Szemle Társaság vagy a Szent István Társulat kiadványaként), ami azt is bizonyítja számunkra, hogy a kor keresztényszociális magyar értelmisége az európai eszméáramlatok és új nézetek fősodrában volt elhelyezhető és lépést tartott a korszak fejlődési tendenciáival. Az Európában jelentkező nézetek és eszmék gyors visszhangra és adott esetben komoly kritikára találtak a magyar

keresztény-konzervatív értelmiség köreiben is. Külön érdekessé teszi a kérdést, hogy hazánkban a Quadragesimo anno által meghirdetett hivatásrendi katolikus szervezkedések elindításában a német és osztrák egyetemeken szociológiai képzést szerző jezsuiták játszották a főszerepet. Tanulmányaik során nem csak Heinrich Pesch (1856-1926) jezsuita közgazdasági elméletével ismerkedhettek meg, de tanítványai közül személyesen találkozhattak a nagy jelentőségű Oswald von Nell-Breuning (1890-1991) és Gustav Gundlach (1892-1963) szolidarizmus-tanításával is. Emellett Innsbruckban a jezsuita körökben jól ismert volt az osztrák Johannes Messner (1891-1984) alapvető reform-gondolata is.³⁸ A korábbi eredmények, Pesch tanításai és saját nézeteik szerint a szolidaritást helyezték a társadalmi kérdések megoldásának középpontjába: egyik társadalmi csoport támogatása sem irányulhat a másik ellen, viszont az erősebb önként köteles a gyengébbnek segítségnyújtani.³⁹ Világossá tették, hogy az ember csak társas lényként értelmezhető és az emberi méltóság elválaszthatatlan velejárója a személyiségnek. Éppen ezért nem tekintethető egyetlen ember sem pusztán szavazógépnek vagy termelési tényezőnek, aki saját magát bocsátja a piacon áruba és így alávetné magát a kereslet és kínálat mechanizmusának. A liberális megközelítésmód legalapvetőbb hibája, hogy a gazdaságban az emberi munkaerőt csupán árunak tekinti megfosztva őt személyiségétől és ezzel kvázi a dologi szerződésből fakadó jogokat a munkavállaló személyi jogai fölé helyezi, „a munkaerőt úgy kezeli, mint bármely más tárgyi értéket, tekintet nélkül annak személyi és társadalmi vonatkozásaira. Az ember a munkaviszonyban is megőrzi személyi méltóságát, abszolút érvényű, elidegeníthetetlen és áruba nem bocsátható jogait.”⁴⁰ Ugyancsak megőrzi minden ember a javakkal való rendelkezés jogát, mely saját és a családja jelenének és jövőjének biztosításához szükséges. Tehát az egyházi tanítás nem kérdőjelezte meg a magántulajdon intézményét, sőt úgy láttatta, hogy „a javak társadalmi hasznossága a termelő javak magántulajdona révén szintén jobban érvényesül, mint a közös birtoklás esetén.”⁴¹ Elképzeléseik szerint az új rendszer alapelve az ember (egyén) és a közösség kölcsönös felelőssége és egymásrautaltsága, vagyis szolidaritása és a szubszidiaritás (kisegítés) elve. A közösség ennek következtében nem értelmi elvonatkoztatás, nem egy élettelen mechanizmus, ahogy azt az individualizmus tana hirdette, hanem élő szervezet, miként maga az ember, aki a társadalom alkotóelemeként és egyben hordozójaként jelenik meg. A társadalmi jogi kötelezettség révén kell tehát minden állampolgár számára biztosítani a nyugodt életvitel és fejlődés, és különösen az alsóbb népcsoportok számára a szellemi, vagyonbeli és társadalmi felemelkedés lehetőségét.⁴²

Az e nézetekkel megismerkedő fiatal értelmiségiek közülük kerültek ki nemcsak a hivatásrendi eszme hazai interpretációjának legfontosabb alakjai, de ők vállalták magukra a XI. Pius által közzétett elvek gyakorlati megvalósításának feladatát is: a Varga László S. J. körül csoportosuló fiatal szegedi jezsuiták, valamint a velük szimpatizáló alsópapság képviselői, különösen P. Kerkai Jenő, majd maga Glattfelder Gyula csanádi püspök is tevékeny részt vett a programok kidolgozásában, szervezetek létrehozásában.⁴³ Épp ezért a hazai vita egyik legizgalmasabb szegmensét az elméletek gyakorlatba való átültetése jelentette. A leglátványosabb elem az Actio Catholica nyomvonalán kialakuló hivatásrendinek tekinthető szervezetek sokrétű kiépülése volt az 1930-as évek során⁴⁴: az iskolát végzett ifjak vagy a Katolikus Ifjús munkások Országos Egyesületének (KIOE) lettek tagjai⁴⁵, vagy az 1935-ben megalakult és mindmáig jelentős hagyományokkal és a történeti emlékezetben kiemelt szereppel rendelkező KALOT, a Katolikus Agrárfjúsági Legényegyletek Országos Testülete munkájába kapcsolódtak be P. Kerkai Jenő és Nagy Tőhötöm vezetésével.⁴⁶ Majd emellett létrehozták 1936-ban Shvoy Lajos püspök pártfogásával a Katolikus Asszonyok-Lányok Szövetségét, a szintén elsősorban a falusi környezetre koncentráló KALÁSZ mozgalmat. A városi, iskolát végzett leányok a KLOSZ, majd a Dolgozó Leányok (DLO) szervezetébe, míg az iskolások az ILKA tagságába léphettek be. Az egyes szervezetek életében a legjelentősebbnek minden bizonnyal a népfőiskolai mozgalmat tekinthetjük, melynek fő szervezője a KALOT volt. Majd a vidéki ifjúság mellett az ipari munkásság megszervezése is komoly lendületet vett: ezt a szerepet a keresztényszociális szakszervezeti mozgalom gyengesége mellett először az Egyházközségi Munkáscsoportok (EMCS), majd 1937-től Egyházközségi Munkásszakosztály (EMSZO) néven működő szervezet vállalta fel. De a legnagyobb hatást véleményünk szerint az 1939-től országos hatáskörűvé váló Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezete (HSZ) fejtette ki.⁴⁷ Jelen tanulmány azonban nem ad lehetőséget, hogy részletesen foglalkozzunk a társadalom és gazdaság újjászervezésének kormányzati szinten megjelent alternatíváival. Úgy véljük, hogy a három ízben, Gömbös Gyula, Imrédy Béla és Teleki Pál kormányzása alatt felmerült koncepciók lényegi elemei alapvetően eltérő elképzeléseket körvonalaznak és elemzésük részben már megtörtént⁴⁸, részben pedig előttünk álló feladat. Ugyanakkor Teleki Pál második miniszterelnökségének időszakában rendkívüli hivatásrendi reneszánsz bontakozott ki.

Már 1939 tavaszán konferenciára hívta a korszak legjelentősebb magyar hivatásrendi, keresztényszociális gondolkodóit a budapesti érseki helynök, hogy egységes programmal lépjenek a nyilvánosság elé Többek között

Freesz József, az EMSZO központ lelkészvezetője, Heller Farkas egyetemi tanár, Huszár Károly volt miniszterelnök, az AC szociális szakosztályának elnöke, Kovrig Béla egyetemi tanár, Közi-Horváth József lelkész, az AC központi titkára, Mihelics Vid egyetemi magántanár, Mikos Ferenc törvényszéki bíró, Tobler János képviselő, a keresztényszocialista szakszervezetek országos elnöke, Varga László S. J. főiskolai tanár és Vida István az EMSZO központi titkára tett egyértelmű állásfoglalást a hivatásrendi gazdaság, a szolidarizmus tanítása mellett.⁴⁹ Ezzel a háttérrel is megerősítve kezdhette meg gróf Teleki Pál a magyar társadalom és állam szervezeti kereteinek megvitatását célzó tanácskozásait a Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztályán. Ennek az új miniszterelnökségi osztálynak a felállításáról még az 1938. július 11-i minisztertanács döntött Hóman Bálint miniszter előterjesztésére, majd Teleki Pál miniszterelnöksége idején átkerült a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá. Ettől kezdve kiemelt figyelmet szentelt a KALOT, az EMSZO és a Hivatásszervezet ügyeinek és javaslatait igyekezett becsatornázni a törvényalkotási előkészítő munkákba. Így a hivatásrendi gondolkodók jelen voltak azon az egyeztetéssorozaton is, amit Teleki Pál az általa tervezett érdek-képviselési reform kapcsán kezdeményezett 1940 tavaszán politikusok, szakmai érdekképviselők, valamint a hivatásrendiséggel és közigazgatási kérdésekkel foglalkozó szakértők bevonásával. „Teleki Pál miniszterelnök közel állt a „Magyar Cél” és az Országos Hivatásszervezet programjához. Mint államférfi és pedagógus nagyra értékelte a három mozgalom (KALOT, EMSZO, HSZ) következetes törekvését, hogy tagjainak keresztény világnézetét megerősítse, humán képességét és nemzeti érzését növelje, továbbá, hogy tagjainak általános és szaktudását elmélyítse, és ezáltal az államapparátus és a gazdasági élet, valamint a társadalom megújódását lelkiismeretes alapossággal előkészítse, illetve meggyorsítsa.”⁵⁰ Ennek a folyamatnak meghatározó szereplői voltak Kovrig Béla vezetésével a keresztényszociális gondolkodók és szervezeteik is. Freesz József, Varga páter és Vida István külön feladatot is kapott, ők voltak azok a kiemelt személyek, akiket a Kovrig Béla vezette Társadalompolitikai Osztály a társadalom megfelelő tájékoztatásával, komoly propagandával bízott meg a kormány melletti társadalomlélektani hangulat megteremtésére. Ez egyben a nyilasmozgalom térnyerése és a német propaganda ellen is irányuló komoly lépés is volt, melybe az is belefért, hogy néha a kormányt bíráló kritikai állásfoglalások jelentek meg a szélesebb tömegek megnyerése érdekében.⁵¹ „Teleki meg volt győződve arról, hogy ez ellen a növekvő befolyás ellen csak egy jól megalapozott szellemi ellenállás hozhat sikert. Ennek a szellemi ellenállásnak legfontosabb alapját a keresztény-

ségben, mindenekelőtt a katolikus Egyházban, a hazaszeretetben és nemzeti öntudatban látta. Mindhárom szellemi és erkölcsi érték és magatartás ezer év óta mélyen gyökeredzett a magyarságban, és különösen a nemzet létét fenyegető veszélyek idején a helytállás legfontosabb erőforrása volt.”⁵² Ezért is hangolták össze tevékenységüket a hivatásrendi szervezetek: a KALOT és a KALÁSZ, az EMSZO és a Hivatásszervezet létrehozta a Magyar Szociális Népmozgalmat, melynek ügyvivője Vida István lett, míg a programot a korábbi, Varga páter által megfogalmazott „Magyar Cél” programra alapozva Freesz József ismertette az 1940. október 26-án és 27-én megtartott érdi csúcsértekezleten. Fontos kiemelnünk, hogy a hazai szakirodalom továbbra is magyar korporatív kísérletről ír leggyakrabban a Népmozgalom kapcsán, azonban véleményünk szerint itt is egyértelműen az olasz modelltől elkülönülő, sajátos magyar hivatásrendi programról, a szolidarizmusban gyökerező gazdasági-társadalmi berendezkedésről volt szó, ahogy ezt Kovrig Béla, az értekezlet egyik főelőadója is ecsetelte. Szintén ezt támasztja alá a Népmozgalom saját lapja, a Magyar Vetés, melynek első száma 1940. november 28-án jelent meg. A vezércikkben vázolt program („Ez a Vetés magyar aratás”) egyértelműen a Varga páter és a hivatásrendi gondolkodók által megrajzolt új társadalmi rend mellett tette le a voksát.

4. A kísérlet gyakorlati kudarcra és előremutató eredményei

Ez a kísérlet azonban a politikai változások, Teleki Pál miniszterelnök halála és a háborúba való belépés miatt nem tudott közvetlen eredményt felmutatni. A Népmozgalom vezetői még egy utolsó kísérletet tettek arra, hogy a katolikus-konzervatív körök kialakítsák saját egyértelmű jövőképüket és kidolgozzák az új magyar államról állásfoglalásukat. Ennek színtere az 1943. augusztus 26-án, báró Apor Vilmos győri püspök palotájában ülésző titkos munkaértekezlet volt. A győri értekezleten jelenlévők igen széles spektrumát és eltérő nézeteit jelenítették meg a keresztény-konzervatív, elsősorban katolikus egyházi elképzeléseknek. Az új népmozgalom egyfajta széles katolikus összefogásként arra törekedett, hogy a háború befejezését követően azonnal készen álljon saját programja megvalósítására. Ehhez egy modern katolikus alapokon nyugvó pártot kívántak társítani, hogy valóra válthassa a hivatásrendi alapokból felnövő államszerkezeti és társadalompolitikai reformprogramot. Ez egy modern kereszténydemokrata irányvonal megjelenését jelentette: a reformpárti katolikus vezetők, így elsősorban Varga László páter, továbbá Kerkai Jenő S.J., Kovrig Béla, Freesz József, vagy éppen Mihelics Vid hangsúlyozták a trianoni csonka

államban a katolikus hivatásrendiség és a szubszidiaritás oldaláról megújított demokráciakoncepció szükségszerűségét.⁵³ Ez pedig sokban egybecsengett a montesquieu-i hatalommegosztás és kiegyensúlyozás elvével. Beemelték a politikai gondolkodásba a közjó és a civil társadalom szerepét, valamint rámutattak két új hatalmi ág, a gazdaság és a média jelentőségére is. Ezzel a felfogással a magyar hivatásrendi gondolkodók fő sodrát adó, szolidarizmusra és keresztényszociális nézetekre alapozó szerzők valóságos, szociológiai és reálpolitikusi gondolkodásmódját tükrözi, hogy mind a féktelen libertárius, mind az inherens veszélyt jelentő totalitárius gondolatokkal szemben igyekeztek saját koncepciójukat és a jövő magyar államát megvédeni. Mindvégig a szubszidiaritás, az „organikus demokrácia” és a korrektívumokkal kiegészített magángazdaság pártján álltak, mely magába tudja olvasztani a magasztos cél elérése érdekében a modernizált (hivatás)rendiség koncepcióját. Úgy gondolták, ez az államreform kormányzati támogatással és a társadalom belátásával párosítva sikerre vihető. A keresztényszociális tábor vezetői világosan látták, hogy az Európa-szerte jelentkező totális rendszerek azért tudták megszólítani a modern tömegeket, mert „a liberális rendszerben megoldhatatlan szociális kérdés megoldását ígérik”. A választási helyzet tehát vagy a kiüresedett és sanyarú sorsot jelentő szabadság, vagy a szabadság nélküli totális állam „elviselhető, mert azonos szintre hozott szociális körülményei” között áll fenn. Nézetrendszerük szerint ezért kell más és új megoldási javaslatokat felmutatni és ezt éppen a katolikus társadalmi tanítás segítségével lehet a rendezett, ugyanakkor szabad társadalmon keresztül.⁵⁴ A keresztényszociális alternatíva fenti gondolatsorában négy olyan alapelv kristályosodott ki, amelyek az államreform szempontjából döntő tényezőnek mutatkoznak mind a mai napig: a személyiség elve, vagyis hogy az individualista és a totalitárius tanítással szemben az ember teremtettségéből fakadó személyi méltósága a döntő tényező; a szolidaritás elve, vagyis hogy az egyének csak másokkal együtt vannak jelen a társadalmi-gazdasági folyamatokban és ezáltal a felelősségen is osztoznak; a szubszidiaritás elve, vagyis az egyének és kis csoportok önrendelkezése olyan ügyekben, melyeket hatékonyabban tudnak ellátni mint a közösség egésze; valamint a közjó elve, vagyis az állam partner a társadalmi csoportok fejlődésében és segítségével a partikuláris érdekek háttérbe szoríthatók a közösség egészének érdekével szemben. Hazánkban azonban a második világháború során ez a keresztény humanista alternatíva elbukott a német megszállás, a létrejövő nyilas, majd sztálinista totalitárius állammal vívott küzdelemben. A meghatározó gondolkodók vagy azonnal távoztak az országból, vagy a folyamatosan kiépülő diktatúra nyomására vonul-

tak előbb belső, majd külső emigrációba. A keresztényszociális politizálás, mely Trianon után mindvégig belső ellenzékként volt jelen Magyarországon, legkésőbb 1948 után Közép-Európa szovjet megszállás alatt sínylődő részében teljes egészében lehetetlenné vált.

JEGYZETEK / NOTES

1. Bethlen István beszéde a Nemzetgyűlésben 1921. április 19-én. Közli: Bethlen István (1933): Beszédei és írásai. Genius: Budapest, I. k. 155–156. old.
2. Vö.: Turbucz Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. Múltunk, 2007. 4. sz. 230-231. old.
3. Romsics Ignác (2010): Magyarország története a XX. században. Osiris: Budapest. 86-90. old. és Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919-1924. Attraktor: Máriabesnyő. 9-19. old.
4. Vö.: Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer (1919-1945). Pannonica: Budapest.
5. Püski Levente (2005): Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről. In: Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Osiris: Budapest. 206-233. old.
6. Guóth Emil (2009): Trianontól Bécsig. A Horthy-korszak parlamentarizmusa a történelmi kihívások és a felelős politikusi döntések tükrében (1919–1939). Aposztróf: Budapest.
7. Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere (1919-1944). In: Vida István (szerk.): Magyarországi politikai pártok lexikona, 1846-2010. Pártok és politika (Budapest, 2011). 143-153. old.
8. Gulyás, László (2009): Az első világháború és Trianon következményei a magyar gazdaságra. In: Gulyás, László (szerk.) A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATEPress Kiadó: Szeged, 101-111. old.
9. Karpeles, Benno (1933): Klassenkampf, Fascismus und Ständeparlament. Typographische Anstalt: Wien. 11. old.
10. Szekfű Gyula (1922): A liberális pártalakulás társadalmi alapjai. Keresztény Politika, 1922/1. 22. old.
11. Dassel, Reinald (1929): Gegen Parteienstaat für Ständestaat. Wien – Graz – Klagenfurt. 13. old.
12. Dassel (1929) 3. old.
13. Weber, Quirin (1989): Korporatismus statt Sozialismus. Die Idee der berufsständischen Ordnung im schweizerischen Katholizismus während der Zwischenkriegszeit. Universitätsverlag: Freiburg. 58. old.

14. Szekfü Gyula (1920): Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Élet Irodalmi és Nyomda Rt.: Budapest.
15. Bangha Béla (1920): Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Szent István Társaság: Budapest.
16. Lásd bővebben: Mózesy Gergely (2005): Prohászka Ottokár életútja 1-2. SZEM II./4. – III./1.
17. Sáfrány Attila (2004): Giesweinn Sándor emlékezete. Vigilia 69. évf. 2004/6.
18. Ezek összegzését lásd: Zachar Péter Krisztián (2015): Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között. L'Harmattan: Budapest. 85-119. old.
19. Vö.: Egresi Katalin (2008): Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919-1939. Napvilág Kiadó: Budapest, 24-30.
20. Botos Máté (2010): Az állam szerepei és értelmezése a keresztényszociális ideológiában, avagy: egy konzervatív politikai gazdaságtan kezdetei. Heller Farkas Füzetek. Gazdaság- és eszméletörténeti tanulmányok. VIII. évf. Tarsoly Kiadó: Budapest, 91. old.
21. Mayer-Tasch, Peter Cornelius (1971): Korporativismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee. Athenäum Verlag: [Frankfurt am Main] 5-6. old.
22. Erről lásd: Pesch, Heinrich (1914): Lehrbuch der Nationalökonomie. Erster Band: Grundlegung. Freiburg, 414. old.
23. Rauscher, Anton (1969): Das Subsidiaritätsprinzip in der Kirche. Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaft (JSCW) Band 10. 301-316. old.
24. Mihelics Vid (1932): A Korunk Szava ankétja a hitlerizmusról. Korunk Szava 2. évf. (1932) 11. sz., 11. old.
25. Boroviczeny Nándor (1925): A szolidarizmus eszméje a középkorban. Magyar Kultúra. XII. évf. I. 128-138. old.
26. Kovrig Béla (1929): Az állam fejlődő hatásköre. Magyar Szemle, V. kötet. 4. sz. (1929. április) 300-307. old. Itt: 305. old.
27. Varga László (1941): Szociális reform és hivatásrendiség. (Nemzeti Könyvtár 40-41. szám.) Budapest, 19-23. old.
28. Varga (1941) 25-31. old
29. Varga László (1933): Új társadalmi rend felé. Budapest, 20-21. old.
30. Varga (1941) 65-67. old.
31. Rigó Balázs (2013): A szociális igazságosság Varga László S. J. munkásságában. In: Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián (szerk): Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok. (Modern Minerva Könyvek 6.), Heraldika Kiadó: Budapest, 57. old.

32. Mihelics Vid (1940): A korforduló veszedelmei. Nemzeti Újság, 1940. augusztus 18.
33. Mihelics Vid (1933): Keresztényszocializmus. Magyar Szeme Társaság: Budapest, 31-32. old.
34. Strausz Péter (2011): Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás – Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: Dobák Miklós (szerk): A gazdasági és társadalmiérdekérvényesítés stratégiai és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan: Budapest, 190. old.
35. Petrás Éva (2013): Társadalmi tanítás és szociális kérdés. Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében, 1931–1944. Egyháztörténeti Szemle 14. évf. (2013.) 2. sz. 8. old.
36. Szekfü Gyula (1934): Három nemzedék és ami utána következik. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda: Budapest, 6. old.
37. Mihelics Vid (1930): A parlamentarizmus válsága és a demokrácia. Katholikus Szemle, 1930. IX. sz. 747. old.
38. A hivatásrendi gondolat magyarországi történetét lásd: Zachar Péter Krisztián (2018): The Concept Of Vocational Orders In Hungary Between The Two World Wars. Estudos Históricos 31. évf. 64. sz. 257-276. old.
39. Kownacki, Robert P. (1991): Catholic Social Thought – From Rerum Novarum to Centesimus Annus. The Ecumenical Review. Vol. 43, Issue 4 (October 1991) 430–434. Itt: 433. old.
40. Muzslay István (1992): Gazdaság és erkölcs. Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata. 1992/7. sz., 322. old. E tekintetben fontos a már őszösvetségi iránymutatás: Isten az embert saját képére teremtette, vagyis az egyházi tanítás alapeleme, hogy a másik emberben minden körülmények között Isten képmását és a krisztusi értelemben vett felebarátot kell látnunk, vagyis nem tekinthető egyszerű „termelési tényezőnek” az ember.
41. Muzslay István (1997): Az egyház szociális tanításának alapelvei. Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata. 1997/34. sz.
42. Vö.: Muzslay (1992)
43. L. részletesen: Zachar Péter Krisztián (2019): A magyar kereszténydemokrácia karizmatikus szervezője: Kerkai Jenő S. J. In: Petrás, Éva (szerk.) A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka. Barankovics István Alapítvány - Gondolat Kiadó: Budapest, 153-176. old.
44. Vö.: Gianone András (2012): Az Actio Catholica a pécsi egyházmegyében a püspöki körlevelek tükrében. In: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk): A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből. Pécs, 111. old.

45. Vö.: Soós Viktor Attila (2017): A Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesületének üldözése. In: Tabajdi Gábor (szerk): „Illegális ifjúsági munka”. Cserkészközösségek a diktatúrában. Budapest, 66-70. old.
46. Vö.: Balogh Margit (1998): A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946. Budapest. 1998; Gergely Jenő (1983): A KALOT indulása és az Imrédy-kormány. Vigilia 48. évf. (1983) 6. sz. 415-426.; Valamint vö.: Kovács K. Zoltán (szerk): Félbemaradt reformkor, 1935-1949: törekvések Magyarország keresztény humanista megújítására, a haza és a szegénység szolgálatában. A Katolikus Szemlében megjelent tanulmányok és a 2005-ben kiegészített, átdolgozott írások gyűjteménye. Budapest, 2005.
47. Lásd ezekről bővebben: Zachar (2015) 212-258. old.
48. Strausz Péter (2010): Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselési rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926-1940. Múltunk. Politikatörténeti folyóirat. LV. évf. 2010. 1. sz. 83-122. illetve Petrás (2013) 11-19.
49. Vö.: Balogh (1998) 87-89. old.
50. Varga József (1993): Keresztény szociális mozgalmak Magyarországon. Távlatok 15. évf. 477-490. old.
51. Molnár Sándor (2001): Teleki Pál titkos tevékenysége a Sándor-palotában. In: Vigh Károly (szerk): Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből. Budapest, 31–91. old. A Teleki-féle reformkoncepció államvezetésre vonatkozó részleteit dolgozta fel: Nyári Gábor (2016): Az „Sz programont”. Teleki Pál egy kevésbé ismert reformtervezete. Közép-európai Közlemények, 9. évf. 4. sz. 87-104. old
52. Varga J. (1993) 477-490. old.
53. Lásd erről bővebben: Klestenitz Tibor – Soós Viktor Attila – Petrás Éva (szerk.) (2019): Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára. Közi Horváth József Népfőiskola: Agyagosszergény.
54. Mihelics Vid (1940): Keresztény humanisták. Nemzeti Újság, 1940. november 22. 5. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Balogh Margit (1998): A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946. Budapest.
- Bangha Béla (1920): Magyarország újjáépítése és a kereszténység. Szent István Társaság: Budapest.
- Bethlen István (1933): Beszédei és írásai. Genius: Budapest.
- Boroviczeny Nándor (1925): A szolidarizmus eszméje a középkorban. Magyar Kultúra. XII. évf. I. 128-138. old.
- Botos Máté (2010): Az állam szerepei és értelmezése a keresztényszociális ideológiában, avagy: egy konzervatív politikai gazdaságtan kezdetei. Heller Farkas Füzetek. Gazdaság- és esztétörténeti tanulmányok. VIII. évf. Tarsoly Kiadó: Budapest.
- Dassel, Reinald (1929): Gegen Parteienstaat für Ständestaat. Wien – Graz – Klagenfurt.
- Egresi Katalin (2008): Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919-1939. Napvilág Kiadó: Budapest.
- Gergely Jenő (1983): A KALOT indulása és az Imrédy-kormány. Vigilia 48. évf. (1983) 6. sz. 415-426.
- Gianone András (2012): Az Actio Catholica a pécsi egyházmegyében a püspöki körlevelek tükrében. In: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértési Lázár (szerk.): A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a pécsi egyházmegye 20. századi történetéből. Pécs.
- Gulyás, László (2009): Az első világháború és Trianon következményei a magyar gazdaságra. In: Gulyás, László (szerk.) A modern magyar gazdaság története : Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATEPress Kiadó: Szeged 101-111. old.
- Gulyás László (2012): A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek 1919-1924. Attraktor: Máriabesnyő.
- Guóth Emil (2009): Trianontól Bécsig. A Horthy-korszak parlamentarizmusa a történelmi kihívások és a felelős politikusi döntések tükrében (1919–1939). Aposztróf: Budapest.
- Karpeles, Benno (1933): Klassenkampf, Fascismus und Ständeparlament. Typographische Anstalt: Wien.
- Klestenitz Tibor – Soós Viktor Attila – Petrás Éva (szerk.) (2019): Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára. Közi Horváth József Népfőiskola: Agyagosszergény.
- Kovács K. Zoltán (szerk) (2005): Félbemaradt reformkor, 1935-1949: törekvések Magyarország keresztény humanista megújítására, a haza és a szegénység szol-

- gálatában. A Katolikus Szemlében megjelent tanulmányok és a 2005-ben kiegészített, átdolgozott írások gyűjteménye. Budapest, 2005.
- Kovrig Béla (1929): Az állam fejlődő hatásköre. Magyar Szemle, V. kötet. 4. sz. (1929. április) 300-307. old.
- Kownacki, Robert P. (1991): Catholic Social Thought – From Rerum Novarum to Centesimus Annus. The Ecumenical Review. Vol. 43, Issue 4 (October 1991) 430–434.
- Mayer-Tasch, Peter Cornelius (1971): Korporativismus und Autoritarismus. Eine Studie zu Theorie und Praxis der berufsständischen Rechts- und Staatsidee. Athenäum Verlag: [Frankfurt am Main]
- Mihelics Vid (1930): A parlamentarizmus válsága és a demokrácia. Katholikus Szemle, 1930. IX. sz.
- Mihelics Vid (1932): A Korunk Szava ankétja a hitlerizmusról. Korunk Szava 2. évf. (1932) 11. sz.
- Mihelics Vid (1933): Keresztényszocializmus. Magyar Szeme Társaság: Budapest.
- Mihelics Vid (1940): A korforduló veszedelmei. Nemzeti Újság, 1940. augusztus 18.
- Mihelics Vid (1940): Keresztény humanisták. Nemzeti Újság, 1940. november 22.
- Molnár Sándor (2001): Teleki Pál titkos tevékenysége a Sándor-palotában. In: Vigh Károly (szerk): Ismeretlen fejezetek Teleki Pál életéből. Budapest, 31–91. old.
- Mózyessy Gergely (2005): Prohászka Ottokár életútja 1-2. SZEM II./4. – III./1.
- Muzslay István (1992): Gazdaság és erkölcs. Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata. 1992/7. sz.
- Muzslay István (1997): Az egyház szociális tanításának alapelvei. Távlatok. A magyar jezsuiták folyóirata. 1997/34. sz.
- Nyári Gábor (2016): Az „Sz programpont”. Teleki Pál egy kevésbé ismert reformtervezete. Közép-európai Közlemények, 9. évf. 4. sz. 87-104. old
- Pesch, Heinrich (1914): Lehrbuch der Nationalökonomie. Erster Band: Grundle-gung. Freiburg.
- Petrás Éva (2013): Társadalmi tanítás és szociális kérdés. Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében, 1931–1944. Egyháztörténeti Szemle 14. évf. 2. sz.
- Püski Levente (2005): Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jelle-géről. In: Romsics Ignác (szerk.): Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Osiris: Budapest. 206-233. old.
- Püski Levente (2006): A Horthy-rendszer (1919-1945). Pannonica: Budapest.
- Rauscher, Anton (1969): Das Subsidiaritätsprinzip in der Kirche. Jahrbuch für Christliche Sozialwissenschaft (JSCW) Band 10. 301-316. old.

- Rigó Balázs (2013): A szociális igazságosság Varga László S. J. munkásságában. In: Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián (szerk): Történelem és politika régen és ma. Tanulmányok. (Modern Minerva Könyvek 6.), Heraldika Kiadó: Budapest.
- Romsics Ignác (2010): Magyarország története a XX. században. Osiris: Budapest.
- Sáfrány Attila (2004): Giesweinn Sándor emlékezete. Vigilia 69. évf. 2004/6.
- Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere (1919-1944). In: Vida István (szerk.): Magyarországi politikai pártok lexikona, 1846-2010. Pártok és politika (Budapest, 2011). 143-153. old.
- Soós Viktor Attila (2017): A Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesületének üldözése. In: Tabajdi Gábor (szerk): „Illegális ifjúsági munka”. Cserkész-közösségek a diktatúrában. Budapest, 66-70. old.
- Strausz Péter (2010): Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviselői rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon 1926-1940. Múltunk. Politikátörténeti folyóirat. LV. évf. 2010. 1. sz. 83-122.
- Strausz Péter (2011): Szociális érdekegyeztetés és gazdaságirányítás – Útkeresés a két világháború közötti Magyarországon. In: Dobák Miklós (szerk): A gazdasági és társadalmi érdekérvényesítés stratégiái és szervezeti modelljei a 20. században. L'Harmattan: Budapest.
- Szekfű Gyula (1920): Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Élet Irodalmi és Nyomda Rt.: Budapest.
- Szekfű Gyula (1922): A liberális pártalakulás társadalmi alapjai. Keresztény Politika, 1922/1. 22. old.
- Szekfű Gyula (1934): Három nemzedék és ami utána következik. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda: Budapest.
- Turbucz Dávid: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. Múltunk, 2007. 4. sz.
- Varga József (1993): Keresztény szociális mozgalmak Magyarországon. Távlatok 15. évf. 477-490. old.
- Varga László (1933): Új társadalmi rend felé. Budapest.
- Varga László (1941): Szociális reform és hivatásrendiség. (Nemzeti Könyvtár 40-41. szám.) Budapest.
- Weber, Quirin (1989): Korporatismus statt Sozialismus. Die Idee der berufsständischen Ordnung im schweizerischen Katholizismus während der Zwischenkriegszeit. Universitätsverlag: Freiburg.
- Zachar Péter Krisztián (2015): Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között. L'Harmattan: Budapest.

Zachar Péter Krisztián (2018): The Concept Of Vocational Orders In Hungary Between The Two World Wars. *Estudos Históricos* 31. évf. 64. sz. 257-276. old.

Zachar Péter Krisztián (2019): A magyar kereszténydemokrácia karizmatikus szervezője: Kerkai Jenő S. J. In: Petrás, Éva (szerk.) *A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka*. Barankovics István Alapítvány - Gondolat Kiadó: Budapest, 153-176. old.

BENKE Mariann
doktorjelölt, adjunktus
Pécsi Tudomány Egyetem,
Gazdálkodástani Doktori Iskola

doctor candidate, assistant professor,
University of Pécs
Doctoral School of Business Administration
email: benkem@ktk.pte.hu

TANULÁSELMÉLETEK ÉS ÖSSZEHASONLÍTÁSAIK

LEARNING THEORIES AND THEIR COMPARISON

ABSTRACT

According to Buchanan and Huczinsky¹ learning has an important role in a person's life because we can achieve better salary with learning. Learning is also important for companies because it can influence the performance of individuals.

Learning is a part of the work process therefore learning and work are each other's consequences so we can't separate this two subjects from each other.

Learning is not only about collecting the right answers and information learning. It is thinking about our experiences. Organizational learning is a consciously planned effort to learn.²

„We can speak about learning when your behavior permanently change because of the result of your experience.”³

Buchanan-Huczinsky⁴ distinguish behaviorist and cognitive learning theories, Ertmer – Newby⁵ and Kispál-Vitai⁶ completes this with the constructivist learning theory. According to Schunk⁷ among cognitive theories there are learning theories which focuses on information processes. Virág⁸ completes the methodology with the view of connectivism which refers to the digitalization and development of learning technology and methodology.

The aim of this paper is to describe the definition of learning process and to explain the behavioral, cognitive, and constructive learning theories.

Kulcsszavak: tanulási elméletek, behaviorizmus, kognitív megközelítések, konstruktivizmus

Keynotes: learning theories, behaviorism, cognitive learning theories, constructivism

1. Bevezetés

A tanulás mind a pszichológia, mind a menedzsment tudományában értelmezett és a motivációs felfogással szoros kapcsolatban áll⁹. Northcraft – Neale¹⁰ szerint a tanulás és a motiváció nem választható el éles határvonal mentén egymástól, hiszen a két tevékenység összekapcsolódik, a szerzők az úgynevezett komplex tanulásra helyezik a hangsúlyt.

További bizonyíték a két terület összekapcsolódására, hogy a két témakört Griffin et. al.¹¹ és Fellenz – Martin¹² is egy témakörként kezeli. A tanulás a munkamotiváció kulcseleme, hiszen az alkalmazottak hamar megtanulják, hogy mely viselkedési formát jutalmaznak és mely viselkedési formát büntetnek a szervezeten belül.¹³

Fellenz – Martin¹⁴ külön tárgyalja a motivációs elméletek behaviorista megközelítéseit (Skinner¹⁵ és Pavlov¹⁶ elméletei), amelyeket a hagyományos értelemben vett megközelítések például a következő szerzők is inkább külön motivációs és a tanulás elméletekhez is sorolnak:

Buchanan – Huczynski¹⁷, Knights – Willmott¹⁸, Bakacsi¹⁹, Thompson²⁰, Robbins – Judge²¹ és Kispál-Vitai²².

A tanulás egy multidimenzionális folyamat, amely több motivációs forrás kölcsönhatását foglalja magában (például érdeklődés, értékek, célok, meggyőződések) és a kognitív változókat (előzetes tudás, stratégia használata).²³

Az összetett munkamódszerek gyakran elsajátíthatók mások munkájának megfigyelésével, ha az új munkavállaló megfelelő szerepmodellt lát a környezetében, akkor nagyobb eséllyel sajátítja el a megfelelő munkahelelyi viselkedést, ebben a Bandura²⁴ által megfogalmazott utánzásos tanulás (vicarious learning) vagy a társas tanulás (social learning) is segíthet²⁵.

Felder – Silverman²⁶ szerint „a strukturált környezetben történő tanulás két-lépcsős folyamatként értelmezhető, amely magában foglalja az információ fogadását és feldolgozását”.

„A tanulásnak, a szervezeti magatartástudományban talán leginkább elterjedt megfogalmazása a következő: „Tanulás bármely viszonylag tartós magatartásváltozás, mely tapasztalataink eredményeként következik be”²⁷.

Buchanan – Huczinsky²⁸ szerint a tanulás fontos az egyén számára, hiszen szerepet játszik a magasabb kvalifikáció és fizetés elérésében. A tanulás

szervezeti szinten is fontos tényező, hiszen segítségével, vagy annak hiányában az egyén akár magas, vagy akár alacsony szintű teljesítményt tud realizálni. Ahhoz, hogy az egyén teljesítményt érjen el, tudnia kell értelmezni a feladatot. Buchanan – Huczinsky²⁹ szerint a tudás számos szervezeti folyamatban szerepet játszik, mint például:

- az új munkaerő kiválasztása;
- a munkahelyi képzés tervezése;
- a fizetési rendszer megtervezése;
- visszajelzés és értékelés az egyéni teljesítményekről;
- a tanuló szervezet formáinak kialakítása.

A tanulás a munka része, a munka és a tanulás egymás következménye, a két összefonódó tevékenység nem választható el egymástól, leválasztásuk egymástól mesterséges és nem mindig működik jól. A tanulás nemcsak a helyes információk és válaszok begyűjtését jelenti, hanem a megszerzett tapasztalatokon való elmélkedést, gondolkodást. A szervezeti tanulás a tudatosan tervezett erőfeszítést jelenti a tanulásra³⁰. Mindannyian képesek vagyunk tanulásra és problémamegoldásra, mindez a befektetett erőfeszítéstől is függ.

2. A tanulás elméleti megközelítései és azok csoportosításai

A tanulás szoros kapcsolatban áll az emlékezéssel és memóriával, a tanulásnak különböző típusait különböztetjük meg, ezek Oláh³¹ szerint a következők:

- Perceptuális tanulás: egy korábban már észlelt inger felismerése. Ehhez kapcsolódik a barátaink és a családunk felismerése is.
- Feltételes reflex: ennél a tanulási típusnál fontos, hogy inger-típusú és válasz-típusú tanulást különböztetünk meg.
- Az inger-típusú kondicionálás, vagy inger típusú tanulás (klasszikus kondicionálás) során egy korábban lényegtelen inger válik fontossá, az egyén megtanulja, hogy az őt érő ingerre milyen magatartással válaszoljon.

Az egyik leghíresebb kísérlet, amelyben Pavlov a kutyák élettani viselkedését vizsgálta³². A kísérletben a feltétlen reflex az étel volt, amely hatására a kutya nyálazni kezdett, majd a feltételes és feltétlen reflex vizsgálatához nemcsak állatkísérletek kapcsolódnak. A kísérlet során a kutya egy idő után már akkor is nyálazni kezdett, amikor az ételt még nem látta, de a csengő-

szót már hallotta. Az esetben az étel a feltétlen reflexet váltotta ki, a csengőszó hatására feltételes reflex alakult ki a kutyában.

A válasz-típusú kondicionálás, vagy operáns kondicionálás esetében a magatartási viselkedés a következménytől is függeni fog. A következmény ebben az esetben lehet pozitív, azaz jutalom, illetve negatív, azaz büntetés is.

Az operáns, vagy más néven instrumentális kondicionálás Skinner nevéhez fűződik, aki állításait állatkísérletekkel próbálta igazolni. Az elmélet nemcsak a tanulás megértésében jelent segítséget, hanem a motivációs elméletek között is számon tartjuk, mint megerősítés elméletet³³. Skinner nevéhez fűződik a viselkedésformálás fogalma, amely szelektív megerősítést jelent, csak azok a viselkedési formák kerülnek jutalmazásra, amelyek kívánatosak. A munkahelyi viselkedésben ez annyit jelent, hogy a szervezet számára hasznos viselkedést támogatni kell jutalommal, a nemkívánatos viselkedést pedig ki kell iktatni³⁴.

Az esetek a klasszikus kondicionálás fogalmát magyarázzák, amely kialakulhat más ingerek hatására is, azonban ki kell emelni, hogy a viselkedés mindaddig fennmarad, amíg a pozitív megerősítés fennáll, amennyiben elmarad, úgy a viselkedés elhal.

A motoros tanulás új mozgásminták elsajátítására alkalmazható, például tánc-tanulásnál, autóvezetésnél, vagy biciklizésnél használjuk ezt a típust³⁵. Ennél az esetnél folyamat jellegű tanulásról beszélünk, azaz itt a képességek megszerzésére esik a hang-súly, azaz bizonyos gyakorlati jellegű cselekedeteket képesek vagyunk végrehajtani.

A tanulás egy másik típusa a deklaratív, tárgyi, vagy lexikális jellegű tudás, amely valami tartalmának a megtanulására vonatkozik.

Oláh³⁶ a tanulásméletek megismertetése során elsősorban a behaviorista megközelítéseket mutatja be, azaz a megfigyelhető és mérhető viselkedést tanulmányozza.

Bakacsi³⁷ hét elméleti megközelítést mutat be a tanulóssal kapcsolatos magatartás-változás bemutatására, melyek a következők:

- Klasszikus kondicionálás elmélete: megegyezik az inger típusú kondicionálás fogalmával.
- Az operáns kondicionálás elmélete pedig a válasz-típusú kondicionálás megfelelője.
- Társas tanulás: Bandura³⁸ nevéhez fűződik.
- A társas tanulás elmélete már a motivációs elméletek, ezen belül az öndeterminációs elmélet kapcsán is felmerült, ez is azt bizonyítja, hogy a tanulás és motiváció jelenléte egymástól nem választható el.

A társas tanulás, vagy más néven behelyettesítő tanulás Bakacsi³⁹ szerint az operáns tanulás egy válfajának is tekinthető, hiszen az egyén jelenlegi magatartása valamely más viselkedési formának az eredménye. Ez azt jelenti, hogy döntéseinken, magatartásunkon akár mások viselkedésének megfigyelése által változtattunk. A társas tanulás feltételei⁴⁰:

- az egyén valamilyen oknál fogva felfigyel a modellezendő személyre;
- elegendő információ áll az egyén rendelkezésére ahhoz, hogy a viselkedést modellezni tudja;
- az egyénnek rendelkeznie kell a modellezéshez szükséges képességekkel és készségekkel,
- a viselkedés átvételétől az egyén jutalmat, vagy valamilyen eredményt vár.

Komplex tanulás: a „... lényege, hogy az intelligens ember a világ számos tényét, vonatkozását gondolatilag leképezi, és ezeken a gondolati képeken (mentális reprezentációkon) hajt végre különféle logikai műveleteket”⁴¹. Az egyén a tanulási folyamat során hiedelmeiről, gondolatairól kognitív térképeket készít, melyek segítségével szimulálja a helyzetet. A tevékenység itt is csak akkor tekinthető tanulásnak, ha az mindezzel párhuzamosan az egyén viselkedésében is változást eredményez.

Mivel az agyunk korlátozott számú információt képes feldolgozni, így ez a cselekvésnél is hasonlóképpen működik, azaz vannak olyan tevékenységek, amelyeket az egyén megtanul és a későbbiek során rutinszerűen végez, például úszás és biciklizés.⁴² szerint ezeket a cselekvéseket egy négylépcsős folyamat révén érhetjük el:

- Hozzá nem értés fázisa: nem tudjuk, hogy mit és hogyan, de elkezdjük a tevékenységet.
- Tudatos hozzá nem értés fázisa: az egyén szembesül a hiányosságaival és igyekszik azokat pótolni, folyamatosan tanulni, próbálgatni.
- Tudatos hozzáértés fázisa: értünk a tevékenységhez, de még mindig nagy hangsúlyt kell fektetni a hibák elkerülésére.
- Tudattalan hozzáértés fázisa: az egyén olyannyira elsajátítja a tevékenységet, hogy annak végzése már rutinszerűen folyik.

A tanulás korlátai, egy és kéthurkos tanulás: a tanulás korlátja, hogy néha hiába tanulunk meg valamit elméletben, a gyakorlatban másképp fogunk cselekedni, ilyen például az autózás. Argyis⁴³ szerint az egyén arra törekszik, hogy a végzett tevékenység során megőrizze alapvető értékeit:

- önkontroll érvényesítése,

- nyereség-maximalizálás és veszteség-minimalizálás,
- negatív érzések háttérbe szorítása,
- racionalitás.

Az egyhurkos tanulás annyit jelent, hogy az egyén vizsgálja mások magatartásának a következményeit, ha a következmény megfelel az egyén számára, akkor követi a mintát, ha nem akkor módosít rajta, Bakacsi⁴⁴ szerint ez a viselkedés lényegében az operáns kondicionálás egy változata. „Kéthurkos tanulásról akkor beszélhetünk, ha az elvárásainknak nem megfelelő következmény esetén először a magatartást meghatározó tényezőket vizsgáljuk felül és változtatjuk meg, s ennek eredménye-ként változik a viselkedésünk.”⁴⁵

Buchanan – Huczinsky⁴⁶ behaviorista és kognitív tanuláselméleteket különböztet meg, Ertmer – Newby⁴⁷ és Kispál-Vitai⁴⁸ a csoportosítást kiegészíti a konstruktivista filozófia tanulás felfogásával. Schunk⁴⁹ szerint a kognitív elméletek között külön megkülönböztethetők olyan elméletek is, amelyek az egyén információfeldolgozására helyezik a hangsúlyt.

Virág⁵⁰ az iménti hagyományos megközelítést kiegészíti a konnektivizmus tanulás-elméletével, amely utal a digitális korszakhoz kapcsolódó tanuláselméletekre, az oktatásmódszertan, az oktatástechnika fejlődésére. Az irányzat tulajdonképpen Siemens⁵¹ nevéhez fűződik, az oktatást, pedagógiát és hálózatkutatást foglalja össze. Virág⁵² szerint az irányzat a szociális konstruktivizmusra való válaszként jelent meg, amely az internet adta robbanásszerű információáramlással foglalkozik. Forgó⁵³ úgy véli, hogy az internet elterjedésével megjelennek az úgynevezett hálózatalapú online tanulási formák is. A következő fejezet az említett (behaviorista, kognitív, konstruktivista tanuláselméletek) tanulási megközelítéseket kívánja kifejteni.

2.1. Behaviorista tanuláselméletek

A behaviorista tanuláselméletek a behaviorista pszichológiai felfogáshoz tartoznak, a behaviorizmus Kispál-Vitai⁵⁴ szerint a következőképpen definiálható:

„Olyan pszichológiai irányzat, mely kizárólag a megfigyelhető, mérhető viselkedést tanulmányozza, és nem foglalkozik belső lelki folyamatokkal, mint a tudat, lelki tevékenység, mert ezeket nem tartja hiteles, létező jelenségeknek.”

A behavioristák szerint minden viselkedés az ösztönzésre adott reakció. Azt feltételezik, hogy az egyén cselekedetét a külső környezete határozza meg, ez ösztönzést ad arra, hogy a múltban bekövetkezett ingerekre

reagáljunk. A behaviorista pszichológusok közös meggyőződése, hogy nincs szükség a belső mentális folyamatok feltárására, hanem elegendő azt tudni, hogy az adott viselkedésért melyik inger a felelős. Feltételezik, min-den ember, amikor megszületik, egy maroknyi belső reflexszel rendelkezik (inger-válasz reakció, amit nem kell tanulni), az egyén komplex viselkedésmódja a környezettel való kölcsönhatás eredménye. Feltételezik, hogy a tanulási fázisok közösek, azaz nincs különbség az ember és az állatok tanulása között. Ezért megfigyeléseiket többnyire laboratóriumi körülmények között kísérleti állatokon végzik. „Azért tanulmányozzuk az állatok viselkedését, mert egyszerűbb. Az alapvető folyamatok könnyebben felfedhetők, és a viselkedés hosszabb időn át regisztrálható. A megfigyeléseket nem bonyolítja a kísérletvezető és a kísérleti személy kapcsolata”⁵⁵.

Watson tanuláselmélete (1913):

John Broadus Watson (1878-1958) a modern behaviorizmus alapítója úgy gondolta, hogy a korábbi tanulmányok, amelyek a gondolatokkal és az elmével foglalkoztak tudománytalanok voltak⁵⁶. Watson⁵⁷ véleménye, hogy ha a pszichológia tudománnyá válna, akkor a fizika tudományához hasonlóan megfigyelésekkel és méréssel kellene az állításokat igazolni. A pszichológusok számára a viselkedés tanulmányozása a vizsgálat tárgya. Watson⁵⁸ úgy vélte a Pavlov által kidolgozott klasszikus kondicionálás elmélete alkalmas lehet az emberi viselkedés tudományának megteremtésére. Watson lenyűgözte, hogy Pavlov egy olyan módszert fejlesztett ki, amely lehetővé tette a viselkedés pontos megfigyelését és mérését. Watson úgy vélte, hogy a pavlovi modell kiterjesztése alkalmas lehetne a különböző tanulási formák és személyiségbeli jellemzők számszerűsítésére. Példaként említhető, hogy az újszülött kisgyermek három érzés kifejezésére képes, ezek a düh, a szeretet és a félelem. Watson elgondolása szerint ezek az alapvető érzések összekapcsolhatóak ingerekkel a pavlovi modellen keresztül, mind-ezen keresztül pedig kialakítható az egyén komplex felnőtt élete⁵⁹. Leegyszerűsítve bármely bonyolult viselkedési forma leírható inger és az arra adott válasz eredményeként.

A behaviorizmus nemcsak a viselkedés tanulmányozására szolgál, hanem arra, hogy megmagyarázzák a környezeti tényezők tanulásra gyakorolt hatását. A kondicionálással foglalkozó elméletek közül Skinner⁶⁰ megállapításai a legismertebbek, ezen kívül Thorndike és Pavlov munkásságáról is említést kell tenni a behaviorista irányzaton belül. Pavlov klaszszikus kondicionálás és Skinner⁶¹ operáns kondicionálás elméletéről

már szó esett a tanulás elméleti megközelítéseinek kapcsán, így ebben fejezetben erre nem térek ki.

Thorndike tanuláselmélete (1911):

Thorndike (1874-1949) behaviorista pszichológus nevéhez fűződik a konnekcionizmus elmélete, amely az Amerikai Egyesült Államokban a tizenkilencedik század első felében meghatározó tanulási elmélet volt⁶². Thorndike az oktatást, tanulást, egyéni különbségeket és intelligenciát kutatta. Mayer⁶³, Schunk⁶⁴ és Kispál-Vitai⁶⁵ szerzőkkel ellentétben Pléh⁶⁶ úgy véli, hogy Thorndike munkásságának behaviorista jellege vitatható, az inkább a kognitív elméletek közé sorolandó.

„Thorndike, mint neveléslélektan-professzor elsősorban humán kísérletekkel foglalkozott s ő annak a máig érvényes hitnek a kidolgozója, hogy a tanuláslélektan az emberi, sőt egyenesen az iskolai tanulás modelljévé és magyarázó elvévé tehető”⁶⁷.

A nevéhez fűződik az úgynevezett próba-hiba-tanulás módszere (Trial-and-Error Learning). Kísérletei során az állatok problémamegoldását vizsgálta⁶⁸, egy ilyen tipikus vizsgálat a ketrecbe zárt macska esete. A macskának vagy egy gombot kellett megnyomnia a kijutáshoz, vagy a reteszt elhúzni. Az eljárás során a ketrec mellé ételt helyeztek, így az állatnak nagyobb motivációja volt a kijutásra. A folyamat alatt az állat próbálgatás által jutott a megoldáshoz, és amikor ismételtén visszahelyezték minden egyes esetben egyre gyorsabban oldotta meg a feladatot. Thorndike megfigyelései az operáns kondicionálás kiindulópontját jelentik. Thorndike⁶⁹ elismeri, hogy az állatok tanulása más, mint az emberi tanulás, hiszen az egyén képes a különböző ötletek összekapcsolására, elemzésre és érvelésre, ez a megállapítás már kapcsolódik a kognitív tanulási felfogáshoz, hiszen nemcsak a viselkedésre, hanem a belső folyamatokra is koncentrálni.

Thorndike⁷⁰ nevéhez fűződik a hatás és gyakorlat törvénye (Laws of Exercise and Effect). A hatás törvénye annyit jelent, hogy, ha az ingerre adott válasz esetén az alanyt jutalmazzuk, akkor a viselkedés ismétlődni fog, ha az alanyt büntetjük, akkor a viselkedés elhal. A gyakorlat törvénye (Law of Exercise) két részből áll. Az egyik a használhatóság (Law of Use) – amikor az ingert válasz követi és a viselkedés ismétlődik. A másik a használhatatlanság (Law of Disuse) törvénye – amikor az ingert nem követi válasz⁷¹.

Thorndike⁷² állításai igazolására kísérletet végzett, ötven papír cetlit osztott ki a kutatásban résztvevőknek, akiknek meg kellett becsülni azok hosszát. A kísérlet első fázisában nem adott visszajelzést, a második fázisban csak annyit mondott, hogy az adott válasz helyes, vagy sem. A kísérlet

fázisainak többszöri megismétlése után arra következtetésre jutott, hogy az emberek és az állatok tanulása között van hasonlóság, hiszen mind a macska, mind a kísérleti alanyok esetében a pozitív visszajelzés, vagy jutalom hatására a viselkedés ismétlődött.

Thorndike a tanulási folyamatok vizsgálatánál nagy hangsúlyt fektet a jutalomra, amely az egyént további feladatelvégzésre ösztönzi.

Thorndike⁷³ nevéhez fűződik a készenlét törvényének megfogalmazása is (Law of Readiness), amely kimondja, hogy ha valaki készen áll a cselekvésre, akkor jutalmazni és nem büntetni kell annak érdekében, hogy azt meg is tegye. Ha az egyén nem áll készen a tanulásra és nincsenek meg hozzá a megfelelő képességei, akkor a kísérletező tanulás inkább büntetés és időpazarlás.

Thorndike⁷⁴ megfogalmazta a tanítás alapelveit (Principles of Teaching), az oktató ugyanis segíthet a hallgató szokásainak formálásában:

- Ne várjuk el, hogy a szokások maguk formálják magukat, alakítsuk a szokásokat.
- Vigyázzunk azokkal a szokásokkal, amelyeket később teljesen meg kell szüntetni.
- Ne alakítsunk egyszerre több szokást, amikor egy is megteszi.

Csak olyan szokások kialakítására van szükség, amit később hasznosíthatunk.

Szintén Thorndike⁷⁵ nevéhez fűződik a mentális fegyelem (Mental Discipline) definíciója, amely annyit jelent, hogy bizonyos témakörök tanulása (klasszikusok, matematika) jobban fejleszti a mentális működést, mint más témakörök tanulmányozása. Feltevése igazolására 8500 diák tanulási eredményeit vizsgálta, ennek során összehasonlították, hogy a különböző kurzusok keretein belül a diákok hogyan teljesítettek. Úgy vélték, hogy vannak olyan tárgyak, amelyek tanulása az egyén számára nagyobb szellemi nyereséget eredményez. A kutatás eredményeképpen arra jutottak, hogy azok a hallgatók, akik jobb kezdeti képességekkel rendelkeztek, függetlenül attól, hogy milyen tárgyat tanultak sokkal jobb eredményt értek el társaikhoz képest.

Thorndike elmélete mindezek alapján megkérdőjelezi a belső motiváció fontosságát, hiszen véleménye szerint alapvetően az számít, hogy ki milyen képességgel rendelkezik, ez pedig előre vetíti a későbbi teljesítményt is.

Deci – Ryan⁷⁶ szerint nem a tevékenység jellege számít, hanem a belső motiváció egy feladat elvégzése során. Thorndike⁷⁷ kutatásából pedig arra tudunk következtetni, hogy nincsenek olyan témakörök, amelyek jobban

fejlesztik a mentális működést, ugyanakkor, ha az egyén a folyamat kezdetkor jobb képességgel rendelkezik társaihoz képest, akkor sikeresebb lesz a tanulás során is.

Guthrie tanuláselmélete (1952):

Guthrie (1886–1959) szintén behaviorista pszichológus és matematika tanárként tevékenykedett a Washingtoni Egyetemen, az ő nevéhez fűződik folyamatos kondicionálás elméletének kidolgozása. Guthrie szerint a tanulás alapja a kapcsolat az inger és a válasz között. A tanulási folyamat során a kísérleti állat azt a cselekvést ismétli meg, amelyet utoljára végzett. A folyamatos inger, folyamatos választ eredményez, amely elősegíti a tanulási folyamatot. Guthrie úgy vélte, hogy nincs szükség jutalomra, vagy büntetésre, hiszen az az ingerhelyzet megváltozását eredményezné. Guthrie elmélete szerint a jutalom nem segíti elő a cselekvés ismétlődését, hiszen az alaphelyzet megváltoztatásával megakadályozza az inger és a válasz találkozását⁷⁸. Azaz Thordike ketrecében a kísérleti állat nem kapcsol választ az eredeti ingerhez, hiszen a jutalom hatására a helyzet teljesen megváltozik⁷⁹. A jutalom hiánya miatt Guthrie elméletét számos kritika érte, az elmélet kapcsán a kutatók jobbra a helytelenséget próbálták bizonyítani.

Guthrie⁸⁰ hitt abban, hogy a tanuláshoz sem jutalmazásra, sem büntetésre nincs szükség – ezért számos kutató bírálta –, mert azok gátolják a tanulási folyamatot. Deci – Ryan⁸¹ szerint sincs szükség jutalomra, a szerzőpáros véleménye, hogy a külső jutalom hatására megszűnhet az egyén belső motivációja, amely a cselekvés hajtóereje. A hasonlóság a két elmélet között, hogy mindkét elmélet elutasítja a jutalom fontosságát, a különbség pedig, hogy Guthrie⁸¹ elmélete a behaviorista felfogáshoz tartozik.

Pléh⁸² szerint „ma is felmerül a konnekcionista gondolatrendszerben, hogy vajon minden tanulás visszajelzésen kell, hogy alapuljon, vagy vannak-e „felügyelő nélküli” pusztán gyakoriságon alapuló mintázatkiemelő tanulási formák.”

2.2. Kognitív tanuláselméletek

A kognitív tanuláselméletek az egyén viselkedését elsősorban a belső lelki folyamatokkal magyarázzák. Az elmélet megjelenése az 1950-es évek végére és az 1960-as évek elejére tehető, az egyik legfontosabb képviselői Ulric Neisser és Albert Bandura. Bandura nevéhez fűződik a társas tanulás elmélete is (social cognitive theory).

A kognitív, vagy információfeldolgozással foglalkozó elmélet a pszichológiában azzal érvel, hogy amikor tanulunk, akkor mentális struktúrákat tanulunk, ezt a mentális folyamatot érdemes vizsgálni, még akkor is, ha direkt módon ezt nem tudjuk megfigyelni.

A kognitív pszichológia Kispál-Vitai⁸⁴ szerint: „*olyan pszichológiai irányzat, mely az emberekben lezajló, belső lelki folyamatokat tanulmányozza, különös tekintettel a tudás keletkezésére.*” A kognitív pszichológia elsősorban azokkal a szellemi folyamatokkal foglalkozik, amelyek során az egyén a tanulási folyamat eredményeként megszerzi a tudást⁸⁵.

Neisser kognitív tanuláselmélete (1984):

Neisser (1928-2012) német származású amerikai pszichológus az Emory Egyetem professzora⁸⁶, akit a kognitív pszichológia atyjának tekintenek. A kognitív pszichológia megjelenése válasz volt a behaviorista elméletekre, elsősorban az információfeldolgozásra helyezi a hangsúlyt és arra, hogy az egyén információfeldolgozásának milyen eredménye mutatkozik a viselkedésében. Vizsgálati területei az észlelés, figyelem, memória és nyelv. A vizsgálatokhoz statisztikai elemzést és laboratóriumi kísérleteket is használnak. Neisser⁸⁷ szerint, amikor tanulunk, kognitív sémákat tanulunk ezek a korábbi tapasztalatok, amelyek segítenek a jelenlegi helyzet megoldásában. A kognitív elméleteknél fontos tényező az úgynevezett belátásos tanulás, azaz az „aha” élmény, a probléma akkor megoldható, ha értjük is azt.

Az információfeldolgozás és megértés fontos kezdeti szakasza az egyén észlelési folyamata, Neisser⁸⁸ nevéhez fűződik a konstruktív percepció elmélete. Az elmélet szerint az észlelési ciklusunk állandóan zajló folyamatot jelent, amely során a rendezett szenzoros információ és az értelmező sémák összekapcsolódnak. Oláh⁸⁹ úgy véli, hogy „az észlelés konstruktív elméletei szerint a percepció lényegét a többértelmű, változó ingerek kognitív értelmezése jelenti. A gondolkodási-megértési folyamatok fejlődnek, finomodnak, tökéletesednek és ennek a perceptuális tanulási folyamatnak az eredményeként gazdagszik a fejünkben a világról alkotott, elraktározott tudásreprezentáció.”

Neisser et. al. (1996) vizsgálták az intelligencia hatását a tanulásra; az intelligencia kutatása azért kiemelkedő jelentőségű, mert az emberek különböző módon értenek meg bonyolult gondolatokat, alkalmazkodnak a környezethez, vagy tanulnak a tapasztalatokból.

Az intelligenciatesztek korai megközelítése (Binet - Simon, 1916) inkább a pszichometriai méréseken alapult, célja hogy mérje az iskolai teljesítményt és képességeket, egyes alkalmazások kifejezetten a szellemileg visszama-

radott, vagy viselkedési zavarokkal küzdő gyermekek vizsgálatára irányultak. Fontos hangsúlyozni, hogy alkalmazásuk első-sorban az amerikai és európai térségben közkedvelt, ez egyrészt a módszer korlátait is adja, hiszen a két kultúrától eltérő térségekben az eredmény nem minden esetben tekinthető relevánsnak⁹⁰. Az intelligencia (IQ) tesztek sokféle képességet mérhetnek, azonban a tudósok véleménye ennek hitelességéről megoszlik. A megközelítés kritikusai pl. Gould⁹¹, Gardner⁹², Ceci⁹³, azt állítják, hogy az intelligencia szintjén nem lehet csupán az iskolai teljesítményekre alapozni, mert emellett fontos szerepet játszanak az egyén mentális képességei is.

Az elmélet kritikusai kijelentésükkel lényegében megkérdőjelezik a teljesítmény fontosságát a tanulásban, hiszen ahhoz megfelelő mentális képességnek is kell kapcsolódnia. A megközelítés támogatói úgy vélik, hogy lényeges a tesztpontszámok stabilitása, ezt vallja többek között Jensen⁹⁴, Eysenck⁹⁵, Carrol⁹⁶, Herrnstein – Murray⁹⁷ is.

Gardner szerint a pszichometriai tesztek az egyén nyelvi, logikai és térbeli intelligenciájának mérik néhány részletét, amely nem tárja fel a képességek teljes spektrumát, ezért kidolgozta a „Frames of Mind” többtényezős intelligencia elméletét, amellyel különböző területek kiemelkedő tehetségeinek képességei is mérhetővé válnak. A kritikusok véleménye szerint Gardner⁹⁸ elmélete inkább képességek mérésére, mint intelligencia mérésére alkalmas⁹⁹.

Az intelligencia elméleteket kiegészítve Sternberg¹⁰⁰ is próbálta tökéletesíteni a mérési eljárást, véleménye szerint az intelligencia három alapvető aspektusból áll, amely az analitikus, kreatív és gyakorlati képesség, a legtöbb teszt az alapvető aspektusok közül csupán az analitikus képességet tudja mérni. Neisser¹⁰¹ már korábban megállapította, hogy kétfajta tudás különböztethető meg az egyik az elemző, vagy tanulmányi jellegű, a másik pedig a gyakorlati intelligencia. Az elemző, vagy tanulmányi jellegű problémák pontosan meghatározottak, minden információ a rendelkezésre áll, egy megoldás tekinthető helyesnek, valamint Neisser et. al.¹⁰² szerint ezek a problémák önmagukban egyáltalán nem, vagy csak kevésbé tekinthetőek érdekesnek. Ezzel ellentétben a gyakorlati jellegű problémamegoldásnál lényeges, hogy magát a problémát fel kell ismerni, meg kell határozni, információt kell gyűjteni, napi tapasztalat és rutin kell a megoldáshoz, valamint szükség van az egyének bevonására és motivációra, ahhoz, hogy ezek a problémák megoldhatóvá váljanak.

A gyakorlati intelligencia fontos formája a tacit, azaz nem tudatos tudás, amelyre az egyén cselekvés közben saját maga tesz szert, ez a tudás másoktól közvetlen módon nem sajátítható el. A gyakorlati intelligencia mérésére

kifejlesztettek üzleti kérdőíveket is, amelyek jobbra a munka minőségével kapcsolatosak¹⁰³. A gyakorlati intelligencia jelentőségét igazolják Hunter¹⁰⁴ és Jensen¹⁰⁵ kutatásai is. Példa a gyakorlati intelligenciára, hogy a brazil utcagyerekek bár sohasem tanultak direkt módon matematikát az iskolában, mégis meg tudják oldani azokat az alapvető matematikai problémákat, amelyek az utcai élethez elengedhetetlenek¹⁰⁶.

Ki kell emelni, hogy a kultúrának nagy szerepe van az intelligencia fogalmának értelmezésében. Okagaki – Sternberg¹⁰⁷ angol-amerikai és mexikói-amerikai szülőket kérdezett arról, hogy mi a véleményük a gyermeknevelésről és intelligenciáról. Az angol-amerikai szülők kivételével az intelligens gyermek kapcsán olyan értelmezések kerültek elő a kognitív képességek mellett, mint a motiváció, kapcsolatépítés és gyakorlati képességek.

Azaz a hagyományos pszichometriai tesztek – amelyek az intelligenciaszintet mérik –kiegészíthetők olyanokkal, amelyek a gyakorlati képességet és motivációt mérik, még-pedig azért, hogy árnyaltabb képet kaphassunk az egyén cselekvése szempontjából (munka, tanulás, vagy bármely más feladat elvégzése) fontos jellemzőit illetően¹⁰⁸.

Vigotszkij¹⁰⁹ a konstruktivista tanulásméletek képviselőjének megállapítása, hogy az egyén intelligenciája a társas tanulás függvénye, azaz az egyén a szocializációs folyamat során először szüleitől tanul, majd az iskolában tanáraitól és az őt körülvevő más környezetből is elsajátít viselkedési formákat. Egyes kutatók szerint meghatározó lehet az intelligencia szempontjából az egyén családi környezete és társadalmi helyzete, ez akár előre jelezheti az egyén tanulással töltött éveinek hosszát és jövőbeli státuszát¹¹⁰. Szerintük ugyanis az IQ teszt kitöltésével szerzett pontok és a tanulásban eltöltött évek száma pozitívan korrelál (0,55 értékű), valamint véleményük szerint az egyén osztályháttéré és a tanulmányi idő hossza szintén pozitív korrelációt mutat, ám ez már sokkal kisebb értékű az előzőnél. Rehberg – Roshental et. al.¹¹¹ szerint azonban más oka is lehet annak, hogy a magas intelligencia hányadossal rendelkező tanulók tovább maradnak az iskolapadban. Véleményük szerint ezért a tanulás jutalmazó szerepe a felelős.

Hunter¹¹² kutatása arra figyelmeztet, hogy még az intelligencia jó előrejelző lehet a tanulási teljesítményben, úgy a munkahelyi teljesítményt már kevésbé, mindösszesen 29%-os mértékben tudja előre vetíteni, hiszen az intelligencia teszt nem méri az egyén más társas képességeit. Mindennek ellenére a magasabb intelligencia hányadossal rendelkezők gyorsabban fogják fel és keresik vissza a beérkező ingereket, így Neisser et. al.¹¹³ szerint gyorsabb reakciókészséget is várhatunk el ezektől az egyénektől.

Egy másik fontos tényező az intelligencia kapcsán az egyén fiziológiai körülményei, például a gyermekkorban fennálló tartós éhezés befolyásolhatja az egyén későbbi intelligencia szintjét, tanulási képességeit és teljesítményét egyaránt¹¹⁴.

Bandura társas tanulási elmélete (1986):

Albert Bandura (1925-) amerikai pszichológus, a Stanford Egyetem oktatója volt. Bandura azon kutatók közé tartozik, aki az emberi tanulást és motivációt egyaránt vizsgálta, így megerősítve a két témakör fontosságát és közös vonásait. Bandura elméletei a tanulás szempontjából behaviorista és kognitív elemeket is tartalmaznak, azaz az elmélet keverten tartalmazza a két tanulási megközelítést¹¹⁵. Schunk¹¹⁶ elismeri Bandura elméletének behaviorista jegyeit, de inkább magát a megközelítést a kognitív elméletek közé sorolja néhány jellemzőt leszámítva, melyeket később tárgyal a fejezet.

Bandura kutatásaiban (Bobo doll kísérlet) bizonyította, hogy az emberek bizonyos viselkedési formákat utánognak anélkül, hogy jutalmat, vagy büntetést kapnának érte. Az úgynevezett „Bobo doll” kísérletet gyermekek segítségével végezték, akik olyan felnőtt viselkedésmintákat kezdtek el utánózni, amelyeket korábban a nekik levetített videó felvételeken láttak¹¹⁶.

A tanulás, hogy az emberi viselkedést a környezeti tényezők befolyásolhatják, akár kapnak érte jutalmat, akár sem. A vizsgált alanyok saját akaratukból követték a megfigyelt viselkedést és erre senki sem kérte őket, ez feltételezi az egyén önálló kognitív gondolkodási képességét; illetve, a legtöbb behaviorista elmélettel ellentétben, hogy a kísérleti alanyok nem kaptak jutalmat, vagy büntetést a kísérlet során¹¹⁷.

Az emberek tanulási folyamata két lépéssel írható le, amely során először az egyén megfigyeli a viselkedést és a hozzá társuló jutalmat, majd ha a kimenet előnyös a részére, akkor a cselekvés ismétlődni fog. Bandura¹¹⁸ önbizalom elmélete a motivációs elméletek között már említésre került, ugyanis a cselekvés során fontos az egyén hite és ön-kontrollja, ahhoz, hogy a kijelölt feladatot végre is tudja hajtani. Ha hiszünk abban, hogy egy cselekvést véghez tudunk vinni, akkor sikereket és teljesítményt érhetünk el, mindennek a fordítottja is igaz. Azaz az egyén csekély önbizalma sikertelenséghez vezethet.

A társas tanulás alapja egy szervezeten belül a szocializációs folyamat, mely során az egyén megfigyeli azt, hogy a szervezet más tagjai mennyit, és milyen minőségben tevékenykednek, hogyan kommunikálnak felettesükkel és kollégáikkal, esetlegesen a formális viszonyokon kívül kialakítanak-e

informális kapcsolatokat, valamint milyen viselkedési formát vesznek fel a szervezeten kívüli egyénnel¹²⁰.

Bandura¹²¹ társas kognitív elmélete (social cognitive theory) feltételezésekkel él a tanulásról és a viselkedéssel elérhető teljesítményről. Bandura¹²² elmélete feltételezi az egyének kölcsönös együttműködését, a környezetükkel és ennek következménye az egyén viselkedése, a tanulás egyik formája az utánzásos tanulás, amelyet az egyén környezetétől sajátít el (vicarious learning) mások tevékenységének megfigyelésével.

Az egyén környezete, viselkedése és a személyes jellemzői között kölcsönhatás alakul ki, amellyel szemléltethető az egyén én-hatékonysága. Ez az én-hatékonyság segíti az egyént a tanulásban, vagy teljesítményorientált viselkedés kialakításában¹²³. Az elmélet szerint a tanulás aktív, vagy inaktív módon is történhet mások viselkedésének megfigyelésével¹²⁴. Az inaktív tanulás magában foglalja egy másik egyén által végzett cselekvés következményének a tanulását, a sikeres viselkedési formát az egyén megtartja, a sikertelenen módosít, vagy teljesen elhagyja azt. Bandura¹²⁵ elméletéhez hasonlóan a kondicionálással foglalkozó elméletek is a gyakorlás útján törénő tanulást vizsgálják, ám a cselekvést másképpen magyarázzák. Skinner¹²⁶ ugyan megjegyzi, hogy a gondolkodást viselkedésváltozás kísérheti, azonban nem befolyásolja azt. A kognitív elméletek szerint az egyén cselekvés közben gondolkodik és megérti, azt hogy, ha a tevékenység eredménye, amelyet végzett pozitív, akkor jutalmat, ha nem, akkor pedig büntetést kaphat. Az egyén hiba esetén megpróbálja javítani a cselekedeteit, ebben nagyobb segítséget nyújt a gondolkodás, mint a büntetés, amely megszünteti a cselekvést¹²⁷.

A kognitív társas tanuláselmélet (social-cognitive theory)¹²⁸ különbséget tesz az újonnan megszerzett tudás és a korábban már megtanult viselkedésből eredő teljesítmény között, ellentétben a kondicionálás elméleteivel, amelyek szerint az egyén viselkedése összekapcsolódik az ingerrel, vagy az egyén válasza a következményektől függ. A kognitív társas tanuláselmélet szerint a tanulás és teljesítmény külön álló folyamatok. A tanulási folyamat megvalósulhat gyakorlás segítségével (ahogyan, a behaviorista elméletek állítják), vagy megfigyelés révén, ahogyan a kognitív elméletek állítják. Függetlenül attól, hogy valaha hasznosítjuk-e a tudást, amit megszereztünk, a tanulás olyan tényezőktől függ, mint a motiváció, az érdeklődés, a teljesítmény-ösztönzők, fizikai állapot, társadalmi nyomás, vagy a versengést ösztönző tényezők. A tanulási folyamat fontos részét képezi az ön-szabályozás és én-hatékonyság, valamint az úgynevezett belülről szabályozott tanulás (self-regulated learning).

A kognitív társas tanulásméletben az önszabályozás (self-regulation) feltételezi, hogy az egyén aktívan irányítja a saját életét és abban ön magát képviseli (personal agency). Ez a szemléletmód azt jelenti, hogy az egyénnek belső hatalma van cselekvései, kognitív folyamatok, és érzelmei felett. Az önszabályozás magában foglalja önmagunk irányítását (personal agency), az egyén aktivitását a viselkedés és gondolkodás fenntartása érdekében, valamint orientál a cél elérése érdekében¹²⁹.

A korai társas kognitív elméletek szerint az egyén önszabályozása három egységre bontható: önmegfigyelés (self-observation), ön ítélet (self-judgement), ön reakció (self-reaction). Az egyén egy-egy tanulási feladat elvégzése során megfigyeli és megítéli a saját teljesítményét és reagál az észlelt előrehaladásra¹³⁰ szerint az önszabályozás három fázisra bontható, amelyek az előrelátás (forethought), teljesítmény kontroll (performance control) és önreflexió (self-reflection).

A kognitív társas tanulás során fontos szerepet tölt be az úgynevezett viselkedés átvitel, amely alapja az utánzásos tanulásnak, amellyel számos tanulásmélet (theories of imitation) foglalkozik. Bandura¹³¹ szerint a modell három kulcstényezője a válasz elősegítése (mások viselkedésének megfigyelése), gátlás/gátlások feloldása (mások viselkedésének megfigyelése és ebből pozitív, vagy negatív következtetés levonása), és a megfigyeléses tanulás (motiváció és információ gyűjtése mások viselkedésének tanulmányozásával)¹³². A megfigyeléses tanulás lépései a figyelem, késleltetés, cselekvés és motiváció. Az egyén megfigyeli mások viselkedését, memorizálja és információt gyűjt, végrehajtja azt és siker esetén önbizalmat szerez, amely növeli az én-hatékonyságot.

Az elmélet kritikája lehet, hogy az én-hatékonyság az egyén saját magáról alkotott képe alapján alakul ki, amely egy feltételezés, de nem feltétlenül azt tükrözi, amit az egyén valójában tud, hanem amit az egyén gondol magáról. A kollektív én-hatékonyság kialakulása egy munkacsoporton belül a fentiek alapján eredményezhet egyfajta csoportgondolkodást¹³³ is, amely túlzott önbizalomhoz és hibához vezethet. Azaz sokszor az egyén, vagy a csoport másképpen értékeli a viselkedés eredményét, mint ahogyan azt a külvilág látja.

Egy másik fontos tényező, hogy Bandura¹³⁴ elmélete nem veszi figyelembe az egyéni különbségeket, azaz a viselkedésmódosítás nem feltétlenül eredményezi min-den esetben ugyanazt a kimenetelt.

Bandura¹³⁵ elméletéhez szorosan kapcsolódik Luthans¹³⁶ a viselkedés módosítására vonatkozó feltételezése, amely szintén a kevert elméletek közé tartozik. A viselkedésmódosítás lépései¹³⁷:

- Kíváncsi viselkedés azonosítása: azon tényezők figyelembe vétele, amelyek be-folyásolják a teljesítményt.
- A kíváncsi viselkedési formák gyakoriságának mérése.
- A viselkedés funkcionális elemzése: a viselkedést befolyásoló tényezők figyelembe vétele.
- Intervenciós stratégia kialakítása: ha pozitív a viselkedés, akkor megerősítünk, ha negatív, akkor büntetünk. Luthans¹³⁸ elméletében a megerősítés egyértelmű-en a behaviorista irányzathoz közelít.
- Értékelés: az új átvett viselkedési forma mennyire tekinthető pozitív-nak az egyén számára.

2.3. Konstruktivista tanuláselméletek

A konstruktivizmus egy olyan pszichológiai és filozófiai perspektíva, amely azt állítja, hogy az egyének sok mindent alkotnak és létrehoznak, ennek feltétele, hogy megtanulják és értsék azt¹³⁹.

A szemléletmód terjedésére nagy hatással volt az emberi fejlődés, ezen belül Piaget¹⁴⁰ és Vigotskij nézőpontja, a tudásépítés a konstruktivista szemléletmód alapját képezi, az elmúlt években a tanulás és tanítás szempontjából a konstruktivista elméletek egyre nagyobb hangsúlyt kaptak.

A kognitív pszichológusok számos feltevessel éltek a tanulással kapcsolatosan, amelyek később megkérdőjeleződtek, ezek a feltevések Greeno¹⁴¹ szerint a következők:

- a gondolkodás az egyénben lakozik inkább, mint a személyek közötti interakcióban;
- az emberek közötti tanulási és gondolkodási folyamatok viszonylag egyenletesek, azonban bizonyos helyzetek jobban elősegítik a magasabb szintű gondolkodást;
- a gondolkodás inkább a formális oktatási környezetben kialakult tudásból és készségekből származik, mint az általános tapasztalatokból és vele született képességekből eredő általános fogalmi koncepciókból.

Ezzel szemben a konstruktivisták a fenti feltételezéseket nem fogadják el, mert bizonyíték van rá, hogy a gondolkodás bizonyos esetekben és bizonyos helyzetekben következik be és arra is, hogy az egyén a megismerését a saját maga által az átélt helyzetekből gyűjtött tapasztalatai jelentik¹⁴². A konstruktivista- tanulás-, és fejlődéseméletek, kiemelik az egyén hozzájárulását az elsajátított tudáshoz, a társadalmi konstruktivista (szociálkonst-

ruktivista) modellek a társas interakciók fontosságát emelik ki a tudás és tanulás elsajátításában. A tudás forrása maga az egyén, amely létrehozhat új tudáselemeket, azonban ezek nem feltétlenül igazak más esetekben. Ez azt jelenti, hogy az egyén saját hite, meggyőződése és bizonyos szituációkban szerzett tapasztalata alapján tanul¹⁴³.

Bodor¹⁴⁴ szerint a konstruktivizmus számos változata ismeretes a pszichológiában, ezek a tudományos pszichológia által elismert közös vonása, hogy alapvető társadalmi egységnek a társas és társadalmi szférát tekintik, nem pedig az egyént önmagában. Azaz a kognitív pszichológiában ismeretes belső lelki folyamatok vizsgálata a konstruktivisták szerint a társas viszonyok szintjén is vizsgálható.

A tanulás konstruktivista elméletei szerint a tanulás több, mint a lexikális vagy gyakorlati tudásanyag elsajátítása, a konstruktivista tanulás teremtő, alkotó folyamatot jelent, ahol az ismeretek nemcsak mechanikusan rögzülnek, hanem feldolgozásra, és tovább fejlesztésre is kerülnek. A tanulás célja a konstruktivista elméleteknél a megértés és koncepcióépítés.

A konstruktivizmus alapfeltevése a kognitív folyamat, amelyet meghatároz a pszichológiai és társadalmi kontextus¹⁴⁵. Az egyén-szituáció kölcsönhatásának bevonása a vizsgálatba nem újdonság, hiszen az egyén hitét és tudását befolyásolhatja az adott szituáció, amelyben tevékenykedik.

A tanulási motiváció nem mindig teljesen belső késztetés, kialakulásában a környezetnek is szerepe van, ezt az olyan klasszikus nézetek igazolják, mint Skinner¹⁴⁶ megerősítés elmélete.

Nahalka¹⁴⁷ szerint a konstruktivista felfogás a következő tanulástípusokat különbözteti meg:

- Problémamentes tanulás: a tanulás és értelmezés, folyamatos, gördülékeny.
- Magolás: az új ismeretanyagot nem tudjuk a már meglévőhöz hozzákapcsolni, azaz az értelmezés hiányos.
- Meghamisítás: a magoláshoz hasonlóan nem értjük meg azt, hogy az ismeret-anyag min alapul, nem tudjuk összekapcsolni a belső kognitív struktúránkkal.
- Kreatív mentés: az új ismeretanyag elraktározódik, de nincs kapcsolat a régi és az új között, az egyén belső rendszerét csak annyira változtatja meg, hogy képes legyen az új tudás befogadására.
- Konceptuális váltás: radikális változás, az új ismeretanyag beépül és dominánssá válik, de még mindig akad olyan alkalom, amikor az egyén a régi tudás elemeit felidézi.

A következő alfejezetek Piaget és Vigotszkij tanuláselméleti megközelítéseibe adnak betekintést.

Piaget tanulási elmélete (1962):

Jan Piaget (1896-1980) a huszadik század egyik legmeghatározóbb elméleti fejlődéslélektannal foglalkozó pszichológusa¹⁴⁸, munkássága kiterjed a biológiától, a nyelvészetten keresztül a logika vizsgálatáig, a gyermeklélektan és az ismeret-elmélet természettudományos értelmezésének szakértője¹⁴⁹.

Bodor¹⁵⁰ szerint Piaget: „A pszichológiai fejlődés elemzője számára a fejlődési cél elérésére irányuló időbeli minőségi változások megragadása jelenti tárgyának leírását. Így például az intelligencia fejlődésének elemzése során a gyermeki intelligencia fejlődésének leírásához a fejlődés céljának a felnőttekre jellemző mentális műveleteket tételezte fel Piaget – amiket ő formális műveleteknek nevezett...”, valamint Piaget az intellektuális fejlődést, egymást követő, fokozatos lineáris szakaszként írja le.

Piaget szerint a kognitív fejlődés négy faktor függvénye, amelyek a következők: biológiai érés, fizikai és társadalmi környezet megtapasztalása és ezek kiegyensúlyozása. Ezek közül az első három önmagát magyarázó tényező, melyektől függ az egyensúly érzése. Az egyensúly érzése kialakulhat a kognitív struktúrák és a környezet összehangolásával. Az egyén elsődlegesen az egyensúly elérésére törekszik, ez csak kognitív fejlődés révén lehetséges, amely elérése az egyén számára motivációs erőt jelent.

Az egyén számára motivációs erőt, vagy másképpen fogalmazva hajtóerőt, driveot jelent az egyes elemek közötti egyensúly megteremtése, azonban Piaget nem fejt ki, hogy ez a hajtóerő külső, vagy belső késztetést jelent-e az egyén számára. Piaget mindössze arra tér ki, hogy az egyensúly elérése egy belső folyamat¹⁵², azonban az egyén csak akkor képes a fejlődésre, ha az egyensúly hiánya, vagy kognitív konfliktus áll fenn. Piaget elmélete az előző fejezetben említett motivációs elméleteket kiegészíti azzal, hogy az egyénben felmerülő szükségletek egyben a kognitív fejlődés mozgatórugóit képezik, amely a tanulási folyamat nélkülözhetetlen eleme. Mivel Piaget az egyénben végbemenő belső kognitív folyamatról tesz említést, így feltehetően az egyénben jelen lévő belső motivációs késztetésnek is nagy jelentősége van a külső tényezők mellett az egyensúlyelérés folyamatában, a belső változási folyamat elérésében¹⁵³.

Az elmélet szerint a környezeti tényezőknek nincs közvetlen, sokkal inkább közvetett hatása van az egyén fejlődésére, ez azért fontos, mivel Piaget megközelítése azt sugallja, hogy a tanításnak kevés hatása van az egyén

fejlődésére. Azaz a tanár kibillentheti az egyént az érzett egyensúlyi állapotából, kognitív konfliktust generálhat az egyénben, de arra nincs garancia, hogy az adott egyén hogyan oldja meg a belső konfliktust¹⁵⁴.

Piaget többek között a gyermekkori értelem fejlődését is vizsgálta¹⁵⁵, kutatásai igazolására gyermekeken végzett kísérleteket folytatott, elsősorban arra volt kíváncsi, hogy a feladat végrehajtása közben állnak-e rejtett koncepciók az egyén viselkedése és a teljesítmény között. A kutatás során nemcsak a végeredmény érdekelte, ha-nem a megoldási út is, amely ehhez vezet¹⁵⁶. Piaget darwini elveket képviselt a pszichológia területén belül, amely azt jelenti, hogy türelmes megfigyelő volt, számos esetben kísérleteit, megfigyeléseit saját gyermekein végezte¹⁵⁷. „Piaget első munkáiban a tüzetes óvodai megfigyelést és a klinikai kikérdezést összekapcsolva, gondolkodás és beszéd kapcsolatát próbálja tisztázni az óvodáskorban.”¹⁵⁸.

Piaget szerint a gondolkodásunk a saját fejlődésünk során alakul, úgy ahogyan gyermekből felnőtté válunk, és egyúttal az emberiség is fejlődik a történelem során egyre szocializáltabbá válik, azáltal, hogy megtanuljuk, saját szempontjaink mellett mások nézőpontját is figyelembe venni, azaz a fejlődés során eltűnik az egocentrizmus. Lényeges, hogy a szocializációs folyamat nem tévesztendő össze a mechanikus konformitással, sokkal inkább egy erkölcsi és megismerési fejlődés, túllépés az egocentrizmuson, az egyén saját maga mérlegeli az álláspontokat és dönt, a sajátja felől¹⁵⁹. Vigotszkij¹⁶⁰ Piaget egocentrizmusáról szóló feltételezését kritizálta, hiszen szerinte ez nem tükrözi a szociális fejlődés mértékét, pusztán azt jelenti, hogy az általunk használt nyelv a gondolkodás és tervezés eszközévé válik¹⁶¹. Piaget véleménye, hogy a művelti gondolkodás kialakulása során változási folyamat megy végbe az egyén gondolkodásában, amely születéskor kezdődik és egészen a tudományok logikájának kialakulásáig tart. Piaget¹⁶² szeretné túlszárnyalni a gondolkodás ön-megfigyeléses pszichológiájának vizsgálatait, valamint a gestalt pszichológiai nézőpontot, (észlelés és tiszta logika keresése) ehelyett sokkal inkább az értelem fejlődésére koncentrálna. Piaget az észlelés, emlékezés és képzelet fejlődésével is foglalkozik, az egyén tapasztalatai, fejlődése által az adaptációs folyamat is fejlődik. Az egyén észlelési folyamata során tapasztalatokat gyűjt, a környezetből érkező információkat sémaként tárolja, ezek előzetes struktúráként tárolódnak az egyén memóriájában, majd további tapasztalatok által akár változhatnak is. A sémák a fejlődés során a környezethez és a szituációhoz rugalmasan alkalmazkodnak¹⁶³. Ez a megközelítés a kognitív tanulásméletekhez is szorosan kapcsolódik, valamint a külső környezet hatására történő sémák módosítása párhuzamba állítható a behaviorista elméletekkel

is. „A fejlődés egyetemes, s lényegében önfejlődés: a társadalmi környezet csak segítheti, de maguk a szerveződés, struktúrák belülről jönnek létre. Speciálisan a gondolkodás fejlődésében pedig: a struktúrák és fogalmak kialakulásában a cselekvéses tapasztalatnak van döntő szerepe, mely fokozatosan válik belsővé.”¹⁶⁴

Pléh¹⁶⁶ fenti megállapítása pedig szintén azt igazolja, hogy az önfejlődés lényegében felfogható egy belső folyamatként is, amelyben szerepe van az egyén belső aspirációinak és szerepe van annak, hogy mi a tapasztalata az egyénnek a cselekvéssel kapcsolatosan, azaz jutalmat, vagy esetleg büntetést kap azért.

Piaget nézőpontja hangsúlyozza, hogy a cselekvésnél a tapasztalatnak van belső motivációs ereje, amelyet az egyén az adott tevékenység során gyűjt¹⁶⁷.

Piaget gondolkodásával kapcsolatosan kritikai megfogalmazás lehet, hogy az egyén tanulása az észlelésen alapul, amely nem tekinthető objektívnek, hiszen az egyén elméjében már jelen levő ismeretanyag befolyásolja a későbbi észlelésünket és a következtetések levonását¹⁶⁸. Az egyén saját maga is hozzájárul a fejlődéséhez úgy, hogy a környezetéből érkező információt észleli, feldolgozza, értékeli, tárolja a memóriában.

Piaget elmélete szerint a fejlődés a minőség szempontjából különböző szakaszokra bontható, amelyek a következők: „... 0-2 éves korig tart a Szenzomotoros periódus, 2-7 éves korig a Műveletek előtti, 7-11 éves korig a Konkrét műveletek és 11-16 éves korig a Formális műveletek periódusa”¹⁶⁹.

Piaget nemcsak a fejlődés, hanem a megismerés általános kérdéseire helyezi a hangsúlyt, Oláh¹⁷⁰ szerint Piaget a „... modern tudományos fejlődépszichológia atyja”. Piaget úgy vélte, hogy a megismerés úgy lehetséges, hogy a saját tapasztalatot a már meglévő sémákhoz igazítjuk, ezt nevezzük asszimilációnak, ezek után beszélhetünk az akkomodáció fogalmáról, amellyel az észlelés torzulása által keletkező hibákat küszöbölhetjük ki, azaz saját sémáinkat igazítjuk a környezetünkhöz.

Piaget elméletével kapcsolatosan kritikai megfogalmazások is ismertek, melyek a következők:

- Az egyik legmeghatározóbb kritika az elméletek mögötti empiria hiánya, ugyanis Piaget saját gyermekeit tekintette példának a megfigyeléseikhez, amely mindössze háromelemű mintát jelent, így az nem elegendő a teljes társadalmi populáció lefedéséhez. A minta nagyságon kívül kifogásolható, hogy a saját szociális helyzeten és társadalmi helyzeten kívül más rétegek is adódnak, amelyekkel Piaget szintén nem foglalkozott.

- Piaget nem veszi figyelembe azt, hogy az egyén nem mindig lép át a fejlődés következő szintjére, mert működését a külső környezete is befolyásolhatja.
- Továbbá alábecsüli a gyermekek képességeit, azaz a 4-5 éves gyermekek általában sokkal kevésbé egocentrikusak, mint azt Piaget gondolta, bizonyos esetekben sokkal több és együttérzésre és empátiára képesek, mint egyes felnőttek¹⁷¹.

Vigotszkij elmélete¹⁷²:

Vigotszkij (1896-1934) orosz származású pszichológus szintén a konstruktivista pszichológia képviselője, pszichológiát, filozófiát, irodalmat tanult és jogi diplomát is szerzett a Moszkvai Imperial Egyetemen. Vigotszkij bizonyos tekintetben követi, és bizonyos tekintetben viszont bírálja Piaget¹⁷³ megközelítéseit. Vigotszkij¹⁷⁴ szerint ugyanis a társadalmi környezetnek nagy hatása van a fejlődésre, véleménye szerint gyermekkorunkban, amikor kapcsolatba kerülünk egy kompetensebb másik egyénnel, elsajátíthatjuk tőle a társadalomra, kultúrára és történelemre vonatkozó tudást (sociocultural theory, azaz szociokulturális elmélet)¹⁷⁵. Vigotszkij¹⁷⁶ megközelítése a szociális konstruktivizmust fejt ki, ugyanis a véleménye szerint a közös munka eredménye (társas interakció) a kultúra, történelem, és felhalmozott emberi tudás. Piaget¹⁷⁷ felfogása szintén konstruktivista, ám sokkal radikálisabb, hiszen a társadalom, fejlődésre gyakorolt hatását nem veszi figyelembe. Továbbá Vigotszkij felfogása a piageti szakaszos fejlődés felfogását módosítja a külső környezet befolyása, azaz véleménye szerint a fejlődés mértéke kultúránként is eltérő lehet¹⁷⁸. Ez a megközelítés megerősíti Deci et. al.¹⁷⁹ azon feltételezését, mely szerint az egyén egy bizonyos cselekvés során, jelen esetben a tanulás során egy külső kontinuumtól halad a belső felé, azaz egy bizonyos tudásanyag elsajátítása először a külső környezet hatására indul el, majd az idő előre haladásával azt az egyén egyre nagyobb mértékben fogja a sajátjának tekinteni, azaz belsővé válik a motiváció.

Vigotszkij szerint megállapítható egy úgynevezett „LFZ” (angolul: ZPD: Zone of Proximal Development), azaz legkisebb fejlődési zóna, amelyet kihasználva az egyén gyermekekben jól fejleszthető, azaz a kompetensebb felnőttek segítségével kell nyújtani a tevékenység elvégzése során a megértéshez, ugyanakkor nem szabad mindent megoldani, azaz a gyermek hozzá tud igazodni az őt körülvevő környezete tudásához, képességéhez. Vigotszkij ennek a fejlődésbeli pozitív oldalát vizsgálja, de sajnos annak is

fenn-áll a veszélye, hogy az egyént a környezete nemcsak pozitív, hanem negatív módon befolyásolja¹⁸⁰.

Vigotszkij munkásságában is, ahogyan Piagetében adódnak hiányosságok, amelyet például Bruner igyekezett kiegészíteni, ugyanis Vigotszkij nem írja le, hogy az „LFZ” hogyan támogatja az úgynevezett fejlesztő munkát. Bruner szerint pontosan annyi segítség szükséges a feladat megoldásához, amely még éppen segíti a megvalósítást, de nem ad túlzott segítséget, valamint véleménye szerint kiemelkedően fontos a motiváció fenntartása az egyénben¹⁸¹. Bruner véleménye, hogy könnyebb elsajátítani a tan-anyagot, ha a hallgató érti és átlátja annak a struktúráját¹⁸².

Vigotszkij alapelvei¹⁸³:

- A társas interakció kritikus, a tudás kettő, vagy több ember között keletkezik.
- Az önszabályozás a társas interakció és cselekvés internalizálása révén keletkezik.
- Az emberi fejlődés kulturális átviteli eszközökön keresztül történik.
- A nyelv az egyik legkritikusabb eszköz (társas, privát és belső beszéd).
- A kognitív fejlődés alapja gyermekkorban a kompetens személlyel való interakció.

Vigotszkij¹⁸⁴ elméletével kapcsolatosan kritika lehet, hogy nehéz mérni az egyén konkrét kognitív fejlődését és tanulását. Egy másik kritika, hogy az elmélet valójában nem segíti a tanulást, fejlődést, a legnagyobb vívmánya, hogy elismeri, a tanulás kultúránként más és más sajátosságokkal bír¹⁸⁵.

Kritika, hogy az elmélet nem ad információt a hallgató jelenlegi képességeiről, tanulási szükségletéről, vagy motiválhatóságáról¹⁸⁶. Szintén problémát jelenthet, hogy az elmélet inkább a kollektívára, mint az egyénre teszi a hangsúlyt. A szociokulturális tanulás az elmélet szerint sokkal inkább a szituációtól, mint magától az egyéntől függ, amely megkérdőjelezi az egyén önálló belső motivációját a fejlődésre, tanulásra¹⁸⁷. Ez a felfogás nem ismeri el azt, hogy az idő múlásával az egyén egyre jobban sajátjának tudja a végzett tevékenységet és kialakul a¹⁸⁸ által említett belső motiváció. Az elmélet nem alkalmazható minden társadalmi és kulturális csoport számára, hiszen más-más képességekkel rendelkezhetnek és esetlegesen tanulási nehézségekkel is küzdhetnek.

3. Összegzés

A tanuláselméletekkel foglalkozó tanulmány bemutatta a behaviorista felfogás képviselőinek főbb mondanivalóját (Skinner, Pavlov, Watson, Thorndike), megismertetett a kognitív tanuláselméletek képviselőivel (Neisser, Bandura) és szó esett a konstruktivista elméletekről egyaránt (Piaget, Vigotszkij).

Az egyes elméletek, mint például Skinner és Bandura feltevései a tanulási elméleteken kívül a menedzsment tudományában ismeretes motivációs folyamatelméletként is értelmezhetők. Hasonló a helyzet a pszichológiában alkalmazott motivációs szemléletmódnál is, hiszen számos motivációs elmélet mind a menedzsment tudományában is a vizsgált motivációs elméletek közé tartozik például Bandura modellje, mind pedig a tanulás elméletek között is megtalálható (például Watson, Pavlov, Skinner, Neisser és Bandura feltevései).

Míg Skinner modellje a behaviorista tanuláselméletek közé is sorolható, addig Bandura modellje a kognitív tanuláselméletek közé is. Skinner és többek között a behaviorista kutatók többsége Watson, Guthrie úgy vélte, hogy számos párhuzam állítható az állati és az emberi viselkedés között, így nem a tevékenység, jelen esetben az állatkísérlet a hangsúlyos, hanem maga a folyamat megfigyelése.

Összegzésképpen elmondható, hogy azért is érdemes a tanuláselméletekkel foglalkozni, mert szorosan kötődve a motiváció témaköréhez a munkahelyi motiváció alapját képezhetik. A tanulás jelentősége megmutatkozik az egyén teljesítményének mérésekor is. A tanuláselméletek csoportosításának megismerése segítséget nyújthat az emberi viselkedés megismerésében, amelynek különösen nagy jelentősége van a munkahelyen.

JEGYZETEK / NOTES

1. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): *Organizational Behaviour*, Pearson Education, Harlow
2. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): *Organizational Behaviour*, Pearson Education, Harlow
3. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): *Organizational Behaviour*, Pearson Education, Harlow 52. old.
4. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): *Organizational Behaviour*, Pearson Education, Harlow
5. Ertmer, P. A.-Newby, T. J. (2013): Behaviorism, Cognitivism, Constructivism: Comparing Critical Features from an Instructional Design Perspective. *Performance Improvement Quarterly*, 26. évf. 2. szám, 43-71. old.
6. Kispál-Vitai, Zs. (2013): *Szervezeti viselkedés*, Pearson, Harlow
7. Schunk, D. H. (2012): *Learning Theories, An Educational Perspective*. Pearson, Boston
8. Virág, I. (2013): *Tanulásméletek és tanítási-tanulási stratégiák*. Eszterházy Károly Főiskola Nyomda, Eger
9. Alexander, P. A.-Mayer, R. E. (2011): *Handbook of Research on Learning and Instruction*. Routledge Taylor & Francis Group, New York and London
10. Northcraft, G. B.-Neale, M. A. (1994): *Organizational Behavior, A Management Challenge*. Sec. E. Dryden Press, Orlando
11. Griffin, R. W. – Gully, S. M. – Phillips, J. M. (2017): *Organizational Behaviour, Managing People and Organizations*, Cengage Learning, Boston
12. Fellenz, M. – Martin, J. (2017): *Organizational Behaviour and Management*. Cengage Learning EMEA 5th edition
13. Griffin, R. W. – Gully, S. M. – Phillips, J. M. (2017): *Organizational Behaviour, Managing People and Organizations*, Cengage Learning, Boston
14. Fellenz, M. – Martin, J. (2017): *Organizational Behaviour and Management*. Cengage Learning EMEA 5th edition
15. Skinner, B. F. (1953): *Science and human behavior*. New York: Macmillan.
16. Pavlov, I. P. (2010): Conditioned reflexes: An investigation of the physiological activity of the cerebral cortex, *Annals of Neurosciences*, 17. évf. 3. szám. 136–141. old. (reprint)

17. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): *Organizational Behaviour*, Pearson Education, Harlow
18. Knights, D.-Willmott, H. (2007): *Introducing Organizational Behaviour & Management*, Thomson Learning
19. Bakacsi, Gy. (2007): *Szervezeti magatartás és vezetés*. Aula Kiadó, Budapest
20. Thompson, L. L. (2008): *Organizational Behavior Today*, Pearson Education International, New Jersey
21. Robbins, S. P.-Judge, T. A. (2013): *Organizational Behaviour*, Pearson, New Jersey
22. Kispál-Vitai, Zs. (2013): *Szervezeti viselkedés*, Pearson, Harlow
23. Boyle, R. A. – Marx, R. W. - Pintrich, P. R. (1993): Beyond cold conceptual change: The role of motivational beliefs and classroom contextual factors in the process of change. *Review of Educational Research*, 63. évf. 2. sz. o. 167-199.
24. Bandura, A. (1997): *Self-efficacy: The exercise of control*. Freeman & Company, New York
25. Northcraft, G. B.-Neale, M. A. (1994): *Organizational Behavior, A Management Challenge*. Sec. E. Dryden Press, Orlando
26. Felder, R. M.-Silverman, L. K. (1988): Learning and Teaching Styles. *Engineering Education*, 78. évf. 7. szám. o. 674-681.
27. Újhelyi, M. (2001): *Az emberi erőforrás menedzsment és fejlesztés, valamint a szervezetfejlesztés kapcsolata*. Doktori értekezés, Budapest
28. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): *Organizational Behaviour*, Pearson Education, Harlow
29. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): *Organizational Behaviour*, Pearson Education, Harlow
30. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): *Organizational Behaviour*, Pearson Education, Harlow
31. Oláh, A. (2006): *Pszichológiai alapismeretek*. Bölcsész Konzorcium, Budapest
32. Pavlov, I. P. (2010): Conditioned reflexes: An investigation of the physiological activity of the cerebral cortex, *Annals of Neurosciences*, 17. évf. 3. szám. 136–141. old. (reprint)
33. Skinner, B.F.:(1954). The science of learning and the art of teaching. *Harvard Educational Review* 24. évf. 2. szám, 86-97. o.
34. Kispál-Vitai, Zs. (2013): *Szervezeti viselkedés*, Pearson, Harlow

35. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest
36. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest
37. Bakacsi, Gy. (2004): Szervezeti magatartás és vezetés. Aula Kiadó, Budapest
38. Bandura, A. (1977): Social learning theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall
39. Bakacsi, Gy. (2004): Szervezeti magatartás és vezetés. Aula Kiadó, Budapest
40. Bakacsi, Gy. (2004): Szervezeti magatartás és vezetés. Aula Kiadó, Budapest
41. Bakacsi, Gy. (2004): Szervezeti magatartás és vezetés. Aula Kiadó, Budapest, 55. old.
42. Bakacsi, Gy. (2004): Szervezeti magatartás és vezetés. Aula Kiadó, Budapest
43. Argyris, C (1994): On Organizational Learning. Blackwell Business Publisher:Oxford
44. Bakacsi, Gy. (2004): Szervezeti magatartás és vezetés. Aula Kiadó, Budapest
45. Bakacsi, Gy. (2004): Szervezeti magatartás és vezetés. Aula Kiadó, Budapest, 60. old.
46. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): Organizational Behaviour, Pearson Education, Harlow
47. Ertmer, P. A.-Newby, T. J. (2013): Behaviorism, Cognitivism, Constructivism: Comparing Critical Features from an Instructional Design Perspective. Performance Improvement Quarterly, 26. évf. 2. szám, 43-71. old.
48. Kispál-Vitai, Zs. (2013): Szervezeti viselkedés, Pearson, Harlow
49. Schunk, D. H. (2012): Learning Theories, An Educational Perspective. Pearson, Boston
50. Virág, I. (2013): Tanuláselméletek és tanítási-tanulási stratégiák. Eszterházy Károly Főiskola Nyomda, Eger
51. Siemens, G. (2005): Connectivism: A Learning Theory for the Digital Age. Letöltve: http://www.itdl.org/journal/jan_05/article01.html 2017. 09.19.
52. Virág, I. (2013): Tanuláselméletek és tanítási-tanulási stratégiák. Eszterházy Károly Főiskola Nyomda, Eger

53. Forgó, S. (2009): Az új média és az elektronikus tanulás. Új pedagógiai Szemle, 59. évf. 8-9. sz. 91-96. old.
54. Kispál-Vitai, Zs. (2013): Szervezeti viselkedés, Pearson, Harlow, 89. old.
55. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest, 467. old.
56. Schunk, D. H. (2012): Learning Theories, An Educational Perspective. Pearson, Boston
57. Watson, J. B. (1924): Behaviorism. The People's Institute Pub. Co., New York
58. Watson, J. B. (1916): The psychology of wish fulfillment. Scientific Monthly. 8. évf. 3. szám. 479–487. old.
59. Schunk, D. H. (2012): Learning Theories, An Educational Perspective. Pearson, Boston
60. Skinner, B. F. (1953): Science and human behavior. New York: Macmillan.
61. Skinner, B. F. (1953): Science and human behavior. New York: Macmillan.
62. Mayer, R. E. (2003): E. L. Thorndike's enduring contributions to educational psychology. In B. J. Zimmerman & D. H. Schunk (Eds.), Educational psychology: A century of contributions (o. 113–154). Mahwah, NJ: Erlbaum.
63. Mayer, R. E. (2003): E. L. Thorndike's enduring contributions to educational psychology. In B. J. Zimmerman & D. H. Schunk (Eds.), Educational psychology: A century of contributions (o. 113–154). Mahwah, NJ: Erlbaum.
64. Schunk, D. H. (2012): Learning Theories, An Educational Perspective. Pearson, Boston
65. Kispál-Vitai, Zs. (2013): Szervezeti viselkedés, Pearson, Harlow
66. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest
67. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest, 235. old.
68. Thorndike, E. L. (1911): Animal intelligence: Experimental studies. New York: Macmillan
69. Thorndike, E. L. (1913): Educational psychology: The original nature of man. Teachers College Press, New York
70. Thorndike, E. L. (1914): Educational psychology: Mental work and fatigue and individual differences and their causes. New York: Teachers College Press.
71. Thorndike, E. L. (1913b): Educational psychology: The psychology of learning. New York: Teachers College Press.
72. Thorndike, E. L. (1927): The law of effect. American Journal of Psychology. 39, 1. szám. 212–222. old.

73. Thorndike, E. L. (1913): Educational psychology: The original nature of man. Teachers College Press, New York
74. Thorndike, E. L. (1912): Education: A first book. Macmillan, New York
75. Thorndike, E. L. (1924): Mental discipline in high school studies. Journal of Educational Psychology, 15. évf., 1–22, 83–98. old.
76. Deci, E. L. - Ryan, R. M. (2002): Overview of self-determination theory: An organismic-dialectical perspective. In E. L. Deci & R. M. Ryan (Eds.), Handbook of self-determination research (3-33. old.). Rochester, NY, US: University of Rochester Press.
77. Thorndike, E. L. (1924): Mental discipline in high school studies. Journal of Educational Psychology, 15. évf., 1–22, 83–98. old.
78. Guthrie, E. R. (1952): The psychology of learning (Rev. ed.). Harper & Brothers, New York
79. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest, 467. old.
80. Guthrie, E. R. (1952): The psychology of learning (Rev. ed.). Harper & Brothers, New York
81. Deci, E. L. - Ryan, R. M. (2002): Overview of self-determination theory: An organismic-dialectical perspective. In E. L. Deci & R. M. Ryan (Eds.), Handbook of self-determination research (3-33. old.). Rochester, NY, US: University of Rochester Press.
81. Guthrie, E. R. (1952): The psychology of learning (Rev. ed.). Harper & Brothers, New York
82. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest, 235. old.
83. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): Organizational Behaviour, Pearson Education, Harlow
84. Kispál-Vitai, Zs. (2013): Szervezeti viselkedés, Pearson, Harlow
85. Kispál-Vitai, Zs. (2013): Szervezeti viselkedés, Pearson, Harlow
86. Neisser, U.-Boodoo, G.-Bouchard, T. J.-Boykin, W. A.-Brody, N.-Ceci, S. J.-Halpern, D. F.-Loehlin, J. C.-Perloff, R.-Sternberg, R. J.-Urbina, S. (1996): Intelligence: Knowns and Unknowns. American Psychologist, 51. évf. 2. sz. 77-101. old.
87. Neisser, U. (1984): Megismerés és valóság. Budapest: Gondolat.
88. Neisser, U. (1967): Cognitive psychology. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
89. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 198. old.
90. Neisser, U.-Boodoo, G.-Bouchard, T. J.-Boykin, W. A.-Brody, N.-Ceci, S. J.-Halpern, D. F.-Loehlin, J. C.-Perloff, R.-Sternberg, R. J.-Urbina, S.

- (1996): *Intelligence: Knowns and Unknowns*. *American Psychologist*, 51. évf. 2. sz. 77-101. old.
91. Gould, S. J. (1978): Morton's ranking of races by cranial capacity: Unconscious manipulation of data may be a scientific norm. *Science*, 200 évf. 4341. szám 503-509. old.
 92. Gardner, H. (1983): *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. Basic Books, New York
 93. Ceci, S. J. (1990): *On intelligence... More or less: A bioecological treatise on intellectual development*. Englewood Cliffs, Prentice Hall
 94. Jensen, A. R. (1972): *Genetics and education*. Harper & Row, New York
 95. Eysenck, H. (1973). *The measurement of intelligence*. Williams & Wilkins, Baltimore
 96. Carroll, J. B. (1993): *Human cognitive abilities: A survey of factor-analytic studies*. Cambridge, University of Cambridge Press, England
 97. Herrnstein, R. J.-Murray, C. (1994): *The bell curve: Intelligence and class structure in American life*. Free Press, New York
 98. Gardner, H. (1983): *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. Basic Books, New York
 99. Neisser, U.-Boodoo, G.-Bouchard, T. J.-Boykin, W. A.-Brody, N.-Ceci, S. J.-Halpern, D. F.-Loehlin, J. C.-Perloff, R.-Sternberg, R. J.-Urbina, S. (1996): *Intelligence: Knowns*
 100. Sternberg, R. J. (1985): *Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence*. Cambridge University Press, New York
 101. Neisser, U. (1976). General, academic, and artificial intelligence. In L. B. Resnick (Ed.), *The nature of intelligence* (o. 135-144). N J: Erlbaum, Hillsdale
 102. Neisser, U.-Boodoo, G.-Bouchard, T. J.-Boykin, W. A.-Brody, N.-Ceci, S. J.-Halpern, D. F.-Loehlin, J. C.-Perloff, R.-Sternberg, R. J.-Urbina, S. (1996): *Intelligence: Knowns and Unknowns*. *American Psychologist*, 51. évf. 2. sz. 77-101. old.
 103. Sternberg, R. J.-Wagner, R. K.-Williams, W. M.-Horvath, J. A. (1995): Testing common sense. *American Psychologist*, 50. évf. 11. szám. 912-927. old.
 104. Hunter, J. E. (1983): A causal analysis of cognitive ability, job knowledge, job performance, and supervisor ratings. In E. Landy, S. Zedeck, & J. Cleveland (Eds.), *Performance measurement and theory* (o. 257- 266). N J Erlbaum
 105. Jensen, A. R. (1993): Test validity: g vs. "tacit knowledge." *Current Directions in Psychological Science*, 2. évf. 1. szám. 9-10. old.

106. Neisser, U.-Boodoo, G.-Bouchard, T. J.-Boykin, W. A.-Brody, N.-Ceci, S. J.-Halpern, D. F.-Loehlin, J. C.-Perloff, R.-Sternberg, R. J.-Urbina, S. (1996): Intelligence: Knowns
107. Okagaki, L.-Sternberg, R. J. (1993): Parental beliefs and children's school performance. *Child Development*, 64. évf. 1. szám, 36-56. old.
108. Neisser, U.-Boodoo, G.-Bouchard, T. J.-Boykin, W. A.-Brody, N.-Ceci, S. J.-Halpern, D. F.-Loehlin, J. C.-Perloff, R.-Sternberg, R. J.-Urbina, S. (1996): Intelligence: Knowns and Unknowns. *American Psychologist*, 51. évf. 2. sz. 77-101. old.
109. Vigotszkij, L. S. (1978): *Mind in Society*. Harvard University Press, Cambridge MA.
110. Vigotszkij, L. S. (1978): *Mind in Society*. Harvard University Press, Cambridge MA.
111. Rosenthal, T. L.-Zimmerman, B. J. (1978): *Social learning and cognition*. Academic Press, New York
112. Hunter, J. E. (1983): A causal analysis of cognitive ability, job knowledge, job performance, and supervisor ratings. In E Landy, S. Zedeck, & J. Cleveland (Eds.), *Performance measurement and theory* (257- 266. old.). N J Erlbaum
113. Neisser, U.-Boodoo, G.-Bouchard, T. J.-Boykin, W. A.-Brody, N.-Ceci, S. J.-Halpern, D. F.-Loehlin, J. C.-Perloff, R.-Sternberg, R. J.-Urbina, S. (1996): Intelligence: Knowns and Unknowns. *American Psychologist*, 51. évf. 2. sz. 77-101. old.
114. Neisser, U.-Boodoo, G.-Bouchard, T. J.-Boykin, W. A.-Brody, N.-Ceci, S. J.-Halpern, D. F.-Loehlin, J. C.-Perloff, R.-Sternberg, R. J.-Urbina, S. (1996): Intelligence: Knowns and Unknowns. *American Psychologist*, 51. évf. 2. sz. 77-101. old.
115. Kispál-Vitai, Zs. (2013): *Szervezeti viselkedés*, Pearson, Harlow
116. Bandura, A. – Ross, D. – Ross, A. S. (1961): Transmission of Aggression Through Imitation, *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63. évf. 3. szám. 575-582. old.
117. Bandura, A. – Ross, D. – Ross, A. S. (1961): Transmission of Aggression Through Imitation, *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63. évf. 3. szám. 575-582. old.
118. Bandura, A.-Walters, R. H. (1963): *Social learning and personality development*. Holt, New York, Rinehart & Winston
119. Bandura, A. (1977): *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall

120. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
121. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
122. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
123. Bandura, A. (2001): Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52. évf. 1–26. old.
124. Bandura, A. (1997): Self-efficacy: The exercise of control. Freeman & Company, New York
125. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
126. Skinner, B. F. (1953): Science and human behavior. New York: Macmillan.
127. Buchanan, D.-Huczynski, A. (2001): Organizational Behaviour, Pearson Education, Harlow
128. Bandura, A. (1997): Self-efficacy: The exercise of control. Freeman & Company, New York
129. Bandura, A. (1997): Self-efficacy: The exercise of control. Freeman & Company, New York
130. Zimmermann, C. (2007): The development of scientific thinking skills in elementary and middle school. *Developmental Review*, 27. évf. 2. szám. o. 172-223.
131. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
132. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
133. Kispál-Vitai, Zs. (2013): Szervezeti viselkedés, Pearson, Harlow
134. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
135. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
137. Luthans, F. (2002): Positive Organizational Behavior: Developing and Managing Psychological Strengths. *Academy of Management Executive*, 16., 57-75. old.
137. Luthans, F.-Stajkovic, A.D. (2002): Social cognitive theory and self-efficacy: Implications for motivation theory and practice. In R. M. Steers, L. W. Porter, & G. A. Bigley (Eds.), *Motivation and Work Behavior* (7th ed.), NY, McGraw-Hill., 126-140. old.

138. Luthans, F. (2002): Positive Organizational Behavior: Developing and Managing Psychological Strengths. Academy of Management Executive, 16., 57-75. old
139. Bruning, R. H.-Schraw, G. J.- Norby, M. M.-Ronning, R. R. (2004): Cognitive psychology and instruction (4th ed.). Upper Saddle River, Merrill/ Prentice Hall
140. Piaget, J. (1962): Play, dreams and imitation. Norton, New York
141. Greeno, J. G. (1989): A perspective on thinking. American Psychologist, 44. évf. 2. szám. 134–141. old.
142. Bredo, E. (1997): The social construction of learning. In G. Phye (Ed.), Handbook of academic learning: The construction of knowledge, Academic Press, New York, 3–45. old
143. Cobb, P.,-Bowers, J. (1999): Cognitive and situated learning perspectives in theory and practice. Educational Researcher, 28 évf. 2. szám., 4–15. old.
144. Bodor, P. (2002): Konstruktivizmus a pszichológiában, BUKSZ- Budapesti Könyvszemle 14. évf. 1. szám. 67-74. o.
145. Greeno, J. G.-the Middle School Mathematics Through Applications Project Group (1998): The situativity of knowing, learning, and research. American Psychologist, 53. évf. 1. szám., 5–26. old.
146. Skinner, B. F. (1953): Science and human behavior. New York: Macmillan.
147. Virág, I. (2013): Tanuláselméletek és tanítási-tanulási stratégiák. Eszterházy Károly Főiskola Nyomda, Eger
148. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest
149. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest, 467. old.
150. Bodor, P. (2002): Konstruktivizmus a pszichológiában, BUKSZ- Budapesti Könyvszemle 14. évf. 1. szám. 67-74. old.
151. Schunk, D. H. (2012): Learning Theories, An Educational Perspective. Pearson, Boston
152. Duncan, R. M. (1995): Piaget and Vygotsky revisited: Dialogue or assimilation? Developmental Review, 15. évf. 4. szám, 458–472. old.
153. DeVries, R. (2000): Vygotsky, Piaget, and education: a reciprocal assimilation of theories and educational practices. New Ideas in Psychology, 18. évf. 2-3. szám. 187-213. old.
154. Piaget, J. (1993): Az értelem pszichológiája. Gondolat Kiadó, Budapest
155. Piaget, J. – Inhelder, B (1999): Gyermeklélektan, Osiris, Budapest (eredeti: Piaget, J. – Inhelder, B. (1966): La psychologie de l'enfant. Presses Universitaires de France, Paris)

156. Virág, I. (2013): Tanulásméletek és tanítási-tanulási stratégiák. Eszterházy Károly Főiskola Nyomda, Eger
157. Mérei Ferenc-V. Binét Ágnes (1981): interjú (riporter Mihancsik Zsófia) Aki kikérdezte a gyerekeket. Emlékezés J. Piaget-re. Jel-kép, 1. szám. 66-72. old.
158. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest
159. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest
160. Vigotszkij, Sz. L. (1967): Gondolkodás és beszéd. Akadémiai Kiadó, Budapest
161. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest
162. Piaget, J. (1962): Play, dreams and imitation. Norton, New York
163. Lehmann, M. (2008): A dinamikus elme. Trezor Kiadó, Budapest
164. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest, 422. old.
165. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest
165. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest
167. Pléh, Cs. (2010): A lélektan története. Osiris Kiadó, Budapest
168. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest
169. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 608. old.
169. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 809. old.
170. Driver, R. (1978): When is a stage not a stage? A critique of Piaget's theory of cognitive development and its application to science education, Educational Research, 21. évf. 1. szám, 54-61. old
171. Lourenco, A.-Machado, A. (1996): In Defense of Piaget's Theory: A Reply to 10 Common Criticisms. Psychological Review, 103. évf. 1. szám. 143-164. old
172. Vigotszkij, Sz. L. (1967): Gondolkodás és beszéd. Akadémiai Kiadó, Budapest
173. Piaget, J. (1962): Play, dreams and imitation. Norton, New York
174. Vigotszkij, L. S. (1978): Mind in Society. Harvard University Press, Cambridge MA.
175. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 809. old.
176. Vigotszkij, L. S. (1978): Mind in Society. Harvard University Press, Cambridge MA.

177. Piaget, J. (1993): Az értelem pszichológiája. Gondolat Kiadó, Budapest
188. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest
179. Deci, E. L.-Olafsen, A. H.-Ryan, R. M. (2017): Self-determination theory in work organizations: The state of a science. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 4. évf., 19-43. old
180. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest
181. Oláh, A. (2006): Pszichológiai alapismeretek. Bölcsész Konzorcium, Budapest
182. Virág, I. (2013): Tanuláselméletek és tanítási-tanulási stratégiák. Eszterházy Károly Főiskola Nyomda, Eger
183. Meece, J. L. (2002): Child and adolescent development for educators (2nd ed.). McGraw-Hill, New York
184. Vigotszkij, L. S. (1978): Mind in Society. Harvard University Press, Cambridge MA.
185. Schunk, D. H. (2012): Learning Theories, An Educational Perspective. Pearson, Boston
186. Chaiklin, S. (2003): The zone of proximal development in Vygotsky's theory of learning and school instruction. In: Kozulin, A., Gindis, B., Ageyev, V. S. and Miller, S. M., eds. *Vygotsky's educational theory in cultural context*. Cambridge: Cambridge University Press, 39-64. old.
187. Liu, C. H.-Mathews, R. (2005): Vygotsky's philosophy: Constructivism and its criticisms examined, *International Education Journal*, 6. évf. 3. szám, 386-399. old.
188. Deci, E. L. - Ryan, R. M. (2002): Overview of self-determination theory: An organismic-dialectical perspective. In E. L. Deci & R. M. Ryan (Eds.), *Handbook of self-determination research* (3-33. old.). Rochester, NY, US: University of Rochester Press.

KATONA Norbert – SZÉKELY Levente

**Katona Norbert meghívott előadó, PhD
Budapesti Műszaki Egyetem, Gazdaság-, és
Társadalomtudományi Kar,
Filozófia és Tudománytörténet Tanszék**

**visiting lecturer, PhD
Budapest University of Technology, Faculty of Economic
and Social Sciences Department of Philosophy and History
of Science
Budapest, Hungary
email: katonanorbert.kn@gmail.com**

**Székely Levente tudományos munkatárs, PhD
Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi és
Nemzetközi Kapcsolatok Kar, Magatartástudományi és
Kommunikációelméleti Intézet
Budapest**

**research fellow, PhD
Corvinus University of Budapest, Institute of Behavioural
Sciences and Communication Theory
Budapest, Hungary
email: levente.szekely@uni-corvinus.hu**

**SZERENCSEJÁTÉKOKHOZ VALÓ FOGYASZTÓI
VISZONYULÁS MAGYARORSZÁGON
EGY NAGYMINTÁS KUTATÁS SZEGMENS-KÉPZŐ
EREDMÉNYEI**

*ATTITUDE TO GAMBLING IN HUNGARY
SEGMENTS-FORMING RESULTS OF A LARGE-SCALE
SURVEY*

ABSTRACT

This paper focuses on presenting the attitudes of the adult Hungarian population toward games and playing, based on an online survey for Hungarian National Lotteries (Szerencsejáték Zrt.) conducted in late 2016, representative of the adult population, with a sample of 2000 people. Secondary analysis highlights that respondents spontaneously associate games firstly with entertainment, which most of them primarily associate with children, recreation and board games. The result that most people tend to imagine families playing games the most, and the elderly the least reflects models of social learning. The research also reveals the most important dimensions of „a good game”: it should be entertaining, exciting, relaxing, thought-provoking, engaging and also developmental. While more than half of respondents agreed that games should be fun and have a winner, they consider the presence of a prize and luck less important, and the need for physical abilities and the presence of a loser were considered least important. These results may encourage gambling providers to optimise their range of products and services, although they are restricted by often under-regulated competitions, as well as the responsible game organisation principles they voluntarily follow. An additional but crucial finding that the playfulness is missing from everyday activities, work and studying the most, which also implies a need for revision of the supply side of the market.

Kulcsszavak: játék, szerencsejáték, fogyasztói kereslet hajtóerői, marketing szegmentáció, K+F tevékenység

Keynotes: games, playing, gambling, drivers of consumer demands, marketing segmentation, product research and development

1. Introduction

Based on its differing regulatory environment and consequent fragmentation¹, as well as its outstanding profitability² – supported partially by new technology-driven products – the gambling industry is a key area of interest for business and the applied sciences. From an economic psychological perspective, the individual and aggregated social risk of games of chance means that gambling is in focus^{3, 4}, especially in Western-type civilisations. However, these are „merely” economic and psychological imprints, consequences of the – concealed or obvious – attraction of humans and mankind (as a group of social beings) to games during the last few millennia: games are continuously present at every stage of our life.

As the boxes of board games – which are considered somewhat obsolete and outdated by current standards – often read: for players aged from 0 to 99, i.e., practically throughout our life, from cradle to grave. This is true even though people typically associate games in the everyday sense with childhood⁵. Ellis⁶ captured the motivation for playing in a reference work using the following five theoretical frameworks: (i) energy surplus theory, (ii) instinct theory, (iii) theory of preparation, (iv) theory of repetition, and (v) theory of relaxation. Whatever we call this act pursued by humans, and whatever drives it, the impact is unquestionable. However, like many things in life, playing resembles a double-sided coin: numerous works of literature and music the tragic fates of many people and numerous pieces of social research support the claim that excessive gaming is harmful⁷. In the course of designing games, and primarily the structures thereof, gaming organisers can rely on multifarious findings from psychology to create the apparently most attractive and tempting offerings^{8,9}. Therefore, responsible game organisation can be considered a critical industry-specific factor, now¹⁰. Although market regulation and the handling of problematic players are also key topics in the emerging markets of the Far East – not at all unaffected by gambling¹¹ –, we focus on the latest research conducted in the „Old World”; i.e., Europe, so we outline below the current market impacts of inadequate market regulation, the handling of (problematic) players, and the motivations thereof. Regarding the French market, large sample size research from 2016 shows that after general regulation was introduced in 2010; a clearly identifiable, vulnerable (socially less stable) segment is now gambling using websites which require no licence¹². Meanwhile, in Italy the gambling sector has grown to become the third largest industry. A study by Talamo & Mnuguerra¹³ examines whether soaring revenues can offset the (negative) external social costs of gaming; i.e., what the overall social balance is after certain regulatory changes have taken place. While the aforementioned work of Talamo and Mnuguerra „merely” records the figures, research work conducted in Switzerland in 2016¹⁴ also puts forward recommendations regarding problematic gamblers: the researchers call for more coherent regulations and more efficient prevention in the domestic market. A paper by Sarti and Moris¹⁵ focuses on the individual-level drivers of gaming, rather than on regulatory, social and budgetary aspects. The authors reject a sole role for cognitive aspects in playing. Instead, their work highlights the key motivating role of other social dimensions and patterns. Meanwhile, Hungarian studies of the motivation of players primarily focus

on the social background of computer-based role-playing¹⁶. The authors underline that, based on an examination, it is proven that the virtual and real world are interlinked at many points – including the perspective of group dynamics – and therefore (at least for now), there is still life in ‘real’ spaces. However, research by Hankóczy¹⁷ has verified the existence of a correlation between the motivation for using computer games and individual self-esteem/anxiety, suggesting that attention should be paid to the deep association between computer games and personality development. In a scientific investigation, Germán¹⁸ examined the typical motivation and commitment factors of players that characteristically play a special type of poker which is very common in shared online spaces. Consideration of the lifestyles and attitudes of the new digital generation, as well as their demand related to digital devices (explicitly) in all aspects of life¹⁹, shows that it is clearly worthwhile surveying the perspective of the gambling market and the range of products it offers. According to a paper published in 2016²⁰, the gambling market will be impacted by crucial issues (which also have an effect on other industries) in the next few years: the coming-of-age of new generations, as well the imminent – rather than distant – challenges of digitisation will require enormous efforts from licensed organisers who are presently operating on the legal market. These changes will possibly push them to constantly renew and optimise their range of services, while voluntary game organisation principles (undertaken with the purpose of minimising social risks) narrow their options for renewing services, as well as the communication and promotion thereof. The Hungarian gambling service provider (Szerencsejáték Zrt., website: <http://www.szerencsejatek.hu/>), a state-owned company and the Hungarian market leader, for example, does not currently offer players any products classified as „high-risk” according to the most widespread GAM-GaRD²¹ qualification system, which assesses gaming-associated risks. This system was developed by the International Responsible Gaming Organisation (IRGO) under the direction of an expert international panel of psychologists and researchers, and helps assess the level of risk a game poses to so-called „vulnerable groups” of society (according to 10 identified standard characteristics); i.e., whether it can contribute to the development of gaming addictions, and if so, to what extent. The term „vulnerable players” is applied to adults who have „biological, psychological or emotional susceptibility” to excessive gaming, or to those who live under personal circumstances that contribute to a higher risk of developing gaming addiction²².

2. Goals and methodology of study

The aim of the research described in this paper was to survey attitudes of the adult Hungarian population towards games/playing, including the opinions they form of games of chance, as well as players' habits and motivational drives. Related to this goal, we paid special attention to addressing the following questions in relation to the responses of the Hungarian sample (in the study, the research questions are marked from Q1 to Q6 and are referred to accordingly):

- Q1: How are games related to each other according to frequency and popularity?
- Q2: What is a good game like? What kind of qualities are associated with games and players?
- Q3: Do respondents' spontaneous answers which identify the criteria for a „good game” include the characteristic features of games of chance?
- Q4: What qualities do gamblers attribute to games? To what extent do they need games in their lives?
- Q5: What background is characteristic of each group (gamblers and players)?

With regard to particular questions and correlations, we conducted our research with the intention of establishing a model, so the focus of our scientific interest was to create a model-like map of playing frequency, popularity and games of chance. Importantly, gaming companies are continuously moved to address the question what kind of games they must offer to remain attractive in a market where competitors virtually outbid each other with their technological innovations. As a result, gaming companies which are legal and mainly state-owned but have a state concession in any way are required to make product and service developments which must be both competitive and comply with responsible gaming principles.

- Q6: Having processed the answers to the questions, we set out to evaluate what motivation-based game development opportunities might present themselves to a legally operating game organiser.

The online questionnaire research was made up of two parts. One part involved a research study representative of the adult Hungarian population, with a base sample of 8,000 people, composed of four distinct sub-samples, each covering 2,000 people and representative in itself. The four sub-samples

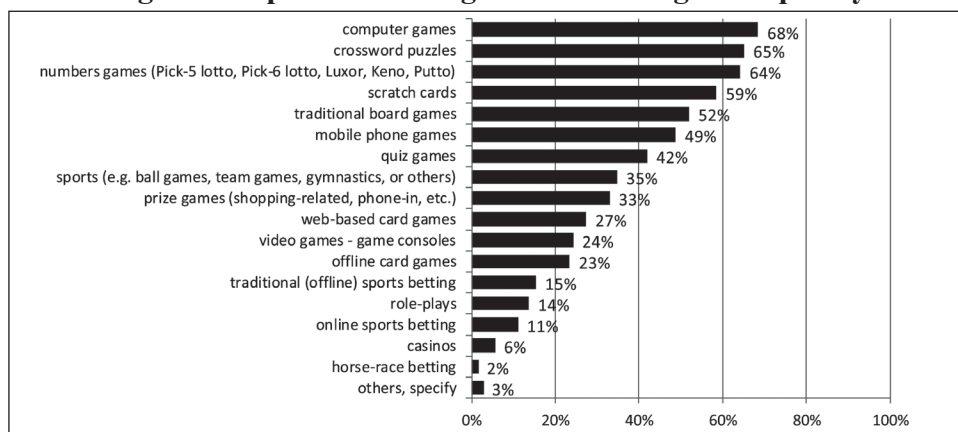
were separated along the following range of questions: players, responsible gaming, game organisers, and respondents' opinions of them. The other part, which we do not deal with in this paper, included some non-representative research that was implemented by using a link published on Szerencsejáték Zrt.'s own webpages. The list of questions asked in each module took 15 minutes to answer. The research was designed to survey attitudes to games/playing and, in particular, opinions about games of chance. We drew up the questionnaires with this in mind. When devising the surveying method, we paid special attention to making sure that questions pertaining to games of chance would not influence questions concerning playing in general. Therefore, we included them in the second part of the questionnaire, following the general questions.

3. Description of results

The following description of results is presented according to the research questions (Q1-Q5) contained in the second chapter of the study (Methods). Subsequently, our attempts to create models and the results thereof are summarized. Finally, we return in the Conclusions to addressing a comprehensive question (Q6) which is framed to help develop future opportunities.

- (i) Results with regard to Q1 (How are games related to each other according to frequency and popularity?):

Figure 1: Opinions about games according to frequency

(Question: Please indicate which of the games below you have played during the last year- with any regularity, N=8000)

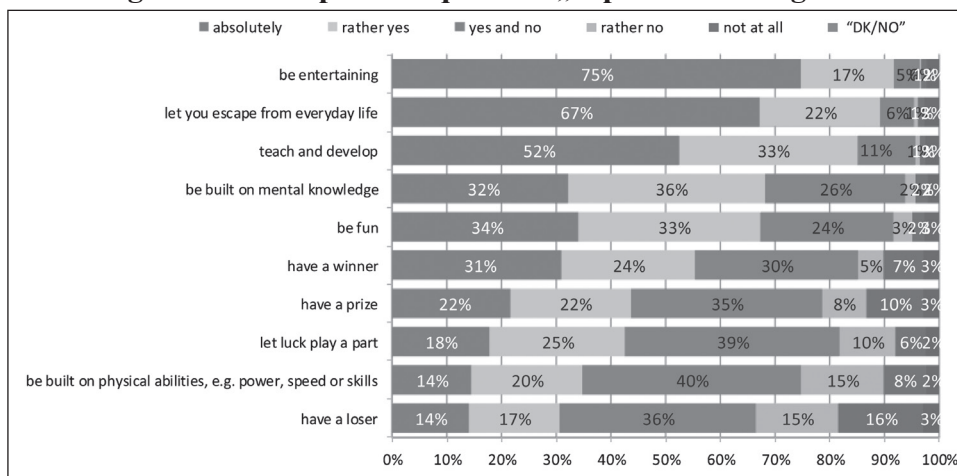
Source: Kutatópont, 2016.

Computer games proved to be the most popular games. Lagging slightly behind these in popularity are crossword puzzles and numbers games. As can be seen in Figure 1, scratch cards and traditional board games were mentioned at similar rates, namely by more than half of the respondents. These were followed by mobile phone games, (television) quiz games, sports and prize games, each of which was chosen by more than 30% of respondents. About one quarter of respondents play internet card games, video games and (traditional) offline card games.

- (ii) Results with regard to Q2 (What is a good game like? What kind of qualities are connected with games and players?):

In first place, the respondents expect a game to be entertaining, to let them escape from everyday life and to teach them something. More than half of those questioned agree with the statements that a game should be built on mental knowledge, be fun, and have a winner. This can be seen in Figure 2. From the point of view of game organisers, it is interesting that respondents consider the presence of a prize and luck less important, and also that the need for physical abilities and the presence of a loser were the least often mentioned.

Figure 2: Description of qualities „expected” from games

Source: Kutatópont, 2016.

- (iii) Results with regard to Q3 (Do respondents' spontaneous answers include the characteristic features of games of chance?):

Prior to the above questions – right at the beginning of the questionnaire – we asked the open questions: „What are the three things you first associate with (playing) a game?” and „What makes a good game?” Analysis of the answers shows that respondents unanimously associate (1) „entertainment” with playing/games, followed by the words (2) „children”, (3) „relaxation”, (4) „cards”, and finally (5) „board games”. Accordingly, on the basis of the research it is clear that the most important expectation is that a game should be entertaining, be exciting, relaxing, thought-provoking, engaging and also help people develop. It is also interesting that the classic expressions closely linked to games of chance, such as „luck” or „lottery (game)”, were mentioned, but not at high frequencies. Nevertheless, expressions such as „prize” or „winning” help define the distinctive features of a „good game”. It is remarkable that „card games” and „board games” were very often mentioned when it came to specifying associations with playing/games. These are the games that were the most mentioned from the specified types of games, although they do not top the list of games actually played. This leads us to conclude that social experiences that are learnt and passed down through generations prove stronger than our current playing habits and preferences.

- (iv) Answers to Q4 and Q5:

The answers to the following two questions, Q4 (What qualities do gamblers attribute to games? To what extent do they need games in their lives?) and Q5 (What background is characteristic of each group?) are logically related and are thus edited and described together. The relationship between the game qualities that were examined is clearly reflected in the Spearman correlation values, as shown in Figure 3. Even though these values mostly indicate significant positive relationships between particular qualities, a latent structure is implied in thinking about „good games”. The strongest relationship is found in the need to have a „winner” and a „loser”, which is followed by expectations related to the two qualities specified as „be entertaining” and „let you escape from everyday life”.

Figure 3: Correlation matrix of game qualities, based on Spearman correlation coefficients ($N=1915$)

	be built on mental knowled-ge	have a winner	have a prize	be built on physical abilities	be entertain-ing	be fun	teach and develop	let you escape from everyday life	have a loser	let luck play a part
be built on mental knowledge	1,00	0,24	0,22	0,35	0,22	0,28	0,49	0,20	0,17	0,26
have a winner	0,24	1,00	0,46	0,25	0,18	0,20	0,20	0,09	0,57	0,37
have a prize	0,22	0,46	1,00	0,31	0,05	0,18	0,15	0,01	0,30	0,44
be built on physi- cal abilities	0,35	0,25	0,31	1,00	0,04	0,16	0,28	0,03	0,20	0,33
be entertaining	0,22	0,18	0,05	0,04	1,00	0,38	0,32	0,51	0,06	0,09
be fun	0,28	0,20	0,18	0,16	0,38	1,00	0,38	0,26	0,13	0,30
teach and develop	0,49	0,20	0,15	0,28	0,32	0,38	1,00	0,31	0,12	0,19
let you escape from everyday life	0,20	0,09	0,01	0,03	0,51	0,26	0,31	1,00	-0,01	0,08
have a loser	0,17	0,57	0,30	0,20	0,06	0,13	0,12	-0,01	1,00	0,26
let luck play a part	0,26	0,37	0,44	0,33	0,09	0,30	0,19	0,08	0,26	1,00

Source: Authors' construction, 2016

The qualities „let luck play a part” and „have a prize”, which are the most characteristic of games of chance, appear to be most closely related. The relationship of „luck” with each of the examined factors is significant, whereas „the need for a prize” is independent of the qualities „be entertaining” and „let you escape from everyday life”.

The so-called „Maximum Likelihood” method was applied in carrying out factor analysis to examine the above qualities, from which three apparently characteristic factors, which can also be seen in Figure 4, emerged.

Figure 4: Factors and components explored with the first factor analysis (N=1892)

	experience-oriented	result-oriented	process-oriented
be based on mental knowledge	0,32	0,17	0,54
have a winner	0,17	0,93	0,11
have a prize	0,02	0,47	0,36
be built on physical abilities	0,05	0,19	0,58
be entertaining	0,80	0,09	0,06
be fun	0,44	0,10	0,30
teach and develop	0,51	0,08	0,46
let you escape from everyday life	0,67	0,02	0,05
have a loser	0,03	0,61	0,16
let luck play a part	0,09	0,37	0,43

Source: Authors' construction, 2017

- A. Experience-oriented factor – the most important components of this are „entertainment”, „relaxation”, „development” and „humour”. Thus, a good game lets you escape from everyday life and teaches you while providing entertainment and experiences.
- B. Result-oriented factor – It slowly manifests that a „good game” has a prize, it definitely has a winner, and it may also have a loser, but not necessarily. The factor centred on the need for a „result” is distinct from the need for „experience”. This indicates that those who demonstrate result-oriented attitudes do not seek relaxation in gaming, but play for victory and/or for prizes.
- C. Process-oriented factor – the factor that concentrates on the process characterizes a „good game” as being built on „mental knowledge”, „physical abilities, and „luck”.

Although the above-described „trifactorial structure” can also be interpreted in terms of business, in strict statistical terms it is not completely stable (the weak correlations and factor scores also argue for the rejection of the model). Consequently, after testing diverse model variations we identified a bi-factorial model as the most stable. Among the ten variables

in the original model, five variables which can be considered statistically adequate remained. The first factor accounts for 27 per cent of total variance, and the model for 52 per cent in total. The goodness of fit of the model is acceptable (Chi: 2,345; df.: 1; sig.: 0,126). There is room left for the experience-seeking factor in this newly formed structure too, whereas a kind of merging of the result-oriented and process-oriented factors occurs in the newly created „gamblers” factor (Figure 5). This basically means that – with regard to playing / games – the significant qualities of games of chance are separate from experience-seeking and help to identify the distinct character of a gambler.

Figure 5: Factors and components explored with the second factor analysis (N=1892)

	gamblers	experience-oriented
be entertaining	0,11	0,95
let you escape from everyday life	0,07	0,56
let luck play a part	0,60	0,08
have a prize	0,74	0,01
have a winner	0,64	0,16

Source: Authors’ construction, 2017

Examination of the two above-mentioned factors according to socio-demographic attributes (see Figure 6) indicates that, regarding gamblers’ attitudes, there is no significant difference between men and women, whereas having an experience while playing a game is much more important for women than for men. As far as age groups are concerned, significant positive correlation only exists in the case of the „gamblers” factor and the age groups 30-39-year-olds and over 50-year-olds.

In the case of level of education, both factors also showed a significant statistical relationship. Those with higher qualifications seek the gaming „experience” more often than average, whereas it is more characteristic of those with lower qualifications to expect luck to play a part in gaming, and for games to have a winner as well as a prize.

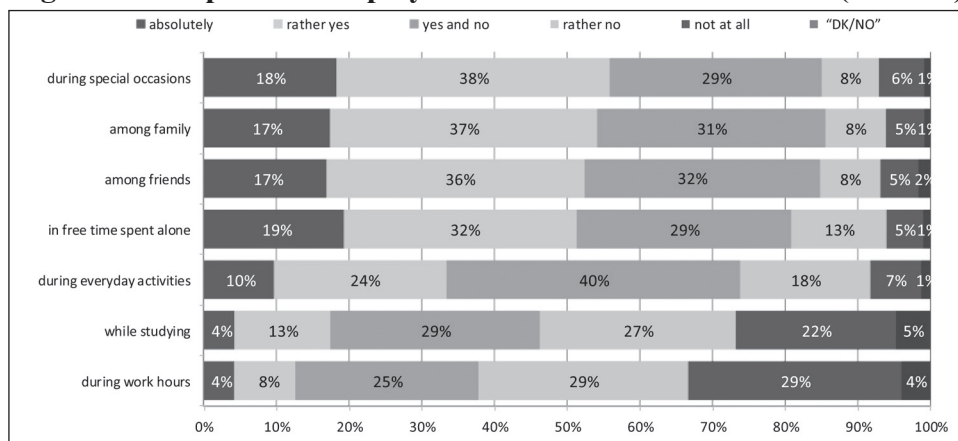
Figure 6: Socio-demographic characteristics of factors „gamblers” and „experience-oriented” (N=1892)

		gamblers	experience-oriented
gender	male	-0,03	-0,09
	female	0,02	0,08
age groups	18-29	-0,15	-0,05
	30-39	0,06	-0,06
	40-49	-0,10	-0,01
	50-59	0,06	0,04
	60+	0,06	0,04
educational level	primary	0,06	-0,13
	secondary	-0,03	0,12
	tertiary	-0,13	0,14
total		0,00	0,00

Source: Authors' construction, 2017

Respondents link playfulness to special social occasions, family, friends, and free time spent alone, as indicated in Figure 7. ‘During everyday activities’ is ranked medium in importance concerning times for playing. However, respondents see little playfulness the in the fields of work and studying.

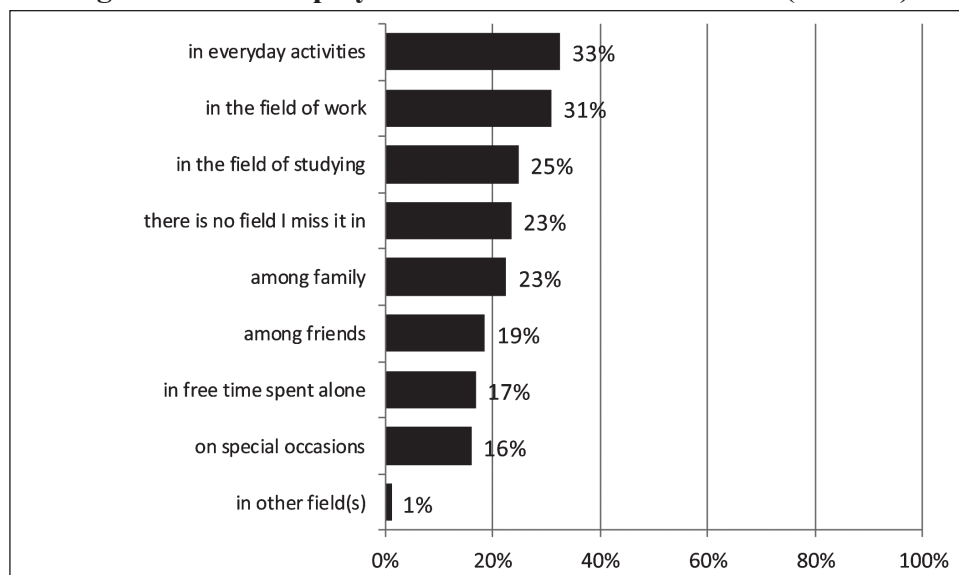
Figure 7: The presence of playfulness in various fields of life (N=2000)

Source: Kutatópont, 2016

According to the above, respondents miss a feeling of playfulness in everyday activities, work and studying the most (see Figure 8). A quarter of those who filled in the questionnaire did not identify a single field in which playfulness occurs in their lives, and the proportion of those who experience a shortage of playfulness in their private lives (family, friends, free time spent alone, special occasions) remained below twenty per cent.

Figure 8: Lack of playfulness in various fields of life (N=2000)

Source: Kutatópont, 2016

The two factors defined above („experience-oriented” and „gamblers”) are not related to the listed fields in most cases, which means that those who seek experience in gaming generally lack playfulness during special occasions, in the free time they spend with their family, and alone, as well as in the world of work and studying to the same extent as those who tend to seek out luck in games. The following two fields are exceptions: „everyday activities” and „among friends”. Those who are experience-oriented tend to miss playfulness in everyday activities, whereas with gamblers a positive relationship exists in the case of friends.

A question of fundamental importance to the present research is whether the characteristic features of a „good game” markedly differentiate those who play games of chance from homo ludens, man the player playing man. During the research, we had the opportunity to ask respondents about expe-

rience and playing intensity related to many kinds of games. Computer games, crossword puzzles and numbers games proved to be most popular. Scratch cards and board games were very often mentioned, namely by more than half of all respondents. Generally, it can be stated that in the case of virtually all the opportunities for playing games, experience-seekers as well as luck-seekers are overrepresented among those who play. Nevertheless, in the case of role-plays and particularly two games of chance (online sports betting and casinos), there is no significant difference between those who play and those who do not play in that they both seek experience or luck from a good game.

Figure 9: Factors „gamblers” and „experience-oriented” according to those who play particular games (N=1892)

games	proportion of those playing (%)	gamblers (who play a game)	experience-oriented (who play a game)
computer games	68	0,03	0,05
crossword puzzles	65	0,01	0,06
numbers games	64	0,04	0,05
scratch cards	59	0,07	-0,03
traditional board games	52	-0,06	0,10
mobile phone games	49	-0,01	0,06
quiz games	42	0,02	0,08
sports games	35	-0,10	0,05
prize games	33	0,08	0,09
web-based card games	27	0,10	0,09
video games – game consoles	24	0,06	0,05
offline card games	23	-0,07	0,14
traditional (offline) sports betting	15	0,09	0,04
role-plays	14	-0,02	0,05
online sports betting	11	0,08	-0,05
casinos	6	-0,07	-0,06
horse-race betting	2	0,02	-0,54

Source: Authors' construction, 2017

This underlines the fact that those who play (i.e. those who are open to gaming, whatever motivation they have) join in particular game-playing events primarily for the sake of playing itself, and are not influenced by their orientation towards experience or luck. Among games of chance, the gambling factor was most strongly positively correlated with traditional (offline) sports betting, scratch cards, numbers games and web-based card games. We can also identify positive attitudes towards prize games, video and computer games, and negative ones towards sports or traditional board games as well as card games. Those identified by an experience-orientation are somewhat differentiated from the „gamblers” with regard to the games they play; however, several similarities can be observed. Evaluation of the differences between the average values for this factor (see Figure 9) shows that the strongest negative relationship exists with classic games of chance and betting on horse races. In the case of other games of chance that are examined here, there is no significant relationship. A positive relationship only exists in only one case: in that of numbers games. In the case of other games – whether traditional or online – a positive relationship is typical.

4. Conclusion

Secondary analysis of the large-sample research confirms that people primarily consider playing to be a form of entertainment and associate it with the lives of children. With the help of factor analysis, we identified two typical forms of motivation that impact the thinking of players: one involves the characteristics of gambling, and the other the experience of playing. We stated that the latter is more characteristic of women and better-paid individuals, while from the viewpoint of game organisers it is important to note that the desire to win is stronger in relation to the former factor, where those who earn less are in the majority. Results of a comparison of the two factors indicate that although luck-seeking and experience-seeking can be justifiably separated from a statistical perspective when defining what makes a „good game”, the two groups are not separate in the reality of playing practice. The nature of motivation related to games of chance tends to be very similar to with other games. This duality is manifested mostly in the case of numbers games, since these are sought out by players both for the playing experience and in terms of players trying their luck. In this, tradition is assumed to play a great role, and it may even overwrite individual playing preferences, although not consciously. The research uncovered that a „good game” can do everything: it can entertain, it is exciting, it has relaxing and

thought-provoking characteristics, it also engages one's attention, and at the same time it is developmental. More than half of those surveyed agree that a game should be fun and should also have a winner, whereas they consider the presence of a prize and luck less important; moreover, the need for physical abilities and the presence of a loser were the factors least mentioned. In line with the aforementioned, what the general findings of the research underline is that when looking at the entirety of the population, the „pursuit” of riskier and „harder” gambling dimensions is not typical; people need to play (games) and are open to playing, but they do not regard life as a playground for gambling, and they remain at the level of *homo ludens*, driven by a natural but sober instinct for playing^{23, 24, 25}. In evaluating the results, we call attention to the nature of the Hungarian language, which expresses „play” and „game” (i.e. game of chance) using the same primary word, and note that, in general, the idea of „playing” as an activity originates from this root and has no negative connotations. As far as responsible game development opportunities (Q6) are concerned, the findings permit us to conclude that there is room for developing and adopting primarily digital products and services which do not involve risky gambling decisions (compare with the GAMGARD evaluation criteria), but involve gambling merely for the sake of playing games (albeit not necessarily without prizes and an element of luck). The evaluation also highlights the tradition-based positioning of existing numbers games which are less risky and make a good contribution as a form of responsible sales activity. The feeling that respondents have of lacking an opportunity to play mostly in everyday activities, at work (or during breaks) and while studying, suggests directions for further development. Since learning is a lifelong activity, according to theories of modernism, this open path of development highlights responsible market opportunities for legal game organisers in terms of new brands. This conclusion also reflects on the range of topics discussed by Michael which focuses on educational, instructional and informative games²⁶.

Acknowledgements

The authors of this article would like to acknowledge Szerencsejáték Zrt. (Hungarian National Lotteries) and Kutatópont Kft. for unselfishly giving their consent to the publication of the results presented herein, and the further use of the research data for scientific purposes.

NOTES

1. Europe Economics (2004): The Case for a Single European Gambling Market, Retrieved from: http://www.europe-economics.com/publications/euro_gambling_2004.pdf
2. WLA (2016). Global Lottery Data Compendium. The World Lottery Assosiation. Basel, 2016. October.
3. Rose, I. Nelson (2016): The Next Generation of Compulsive Gamblers. In=Gaming Law Review and Economics 20.3 (2016): 243-245. Rose, I. N. (2016). The Next Generation of Compulsive Gamblers. Gaming Law Review and Economics, 20(3), pp. 243-245.
4. Hancock, L., Schellinck, T., & Schrans, T. (2008). Gambling and corporate social responsibility (CSR): Re-defining industry and state roles on duty of care, host responsibility and risk management. Policy and Society, 27(1), pp. 55-68.
5. Tamásiné D.B. (2015). A játékkutatás története. Retrieved from: <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/214825>
6. Ellis, M. (1973). Why people play? Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall.
7. Reith, G. (2002). The age of chance: Gambling in Western culture. Psychology Press.
8. Körmendi, A., & Kurucz, G. (2010). A „majdnem nyertem” jelenség vizsgálata nem szerencsejátékos mintán. Pszichologia, 30(4), pp. 335-348.
9. Bilgihan, A., Madanoglu, M., & Ricci, P. (2016). Service attributes as drivers of behavioral loyalty in casinos: The mediating effect of attitudinal loyalty. Journal of Retailing and Consumer Services, 31, pp. 14-21.
10. Katona, N., & Tessényi, J. (2016). Expanding the Self-Evaluation System of Corporate Social Responsibility on the Basis of Hungarian Lotteries. Gaming Law Review and Economics, 20(4), pp. 339-348.
11. Chan, E. M. L., Dowling, N. A., Jackson, A. C., & Shek, D. T. L. (2016). Gambling related family coping and the impact of problem gambling on families in Hong Kong. Asian journal of gambling issues and public health, 6(1), 1.
12. Costes, J. M., Kairouz, S., Eroukmanoff, V., & Monson, E. (2016). Gambling patterns and problems of gamblers on licensed and unlicensed sites in France. Journal of gambling studies, 32(1), pp. 79-91.
13. Talamo, G., & Manuguerra, G. (2016). The gambling sector: A socio-economic analysis of the case of Italy. Eastern European Business and Economics Journal, 2(4), pp. 315-330.

14. Billieux, J., Achab, S., Savary, J. F., Simon, O., Richter, F., Zullino, D., & Khazaal, Y. (2016). Gambling and problem gambling in Switzerland. *Addiction*, 111(9), pp. 1677-1683.
15. Sarti, S., & Triventi, M. (2017). The role of social and cognitive factors in individual gambling: An empirical study on college students. *Social Science Research*, 62, pp. 219-237.
16. Balku A. (2010). : World of Warcraft-Internetes szerepjáték mint csoportképző tényező. Konferencia prezentáció: DE-TEK, Hatvani István Szakkollégium 2010. évi őszi hallgatói konferenciája, 2010. 11. 18.
17. Hankóczy G.(2015). : Az önértékelés és a szorongás kapcsolata a számítógépes játék-használat motivációival. Műhelymunka. Retrieved from: <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/211939>
18. Germán Á. (2010). : Motivációk és elhivatottság a pókerben? Miért játszunk a játékot? Diss. BCE Gazdálkodástudományi Kar, Retrieved from: <http://szd.lib.uni-corvinus.hu/2809/>
19. Székely, L., & Nagy, Á. (2011). Online youth work and eYouth—A guide to the world of the digital natives. *Children and Youth Services Review*, 33(11), 2186-2197.
20. Technavio (2016). Top 5 trends impacting global online gambling. Retrieved from: <http://www.businesswire.com/news/home/20160921005570/en/Top-5-Trends-Impacting-Global-Online-Gambling>
21. GAMGARD (2017) – Gaming Assessment Measure – Guidance about Responsible Design. Retrieved form: <http://www.gamgard.com>
22. Balázs, H., Kun, B., & Demetrovics, Zs. (2009). A kóros játékszenvedély típusai. *Psychiatria Hungarica: A Magyar Pszichiátriai Társaság tudományos folyóirata*, 24(4), 238-247.
23. Huizinga, J. (1956). *Homo Ludens vom Ursprung der Kultur im Spiel*.
24. Hankiss E. (1998). : *Az Emberi Kaland – Egy civilizáció elméleti vázlata*. Helikon Kiadó. Budapest.
25. Rahner, H.(1952). : *Der spielende Mensch*. Johannes Verlag, Einsiedeln.
26. Michael, D. R., & Chen, S. L. (2005). *Serious games: Games that educate, train, and inform*. Muska & Lipman/Premier-Trade.

REFERENCES

- Balázs, H., Kun, B., & Demetrovics, Zs. (2009). A kóros játékszenvedély típusai. *Psychiatria Hungarica: A Magyar Pszichiátriai Társaság tudományos folyóirata*, 24(4), 238-247.
- Balku A. (2010). : World of Warcraft-Internetes szerepjáték mint csoportképző tényező. Konferencia prezentáció: DE-TEK, Hatvani István Szakkollégium 2010. évi őszi hallgatói konferenciája, 2010. 11. 18.
- Bilgihan, A., Madanoglu, M., & Ricci, P. (2016). Service attributes as drivers of behavioral loyalty in casinos: The mediating effect of attitudinal loyalty. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 31, pp. 14-21.
- Billieux, J., Achab, S., Savary, J. F., Simon, O., Richter, F., Zullino, D., & Khazaal, Y. (2016). Gambling and problem gambling in Switzerland. *Addiction*, 111(9), pp. 1677-1683.
- Chan, E. M. L., Dowling, N. A., Jackson, A. C., & Shek, D. T. L. (2016). Gambling related family coping and the impact of problem gambling on families in Hong Kong. *Asian journal of gambling issues and public health*, 6(1), 1.
- Costes, J. M., Kairouz, S., Eroukmanoff, V., & Monson, E. (2016). Gambling patterns and problems of gamblers on licensed and unlicensed sites in France. *Journal of gambling studies*, 32(1), pp. 79-91.
- Ellis, M. (1973). *Why people play?* Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall.
- Europe Economics (2004): *The Case for a Single European Gambling Market*, Retrieved from: http://www.europe-economics.com/publications/euro_gambling_2004.pdf
- GAMGARD (2017) – Gaming Assessment Measure – Guidance about Responsible Design. Retrieved from: <http://www.gamgard.com>
- Germán Á. (2010). : Motivációk és elhivatottság a pókerben? Miért játsszuk a játékot? Diss. BCE Gazdálkodástudományi Kar, Retrieved from: <http://szd.lib.uni-corvinus.hu/2809/>
- Hancock, L., Schellinck, T., & Schrans, T. (2008). Gambling and corporate social responsibility (CSR): Re-defining industry and state roles on duty of care, host responsibility and risk management. *Policy and Society*, 27(1), pp. 55-68.
- Hankiss E. (1998). : *Az Emberi Kaland – Egy civilizáció elméleti vázlata*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Hankóczi G.(2015). : Az önértékelés és a szorongás kapcsolata a számítógépes játék-használat motivációival. Műhelymunka. Retrieved from: <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/211939>
- Huizinga, J. (1956). *Homo Ludens vom Ursprung der Kultur im Spiel*.

- Katona, N., & Tessényi, J. (2016). Expanding the Self-Evaluation System of Corporate Social Responsibility on the Basis of Hungarian Lotteries. *Gaming Law Review and Economics*, 20(4), pp. 339-348.
- Körmendi, A., & Kurucz, G. (2010). A „majdnem nyertem” jelenség vizsgálata nem szerencsejátékos mintán. *Pszichologia*, 30(4), pp. 335-348.
- Kutatópont, 2016: A nagy magyar játékoskutatás eredményei. Internal document.
- Michael, D. R., & Chen, S. L. (2005). Serious games: Games that educate, train, and inform. Muska & Lipman/Premier-Trade.
- Rahner, H.(1952). : Der spielende Mensch. Johannes Verlag, Einsiedeln.
- Reith, G. (2002). The age of chance: Gambling in Western culture. Psychology Press.
- Rose, I. Nelson (2016): The Next Generation of Compulsive Gamblers. In=*Gaming Law Review and Economics* 20.3 (2016): 243-245. Rose, I. N. (2016). The Next Generation of Compulsive Gamblers. *Gaming Law Review and Economics*, 20(3), pp. 243-245.
- Sarti, S., & Triventi, M. (2017). The role of social and cognitive factors in individual gambling: An empirical study on college students. *Social Science Research*, 62, pp. 219-237.
- Székely, L., & Nagy, Á. (2011). Online youth work and eYouth—A guide to the world of the digital natives. *Children and Youth Services Review*, 33(11), 2186-2197.
- Talamo, G., & Manuguerra, G. (2016). The gambling sector: A socio-economic analysis of the case of Italy. *Eastern European Business and Economics Journal*, 2(4), pp. 315-330.
- Tamásiné D.B. (2015). A játékkutatás története. Retrieved from: <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/214825>
- Technavio (2016). Top 5 trends impacting global online gambling. Retrieved from: <http://www.businesswire.com/news/home/20160921005570/en/Top-5-Trends-Impacting-Global-Online-Gambling>
- WLA (2016). Global Lottery Data Compendium. The World Lottery Association. Basel, 2016. October.

FARAGÓ Beatrix
doktorjelölt, egyetemi tanársegéd
Széchenyi István Egyetem, Egészség és Sporttudományi
Kar, Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola,
Győr

doctor candidate, assistant lecturer
Széchenyi István University, Faculty of Health and Sport
Science, Doctoral School of Regional and Economic
Sciences,
Győr, Hungary
email: farago.beatrix@ga.sze.hu

A SPORT A REGIONÁLIS GAZDASÁGI
VERSENYKÉPESSÉGBEN, A SPORTOLÓI HUMÁN
TŐKE TERÜLETI VETÜLETE

SPORT IN THE REGIONAL ECONOMIC
COMPETITIVENESS, REGIONAL APPEAR OF ATHLETE'S
HUMAN CAPITAL

ABSTRACT

The factors of regional competitiveness tend to fulfil an increasing role and importance in the outcomes of the national economy. Sport economy shares a part as well in this, since sport can affect the national output through its economic and social functions in a complex manner. The athletes, as part of the economic and social capital take part in this process. The athlete's identity, the values facilitated by sports as well as the sporting competences all have become economic development factors both within the labor-management of corporations and in the field of sport policy.

The goal of our research is to reveal the differences emerging in our national region for sport skills as manifested regional preserving power. We examine the regional distribution of sport support schemes, the ratio of athletes appearing in the double career-path support system. All these are presented from the athlete's perspectives. The methodology of the survey,

from one hand involves questionnaires (item number: 1018), from the other hand it also contains deep interviews with athletes (15 professional athletes) supporting the findings of the questionnaires.

As a result of our research, it reveals that the double sporting career-path opportunities and athlete as human capital profitability items differ regionally. The economic and social role and importance of athletes as key factors tend to appear within regional sport policy. It is noteworthy that the implementation of the athlete's values greatly depends on the regional sport-strategy, and we tend to presenting results of the national emergence and distribution of this kind of strategy. The research findings are applicable through the regional area development policy and tend to be also manifested as guidelines for the regional competitiveness in shaping sports, as an important factor of area development.

Kulcsszavak: regionális versenyképesség, sportolói karrier, humán tőke, sport policy, tehetségmegtartó erő

Keynotes: regional competitiveness, athlete's career, human capital, sport policy, talent retention

1. Bevezetés

A globális verseny felerősödése miatt felértékelődnek a versenyt befolyásoló területek, szereplők.¹ A sikeres vállalati szféra felismerte, hogy versenyelőnyeik térben koncentrálnak, az előnyök helyben érhetőek el.² A versenyképességben a vállalatok versenyképességét értjük, de a globalizációban egyre erősebbé vált a területi versenyképesség szerepe, a pozíciószerzés, a versenyelőny fenntartása. A fejlődésre való képességet a vállalatok és a helyi kormányzás is lényeges céljának tekinti. A regionális versenyképességet duális koncepciónak értelmezi Huggins és mtsai³, ahol a régiók közötti gazdasági fejlettséget magyarázza és a régiók jövőbeni fejlődési lehetőségeit mutatja meg. A regionális versenyképesség vizsgálatát, annak hatásait több szempontból vizsgálták, Camagni, Capello⁴ és Gardiner és mtsai.⁵, akik a tőkejavak felosztását a termelékenység és a társadalmi összetevők részeként tekintették.

Ez alapján, a piaci versenyképesség a termelékenységben jelentkezik, annak eredménye hatással van a nemzet gazdaságára. Termelékenységnek az ország színvonalában is nagy szerepe van, hiszen a lakosok életszínvonalát befolyásolja. A versenyképesség elméletében és annak vizsgálatában Samuelson, Nordhaus⁶ a komparatív előnyöket emeli ki, míg Porter⁷ szerint a nemzeti termelékenység mutatja meg a versenyképességet.

Storper⁸ elméletében, a regionális, városi versenyképesség: „egy (város) gazdaság képessége odavonzani és megtartani bizonyos tevékenységekben stabil vagy növekvő piaci részesedésű cégeket, miközben fennmarad vagy növekszik azok életszínvonala, akik részt vesznek bennük”. Ebben az értelmezésben a sport a sportoló a területi tőke elemeként jelenik meg és a sikeres sportoló a társadalom tagja, a sport pedig gazdaságnövelő tényezőként jelenik meg. A sportolót a regionális tehetségmegtartó erő részeként, a területi fejlődés érdekében hatásos megtartani. A versenyképesség egységes fogalma meghatározott az Európai Unió⁹, és Lengyel¹⁰ által, amely szerint „a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a külgazdasági (globális) versenynek ki vannak téve”. A sport, mint a globalitás egyik meghatározó része a gazdaságban, az iparban, a társadalomban. Az EU második kohéziós jelentésében az Európai Versenyképességi Jelentésekben a régiók versenyképességét az életszínvonal növekedésével, a magas foglalkoztatási rátával jellemzik a fenntarthatóság jegyében¹¹. A versenyképesség fogalma kiegészül a jól-lét, a társadalmi haladással¹². A sportolók, a sport a gazdaságra, a társadalomra való hatásaiban az életszínvonal emelését eredményezi, mint a sportolói, nemzeti identitás, a siker a sporteredmények területén, a vállalati, helyi kormányzás imázsalakító részeként, a sportolói kompetenciák kibontakozásával, a sportolói szocializáció alapján. A sport helyi megjelenésével, társadalmi-, gazdasági folyamatokban a regionális fejlődés része, a nemzetközi sportversenyek megrendezése hatással van a helyi foglalkoztatásra, a szolgáltatások piacára, a sport, az egészség terjesztésében, a jólét, az egészséges társadalom érdekében.¹³ A térségek versenyképességének endogén jellegű piramismodelljében a sportoló több szinten jelenik meg. A régió versenyképességében a sportoló, a sport, a humán tőke, társadalmi tőke, regionális identitás, regionális elérhetőség és infrastruktúra részeként jelenik meg. Az életszínvonal növelésében kiemelt szerepet kap a foglalkoztatottság, a munkahelyteremtés. Ennek a lokális szinten való megjelenése kiemelt szerepet kap a versenyképességben. A sportoló a munkaerő-piacon megjelenhet a sportteljesítményével, mint profi sportoló, sport szakemberként, mint edző, sportvezető, vállalatoknál az egészség, fenntarthatóság, szponzoráció, vállalati image kreátor, a sport policy számára a területfejlesztési stratégia sportszakembere, a lokális sportgazdaság fejlesztésének profeszionális munkaereje.

2. A sport és a területiség fejlődése

A területfejlesztési stratégiák az Európai Unió meghatározó elemei, amelyek Magyarországon is jelentős változásokat eredményeznek, a területi és társadalmi tőke részeként. A sport, mint új gazdasági elem, ennek részeként jelenik meg, és hatással bír a munkaerőpiacra, valamint a vállalatok humán erőforrásában is egyre fokozódó a szerepe. A gazdasági versenyképességben a sport a növekedés faktoraként jelenik meg. Az Európai Unió által meghatározott fejlesztési tevékenység számos esetben a gazdasági és stratégiai érdekek érvényesülését szolgálják.¹⁴ A fejlesztési politika irányelvei az elmaradottság enyhítésére, a társadalmi-, gazdasági egyensúly fenntartására, a versenyképesség növelésére irányulnak. Az Európai Közösséget létrehozó szerződés (EKSz.) 177. cikke¹⁵ elsőként fogalmazta meg a fejlesztéspolitika céljait és elveit, amelynek egyik kiemelt pontja fenntartható gazdasági és társadalmi fejlődés biztosítása. Az új európai trendek a dinamikus fejlődő területeket elszakítják a kevésbé fejlett részekről, és ez a gazdasági és a társadalmi különbség fokozódó problémákat jelent. A területfejlesztési politika ezen a területen tud beavatkozni olyan fejlesztési stratégiával, amely az adott területen meglévő sajátosságokra építve növeli a versenyképességet. Ilyen fejlődési irány a sport és annak területi, gazdasági-, társadalmi megjelenése. Az európai integrációs folyamatok célja az országok és régiók közötti fejlettségi különbségek mérséklése, az elmaradott térségek felzárkóztatása, amelynek egyik hajtóereje a sport is.

A területfejlesztés célrendszere hosszú távú stratégiával alakítható ki, amelyben megjelennek mérhető és kevésbé mérhető elemek. Az általános célok közül a kiegyensúlyozott növekedés, a regionális különbségek csökkentése kevésbé mérhető, míg a munkahelyteremtés, a munkanélküliség enyhítése, az infrastruktúra kiépítése konkrét, és mérhető célokat tartalmaz. A regionális politika céljainak megvalósításához a pénzügyi eszközök, a központi szabályozás és az infrastrukturális beruházások szükségesek.¹⁶ Az Európai Unió az egyik legfontosabb stratégiai célkitűzésként jelöli meg a kiegyensúlyozott a fenntartható regionális fejlődés gondolatát, amelyből a tagállamok részesülnek. Azonban figyelemmel kell lennünk arra, hogy a területi kohézió is változik, a területi kategóriák átértékelődnek¹⁷, amely az ágazati szegmensek változásával jár. A lakosság életminőségének javulásában, a szolgáltatások számának és színvonalának emelkedésében, a hozzáférés lehetőségében is megmutatkozik¹⁸.

A régióknak egyre jelentősebb a gazdasági-, kulturális szerepe, amelyvel hatást gyakorolnak a saját országuk társadalmi, politikai viszonyaira.

Az Európai Unió a fejlesztés több szegmensét erősíti, de „minden fejlődés (változás) térbeli is, a földi térben zajló társadalmi fejlődés mindig területi is.”¹⁹ A fejlettség többdimenziós jellege az Unió stratégiában is megjelenik, amelynek számos oldala van, és jelenheti a humán tőke nagyságát, a gazdaság teljesítményét, bizonyos intézmények meglétét és az értéktartalmakkal való kapcsolódását. A regionális politika a gazdasági változások tükrében új irányokat, trendeket képvisel, amelyben a tömegtermelést felváltja a versenyelőny kialakításában a tudás, az információ és az innováció²⁰, a sport kapcsolódik az érintett területekhez.

Az Európai Bizottsági „Sport Európai Dimenziójának Fejlesztése” című 2011-es publikációban²¹ szerepet kapott a kettős karrier kérdése. A sporttal kapcsolatos tevékenységekben az EU lépéseket tett a szakpolitika kidolgozása, a testmozgást és a sportot támogató együttműködések előmozdítása tekintetében. A 2014–2020-as időszakban első alkalommal biztosítottak külön költségvetési tételt a sport területén indított projektek és működő hálózatok támogatására.²²

2011 májusában elfogadott sport-munkaterv kidolgozásakor, a 2011-2014-es évekre vonatkozóan, az Európai Unió Tanácsa határozatban írta elő, hogy egy, a kettős karrierre vonatkozó uniós iránymutatásokat tartalmazó dokumentumot kell kiadni 2012 végéig.²³ (A Tanács dokumentumainak nyilvántartása) Az iránymutatások 2012-ben kerültek nyilvánosságra. Az Unió egyre nagyobb figyelmet fordított a kettős karrier kiépítésének támogatására. A javaslatok végrehajtásának magyarországi első lépése az angol nyelven kiadott iránymutatások magyarra fordításával indult el.²⁴ Ezzel Magyarországon is elkezdődött az élsportolói modell kiépítése.

A hazai fejlesztéspolitika törekszik az Európai Unió irányelveit követni, amelyben a sport egyre intenzívebb szerepet kap. A 2005 júniusában elkészült az Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió és Országos Területfejlesztési Konceptió is, amely 2013-ig időszakra vonatkozik, amelyben a sport, rekreáció, és az ehhez köthető sportfejlesztések még kevésbé jelennek meg. A 2035-ig terjedő további fejlesztési tervekben már, az Európai Unió irányelvek hatására szerepelnek a sporttal összefüggő infrastrukturális fejlesztések, a fenntartható fejlesztések alapján.²⁵ Az Európai Unióban a fenntarthatóság kérdésköre a 70-es években válik kiemelt területté.²⁶ A fenntarthatósági stratégiai célkitűzéseket²⁷ a „Környezetvédelmi Akcióprogramokban” mutatták be. Ezekben főként a fenntartható fejlődés környezetvédelmi vonatkozásai szerepelnek nagyobb arányban, a társadalmi-szociális dimenziók pedig kevésbé meghatározó szerepet játszanak benne.²⁸

A rendszerváltás negyedszázada óta már generációváltások, jelentős gazdasági és társadalmi változások történtek²⁹, amely a sport rendszerére is jelentős hatással bírtak.³⁰

A hazai területfejlesztési stratégiák részeként a sport az utóbbi évtizedben jelent meg. Az I. Fejlesztésben egyáltalán nem jelent meg, Az Országos Fejlesztéspolitikai Konceptióban (2005-ben készült el) és az Országos Területfejlesztési Konceptióban (2013-ig, és 2035-ig terjedő időszakra vonatkozik) egyre nagyobb hangsúlyt kapott a sport. A területfejlesztési stratégiák részeként a sport a Regionális Fejlesztés Operatív Programban (ROP) jelenik meg. A sport és a területfejlesztés kapcsolódási pontjai főleg a sportgazdaság, sportszakember-képzés, sportturizmus, szabadidősport, versenysport területekhez köthető. A régió sokféle értelmezésében³¹ a regionális versenyképességet meghatározza az infrastruktúra fejlettsége^{32,33}, amely a sportinfrastruktúrában is megnyilvánul, és gazdasági fejlődést is eredményez. A sport társadalmi-, gazdasági jelentőségének növekedésével egyre több és fontosabb kapcsolódási pont alakult ki a sport funkcióival³⁴ és a területi tőke elemeivel. A sport a tömegtársadalom termékeként³⁵, sokarcúságával³⁶ egyre erőteljesebben érvényesül a gazdaságban és a társadalomban egyaránt, hiszen a megnövekedett szabadidőben a sport kiemelt szerepet képvisel a munka mellett.

Magyarországon a Regionális Fejlesztésben a fenntartható regionális fejlesztéshez tartozik a sport, amely magában foglalja a társadalmi, gazdasági és környezetvédelmi dimenziót. A sportfejlesztések segíthetik más ágazatok fejlesztését, valamint a többi ágazat is hozzájárulhat a sportfejlesztésekhez. A területfejlesztésben döntéshozók sport felé megnyilvánuló attitűdjé nagyban meghatározza a sport érvényesülését, gazdasági jelentőségének kihasználását. A sport egy régió fenntartható társadalmi és gazdasági fejlődésben, a polgárok életminőségének javításában szerepet vállalhat, amennyiben megfelelő stratégia áll mögötte.³⁷ Hazánkban a sportfinanszírozást a Sporttörvény³⁸ foglalja keretbe. Jelenleg a sportfinanszírozás követi a sport dinamikus változását. A bevételi oldalon az állami finanszírozás, a magánfinanszírozás és vegyes sportfinanszírozás jelenik meg. A kiadási oldalon a bevételekből részesülők jelennek meg, a sportolók, a sportszervezetek és a sportigazgatás.

3. Regionális versenyképesség és a sportolói humán tőke

A területi tőke a régió versenyképességének meghatározó eleme, amelyben „a területi tőke a területrendszerben rendelkezésre álló, s felhalmozott

gazdasági, társadalmi és kulturális tőkék metszéspontja, közös felülete, azon elemek összessége, amelyek az adott helyre jellemzőek, s csak abban és csak ott értelmezhetők³⁹. Camagni⁴⁰, a területi tőke elméletének megalapozója a tőkejavak modelljében „hard” és „soft” tényezőket azonosít, valamint formális és informális folyamatokat különböztet meg. Formális szinten a tőke-javak, munkaerő, tudás, innováció egysége a hely pozícionálásában, elhelyezkedésben és a róla kialakult vélemények alapján jelenik meg. A területi tőke sikeressége, gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok összessége. A humán tőke a társadalmi tőke részeként vesz részt a vállalatok és a régió versenyképességében a sportoló vonatkozásában. A humán erőforrás regionális vetületében a fejlődést hordozó erőforrás tényezőiként és hatásmechanizmusának kiemelt elemeként jelenik meg az emberi tényező, az életminőség, az életkörülmények, a tudás és ismeretközlés és -átadás hálózata, és a települési innovációs miliő⁴¹. A munkanélküliség, a foglalkoztatottság a vállalatok számára is lényeges terület, hiszen a gazdasági eredményességük feltételét jelenti. A vállalatok számára a tehetőség modell kidolgozása a vállalati stratégiában meghatározó, amely által a humán tőke kockázatukat csökkenthetik.⁴²

A régióközpontúság a globális tehetségmenedzsment kihívásainak fejlődési pályája, hiszen a vállalatok számára a földrajzi területi elhelyezkedés stratégiai elem. A régiók egyéni fejlődési pályájuk révén a helyi sajátosságok, adottságok kihasználásával egyéni utakat járnak be, amelyhez sajátos stratégia szükséges, amely a tehetségstratégiára is vonatkozik. A tehetségmenedzsmentben a kompetenciák megfelelő felhasználása eredményezi a sikeres együttműködést, a fejlődési pontok megtalálását. A tehetség a területiségben identitásnövelő funkcióval bír, amely jelenti az egy területen élők sikerrel való azonosulását⁴³.

A sportban szocializált személyek sajátos kompetenciákkal rendelkeznek, amelyek kibontakozása több területen érvényesül. A munkahelyi kompetenciák, a humán erőforrás menedzsment puha tényezői összefüggést mutatnak a sportolói képességekkel. A sportolói tehetség a sportolói életútprogram része, amelynek stratégiája megalapozza a sportolói karrier útjait a civil életre vonatkoztatva is.⁴⁴ A vállalati tehetségmenedzsmentben a vállalatok a tehetségek bevonásával, megtartásával értéket teremtenek, amely a gazdasági-, társadalmi hasznosulást eredményezi a regionális versenyképességben. A sportolói tehetségek a sportban megszilárdult kompetenciáik kihasználásával a humán tőkét erősítik ebben a folyamatban.

A területi tőke a regionális versenyképességet meghatározó materiális, immateriális és vegyes tőkeelemek⁴⁵. A társadalmi tőke pedig a területi tőke

eleme, amelynek része a humán kapcsolatok, a bizalom, a vállalkozásokat vonzó gazdasági környezet.⁴⁶ A sport, a sportoló ebben a folyamatokban a humán tőke részeként vesz részt, kibontakoztatva a sport funkcióit, társadalmi-, gazdasági értékeit. Regionális tényezőként van jelen a területi versenyképességben a humán tőke, amely befolyásolja a gazdasági növekedést, amelynek kiemelt része a tudás, az innovatív megoldások integrálása, fejlesztése.⁴⁷

A vállalati beágyazódás a sport eszközrendszerével, a társadalmi szerepvállalást a területi tőkét erősíti a régió szintjén. Ebben a társadalmi tőke, amelyben a sport is kiemelt részt képvisel egyre dinamikusabban jelenik meg. A 19. század második felétől a kultúra a gazdaság vitalitásának tényezőjévé, a gazdasági innováció dinamikájának meghatározójává vált. A regionális kultúra és a szervezeti kultúra kölcsönhatása jelenik meg a lokális társadalmi felelősségvállalásban. A globális piacon szereplő nemzetközi vállalatok versenyelőnyként kezelik a kultúra régióra gyakorolt hatását. A vállalatoknak a régióba való beágyazódását vizsgálta a Corporate Culture and Regional Embeddedness (CURE) projekt, amelyben láthatóvá vált, hogy a kultúra meghatározza a régió egyéniségét, amely a vállalatok számára versenyelőnyként is kezelhető⁴⁸. A társadalmi szerepvállalás is jelentős ezen a téren, amely a helyi sport támogatásában nyilvánul meg⁴⁹, erősítve a társadalmi kohéziót és a regionális identitást. Erre használják fel a transznacionális vállalatok a sportot, mint eszközt a lokális gazdaságba, társadalmi közegbe való beágyazódáshoz.

4. A sportoló, a sport szerepe a területi tőkében

A sportoló megjelenése a területi tőkében társadalmi és gazdasági funkcióval bír. A sportolói szerepek ismeretéhez szükséges látnunk a sportszocializáció folyamatait, az abban kialakult képességeket, kompetenciákat, amely a társadalom és a gazdaság számára értékteremtő funkcióval bír. A sport és társadalmi szerepe megjelenik a sport pedagógiai hatásában, a kompetenciafejlesztésben, az egészséges életmód kialakításában, az életszínvonal emelésében. A sport tovább erősíti a képességeket, és új képességekkel ruházza fel a fiatalokat. A sportban való szocializáció és a sportban megnyilvánuló pedagógia a tanulási folyamatokat segítik a sportolók számára. Ezek az értékek azok, amelyek a munkaerőpiacon is a humán képességek közé sorolhatók, és egyre nagyobb jelentőséggel bírnak a munka világában is⁵⁰. A gyermekkori sportszocializáció, a sport életvitelszerű megjelenése az egészségszociális determinánsokat pozitívan befolyásolja⁵¹.

Azonban szembe kell néznünk a sportolókat veszélyeztető elemekre. Az egyik az esélyegyenlőség kérdése, amely a munkaerő-piacon is jelen van, de a sportban is jelentkezik, akár a munkaerőpiaci vonatkozásban a gender területen, amely a sztereotípiák miatt alakult ki és a nemi szerepekben nyilvánul meg.⁵²

A sportkarrierben a sportoló a fiatalkor életvitelében jelenik meg jellemzően, de ez a folyamat a civil karrierhez képest kitolódhat, amely a munkaerőpiacon hátrányként kezelendő.⁵³ A sportolókat az élsport végeztével elengedik, amely a régió tehetségmegtartó erejét gyengíti. A munkaerőpiacon való érvényesülés az élsport végeztével új szemléletet kíván. Európában az Európai Unió ajánlások megjelentek, hazai alkalmazásuk elméleti szinten elindult, a gyakorlati alkalmazás még folyamatban van. A probléma megoldására láthatóvá szükséges tenni, melyek azok az elemek, amelyek külső és belső tényezőként hatnak a sportoló pályafutására, és milyen fejlesztési megoldások válhatnak be. Ennek a koncepciónak a megoldására a sportolói életút programok jelentenek megoldást, amellyel a sportolói tehetség a területi humán tőke elemeként is érvényre jut, kompetenciái a régió tehetségmegtartó erejében hasznosíthatóak.

A sportolói életút véghezvitelében veszélyként jelenik meg a sportszövetségek állami támogatásoktól való függősége, ezért lényeges a vállalati szféra felé történő orientálódás a sport területén is.⁵⁴ Ez a közeledés viszont kölcsönös előnyökkel jár. A vállalati szféra munkatapasztalattal, megfelelő végzettséggel rendelkező szakembereket keres, amely a humán erőforrásai „hard” kompetenciáit erősítik. Legújabb globális kihívások alapján egyre jobban a „soft” kompetenciák erőteljesebb figyelembevételre jelenik meg a vállalati szférában, hiszen a változó feltételekhez való alkalmazkodásban ennek van nagyobb jelentősége. A vállalatok ehhez alkalmazkodva az atipikus foglalkoztatási rendszerbe léptek be⁵⁵, és egyre jobban terjesztik ki ezt a fajta foglalkoztatást, amely akár költségcsökkentő és hatékonyságnövelő tényező.

A területi tőke vonatkozásában a területi identitásnak van kiemelt szerepe. A területi identitás erőssége a területen élők iránti bizalomban mutatkozik meg. A közösségi megjelenés, az ebben való aktív részvétel, és ezeknek az aránya jelzi a területhez való kötődés mértékét. A területi tőke vonatkozásában meghatározó a siker, amely identitásnövelő tényező. Annak a területnek, amelynek a közössége, gazdasága sikeres, a lakosoknak vonzóvá, követendővé, azonosulásra alkalmassá válik. A társadalmi elit kapcsolatában a társadalmi siker különösen függ a fejlettségtől és az elégedettség érzésétől, amely pozitívan hat a területi identitásra. Az elit kiválóan modellezi

a területi identitás és a társadalmi siker közötti szoros harmóniát⁵⁶. Az identitás elméleteiben a sportolói identitás és a nemzeti identitás között kapcsolat lép fel, amelyben a sport nemzeti identitást befolyásoló tényező, a területiségben is megjelenik. A regionális identitásra hatással van a lokális társadalmi közeg, amelyben a gazdasági-, és társadalmi szereplők beágyazódása jelenik meg, a sport területén való megnyilvánulása szponzorációban, sportinfrastruktúra fejlesztésben, a helyi kulturális tőkéhez való hozzájárulásban mutatkozik. Maga a siker, amely a regionális identitás mértékadója, a sportban szintén elsődleges szerepet kap. A helyi sportsikerek a területi identitást, ezzel együtt a társadalmi tőkét növelik. A regionális identitás mértéke ezek összességéből fakad, egymást erősítik. A sport és a sportoló megjelenése a regionális identitás elemeként a sportsikerekkel kezdődik és a sportolói, területi identitása által a tehetségét helyi szinten fejti ki.

A sportolói identitás alapján a sportoló a munkaerőpiacon is a sportban szerzett kompetenciái szerint érvényesül, a sporthoz köti, amely nem feltétlenül a sportban megjelenő munkakörökben nyilvánul meg, hanem szponzorációban, a területi sportfejlesztés részeként, a sportesemények látogatójaként, amely a gazdaság számára is bevételt generál, továbbá ez a szülő gyermekének a sporthoz való viszonyát, az egészséges életmód hiteles képviselőjeként jelenik meg. A területi fejlesztésben, a regionális versenyképesség elemeként a humánerőforrás, sportgazdaság fejlesztés, területi identitás, sportolói tehetség, életszínvonal növelő tényező szerepekben jelenik meg a sportoló.

5. A sportolói humán tőke területi megoszlása

Kutatásunk célja feltárni a hazai régiókban megmutatkozó különbségeket a sportolói regionális tehetségmegtartó erő részeként. Vizsgáljuk, hogy oszlik meg területileg a sportolói támogatás, mennyire jelenik meg a sportoló a kettős karriert támogató rendszerben, és a régiókban milyen eloszlást mutat. Mindezt a sportolói oldalról mutatjuk be. Kérdésként fogalmazódik meg, hogy a sportolók mennyire támogatottak hazánkban? Ez területileg változik-e? Mennyire jelent a sportolók számára tehetségmegtartó erőt a területi támogatás?

A felmérés egyik részét kérdőíves módszerrel végeztük, az elemszám, 1019 (N=1019), a kérdőív megerősítését szolgálták a sportolói mélyinterjúk, amelyben 15 élsportolót kérdeztünk meg.

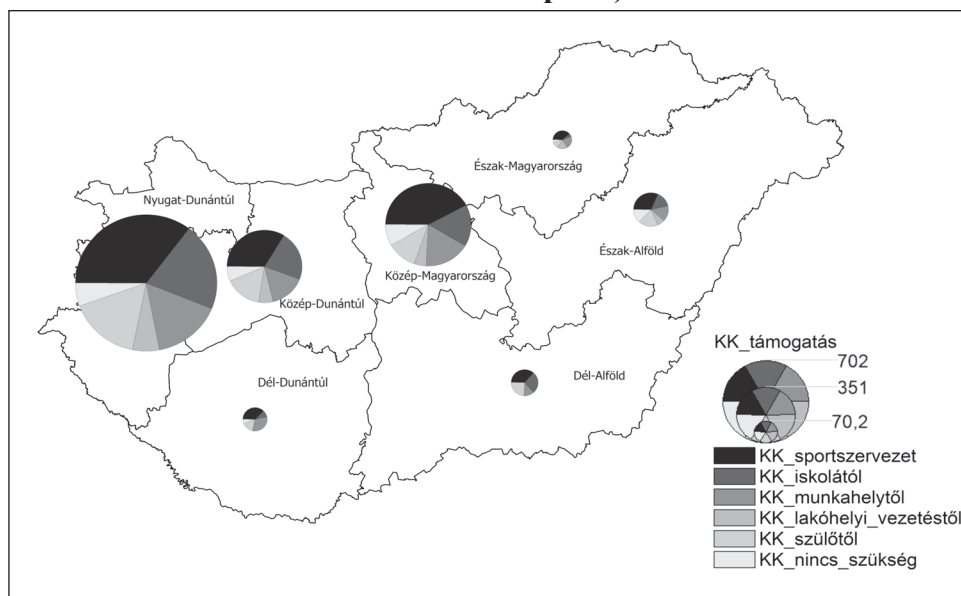
A vizsgálatban szereplő adatok feldolgozása és összesítése a Microsoft Excel 2016-os verziójával történt (Microsoft, (2016), Redmond, Washing-

ton: Microsoft) az elemzések elkészítéséhez az SPSS 24-es verzióját használtuk (IBM Corp., 2016, IBM SPSS Statistics for Windows, Armonk, NY: IBM Corp.). A minta bemutatásakor leíró statisztikát, konfidencia intervallumok összehasonlítását, Khi-négyzet, Kruskal-Wallis, Mann-Whitney próbákat, Spearman-féle rangkorrelációt alkalmaztunk. A statisztikai szempontból szignifikáns eredmény valószínűségét, a közmegegyezésnek megfelelően $p < 0,05$ -ös szinten határoztuk meg, ennek megfelelően az ábrákon a 95%-os konfidencia intervallumok szerepelnek.

Khi-négyzet próbával vizsgáltuk, hogy a régiók esetében eltér-e az, hogy a vizsgálati személyek kitől tartják szükségesnek a kettős karrier támogatását, illetve azt, hogy lakóhelyükön kaptak-e ilyen támogatást, véleményük szerint a támogatás ösztönözné-e a lakóhelyükön maradáshat. A régiók szerint nem találtunk különbséget a Kettős karrier (továbbiakban KK) forrásának tekintetében (Khi-négyzet=12,37; SzF=30; $p=1$). (1. térkép)

1. térkép: Szükség van kettős karrier támogatására (a sport melletti szakmai pálya építése)?

Map 1.: Do you need dual career support (building a professional career next to sports)?

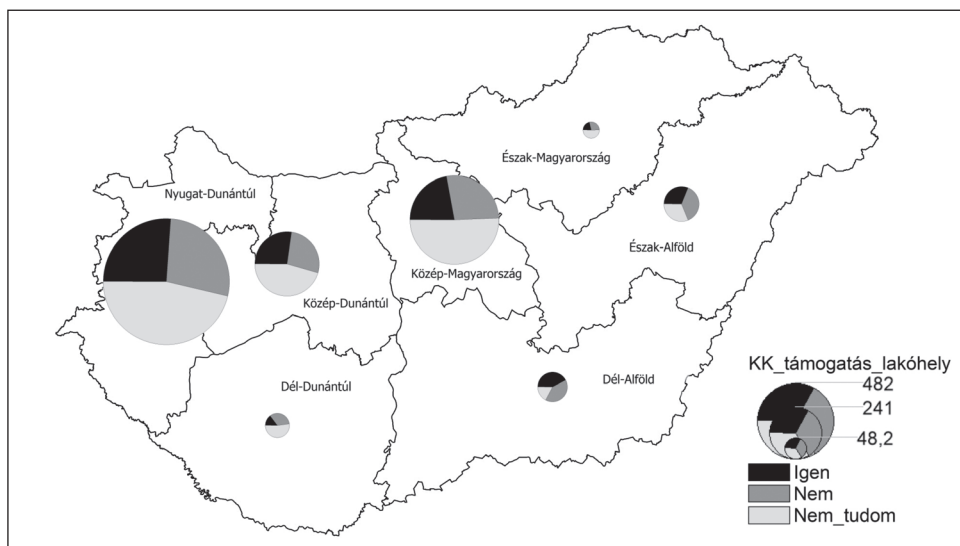

Forrás: saját szerkesztés

A különböző régiók között jelentős eltérés mutatkozott viszont abban, hogy a vizsgálati személyek kaptak-e lakóhelyükön támogatást (Khi-négyzet=22,3; SzF=12; $p=0,03$), illetve abban, hogy az önkormányzattól milyen jellegű támogatást kaptak (Khi-négyzet Monte Carlo szimulációval=70,36; SzF=30; $p<0,001$). A lakóhelyen maradáshoz azonban a vizsgálati személyek saját véleménye szerint nem befolyásolná a KK támogatás (Khi-négyzet Monte Carlo szimulációval=17,21; SzF=12; $p=0,14$). (2, 3, 4. térkép)

2. térkép: Van-e a sportolóknak kettős karrier támogatása a lakóhelyén?

Map 2.: Have an athlete dual career support in their area of residence?

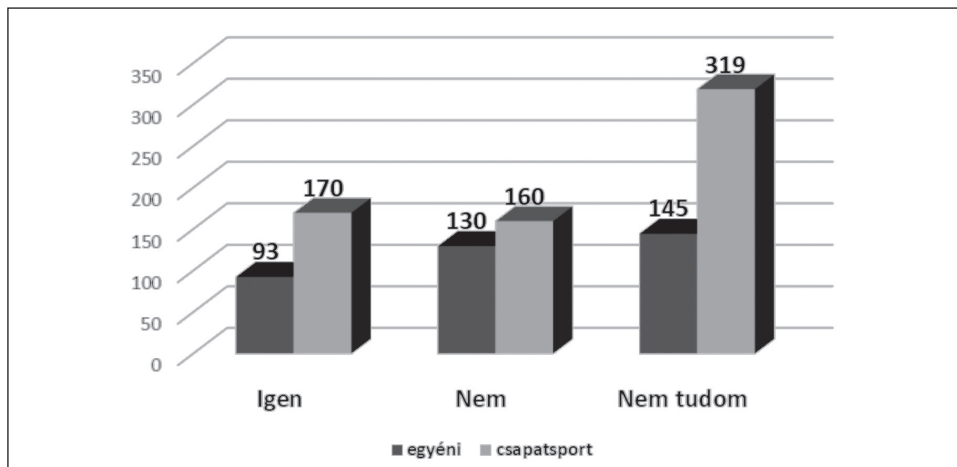

Forrás: saját szerkesztés

A csapatsportolók sokkal nagyobb arányban kap KK-t a lakóhelyén (Khi-négyzet=14,35; SzF=2; $p=0,001$)(N=1017) (1. ábra)

1. ábra: Van-e a sportolóknak kettős karrier támogatása a lakóhelyén?

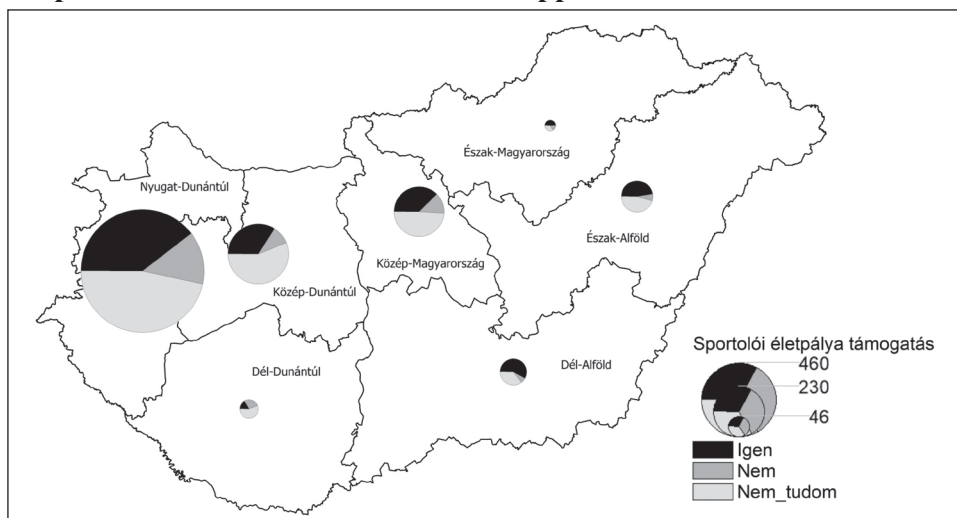
Figure 1.: Have an athletes dual career support in their area of residence?

Forrás: saját szerkesztés

3. térkép: Amennyiben a lakóhelyén sportolói életpályához támogatást kapna, maradna a jelenlegi lakóhelyén életvitelszerűen?

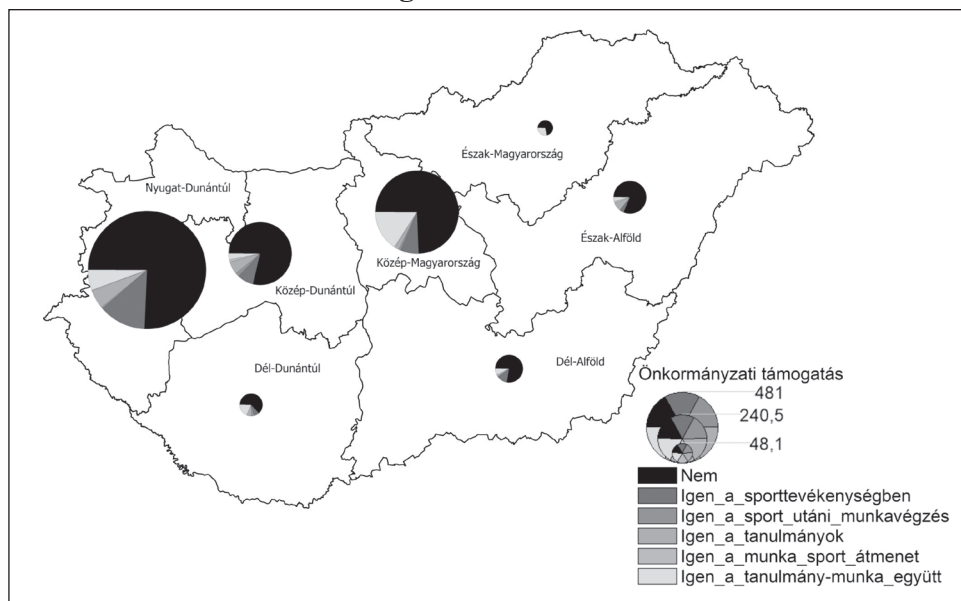
Map 3.: Have an athletes dual career support in their area of residence?

Forrás: saját szerkesztés

4. térkép: Kap-e/ kapott-e a helyi önkormányzattól támogatást?

Map 4.: Do you receive/ received support from your local government?

Forrás: saját szerkesztés

A sportolói mélyinterjú alanyai jelenlegi és volt élsportolókból áll. Sportágakban megjelenik a labdarúgás, kosárlabda, kézilabda, atlétika, tenisz, triatlon, ökölvívás, kick-boks, testépítés, maratoni kajak. Az élsportolók eredményeiket tekintve világbajnokok, világbajnoki helyezettek, vagy jelentős nemzetközi sportági eredménnyel rendelkeznek. A mélyinterjú kérdései a kérdőív kérdéseivel megegyeztek, viszont a sajátos élsportolói karrierútnak megfelelően szélesebb körben volt lehetőség megismerni a témakörrel kapcsolatos véleményeket, lehetőségeket, karrierutakat, tapasztalatokat. A mélyinterjú területiséget nem mutatja, csak az egyéni élsportolói karrierutakat mértük fel.

Az interjúk alapján a kettős karrier támogatásának a szükségességével kapcsolatban a kérdőíves megkérdezésnél erőteljesebben vált láthatóvá, hogy az élsportolók kiemelt jelentőségűnek érzik. A lakóhelyi kettős karrier támogatásában nem ismertek a lehetőségek az élsportolók számára. A csapatsportokban a nagyobb sportszervezeteknél törekvések fellelhetőek a kettős karrier vonatkozásában, de nem kidolgozott stratégiai céllal jelenik meg, hanem edzői, személyes támogatás alapján. A régió tehetség-

megtartó erejét nagyban jellemzi, hogy a sportolók mennyire maradnának a sporttevékenységük helyszínén életvitel szerűen. Ez alapján a sportolók bizonytalanok, talán nem is a támogatás mértéke az, ami befolyásolná őket, hanem az életpálya modell, amiben elképzelhetik magukat a civil pályán is. Az önkormányzati támogatás megléte a lakóhelyen, amely a sportkarrierhez vagy a civil pályához segíti a sportolókat, kevésbé jelenik meg. Kisebb mértékű támogatás, amely főként anyagi és eredményesség után érkezik, az fellelhető, de a sportolói kettős karrier támogatásában nem ismertek helyi önkormányzati stratégiák a sportolók számára.

6. Összefoglalás

Területiség és a versenyképesség duális értelmezésében, amely Huggings és mtsai⁵⁷, Camagni⁵⁸, Gardiner és mtsai.⁵⁹ kutatásaiban láthatóvá váltak, hogy a terület tökeelemei hatással vannak a versenyképességre. A piaci versenyképességet a termelékenységgel hozzák összefüggésbe, amelyben a gazdasági versenyelőnyök érvényesülnek. A versenyképesség meghatározója a foglalkoztatottság⁶⁰, amely a sport területén kihívásokat rejteget magában. A nemzetközi fejlesztéspolitika kiemeli a társadalmi szegmens jelentőségét.⁶¹ A regionális politika versenyképességében szükséges a nemzetközi irányvonalakat is figyelembe venni, amelybe innovatív elemként a sport egyre erősebben képviseli magát. A sport és a sportoló társadalmi, gazdasági érvényesülése Európai Unió szinten is megjelenik, a sportolói kettős karrier stratégiai kiépítése 2011-től nemzetközi politikában is támogatottságot nyert.⁶² A hazai fejlesztéspolitikában a sport az utóbbi évtizedekben érvényesült, bár területileg változó mértékben. A sport globalizáltsága a világ gazdasági tengelyében egyre erősebben jelenik meg, mint iparág. A sport funkciói, amely megnyilvánulása gazdasági-, társadalmi hatásokban látható, a térségek versenyképességére is hatással vannak, a sportolói identitás⁶³, a nemzeti identitás, a sportolói sikeresség, a vállalati beágyazódás révén, valamint az életminőség fokozásában, mint egészségtényező. Gazdasági szempontból a sportversenyek gazdaságélénkítő hatással bírnak⁶⁴, amely a sportgazdaságot húzóágazattá tette. A sportolói humán tőke megjelenése a gazdaság és a társadalom több szintjén érvényesül, mint az egészséges társadalom, a nemzeti identitás, a sportgazdaság nemzeti jövedelmet növelő hatásaként. A területiség a versenyképességben az EU-ban is kiemelkedő szerepet képvisel, amely a gazdasági stratégiák irányait határozzák meg⁶⁵. A területi fejlesztésekben a sport megjelenése a versenyképességet erősíti a gazdasági-, társadalmi hatásaival. A sportoló a területi

versenyképesség elemeként, mint humán tőke jelenik meg, amely a felhalmozott gazdasági, társadalmi és kulturális tőkék metszéspontja⁶⁶. A sportoló, mint a területi tőke eleme, és a sportolói kompetenciák érvényesülése, a sportolói identitás további hasznát jelent a régió számára.

Felmérésünkben a sportolói támogatottságot vizsgáltuk, annak megoszlását a régiókban. Regionális megközelítésben kisebb eltérések láthatóak a sportolói kettős karrier támogatásában. Régióként eltérő, hogy milyen jellegű, milyen területről érkezett a támogatás, főként a sportszervezet az a helyszín, ahol megjelenik a sportolói életút modell részeként. A mélyinterjú alapján a sportolók az egyesületi környezetben kapják meg azokat az instrukciókat, amelyek hozzásegítik a sportolókat a karrierjükben és ez jelentheti a kettős karrier támogatását is. Ami érdekes, hogy a lakóhelyi vezetéstől nem várják el a kettős karrier támogatását annak ellenére, hogy a helyi önkormányzat érdeke a tehetségmegtartó erő növelése. A mélyinterjúkban elhangzottak szerint az önkormányzati támogatásokban nem részesülnek, nem ismerik, hogy lenne ilyen jellegű támogatás. A helyi kettős karrier támogatás megoszlásában látható, hogy régióként eltérő ennek a támogatásnak a jelenléte, kevésbé ismert és mutatkozik meg a sportolói karrier támogatása Dél-Dunántúlon, Dél-Alföldön, Észak-Alföldön és Észak-Magyarországon. A régió gazdasági mutatói alapján is fellelhetők az eltérések, a versenyképességi tényezők megjelenése, az innovációra való törekvések, amelyben a társadalmi hasznosulás, a területi tőke elemei erősebben érvényesülnek. A sportági specifikációban látható, hogy a csapat-sportokban erőteljesebben megjelenik a sportolók kettős karrierjének támogatása. Az innovatív versenyképesség növelő eszközök megjelenése, mint a sportgazdasági tényezők felhasználása, ezeken a területeken kevésbé érvényesülnek. A régió tehetségmegtartó erejének erősségét kevésbé igazolja a sportoló lakóhelyén való maradása, mivel a támogatás ellenére is bizonytalan válaszok érkeztek. Ezt kiegészítve a mélyinterjú alapján az látszik, hogy ennek a háttérben az áll, hogy a sportolók számára nem ismertek a kettős életpálya modell támogatás elemei, nem is ismerik ezeket a programokat. Önkormányzati támogatásban kevésbé részesülnek, részesültek, így számunkra nem ismert az ilyen jellegű támogatás.

A sportolói életpálya modell kialakítása a régió számára a területi tőke növelésében jelentős hatással bír. A sport olyan része a versenyképességnek, amely gazdaságilag és társadalmilag is hatással van a terület innovatív fejlesztésére. Ehhez viszont a humán tőke fejlesztését, megtartását is figyelembe kell venni, növelni annak megtartó erejét.

JEGYZETEK / NOTES

1. Dicken Peter (2015): *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy* (7th ed). The Guilford Press, New York.
2. Lengyel Imre (2016): A megyék versenyképességének néhány összefüggése a megújult piramismodell alapján. In: Lengyel Imre, Nagy B. (szerk.) *Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása*, JATEPress, Szeged, 143–161. old.
3. Huggins Robert, Izushi Hiro, Prokop Daniel, Thompson Piers (2014): *The Global Competitiveness of Regions*. Routledge, Abingdon and New York.
4. Camagni Roberto – Capello Roberta (2010): *Macroeconomic and territorial policies for regional competitiveness: An EU perspectives*. *Regional Science Policy & Practise*, 1, 1–19. old.
5. Gardiner Ben, Martin Ronald, Tyler Peter (2004): *Competitiveness, Productivity and Economic Growth across the European Regions*. *Regional Studies*, 9, 1045–1068. old.
6. Samuelson Paul A., Nordhaus William D. (2012): *Közgazdaságtan* (19. kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest.
7. Porter Michael E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. The Free Press, New York
8. Storper Michael (1997): *The Regional World*. The Guilford Press, New York. 20. old.
9. EC (1999): *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union*. European Commission, Luxembourg. 75.old.
10. Lengyel Imre (2000): A regionális versenyképességről. *Közgazdasági Szemle*, 12, 962–987., 974.old.
11. EC (2001): *Second Report on Economic and Social Cohesion*. European Commission, Brussels. 37. old.
12. Stiglitz Joseph E., Sen Amartia, Fitoussi, Jean-Paul (szerk.) (2010): *A Bizottság jelentése a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés méréséről*. *Statisztikai Szemle*, 3., 305–320. old.
13. Máté Tünde, András Krisztina (2018): Sportági szakszövetségek és városok, a nemzetközi sportrendezvények meghatározó tényezői. In: Hamar, Pál; Köpf, Károly (szerk.) *Mozgás - biológia - sport - tudomány: Tanulmányok a 47. Mozgásbiológiai Konferencia előadásaiból*, Budapest, Magyarország: Magyar Edzők Társasága, 111-121., 18. old.

14. Debisso Kinga (2014): Az Európai Unió fejlesztési politikája. =Uniós szakpolitikák. Budapest, Szent István Társulat, 2014. 243-260. pp. (908.530 EU KK 0) ed: Sport és társadalom, Magyar Sporttudományi Társaság, 55-99.old.
15. Az Európai Közösséget létrehozó szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata (Róma, 1957. 03. 25, utoljára módosítva a 2003-as Csatlakozási Szerződés által) konszolidált változat (2004. Május 1.) https://www.univie.ac.at/ri/eur/20040401/HU_EC_Treaty_Vienna.pdf
16. Bocsor Márk, Kengyel Ákos, Szűcs András (2000): A területfejlesztési politika új irányai az Európai Unióban. Közgazdasági Szemle, XLVII. évf., 2000., 932-948. old.
17. Szabó Pál, Kukely György, Bártfai Gergely (2019): Társadalmi, gazdasági és területi kohézió a XXI. század Kelet-Közép-Európájában. Közép-Európai Közlemények XII.évf.2019/1. No.44. 9-26. old.
18. Dancs Szegner Henriett (2003): Sport structures - Sport and Globalisation, The Economics of Professionals Sports and Olympic Games - edited by Gregory T. Papanikos, Athens Institute for Education and Research, Athen, 161-168.old.
19. Nemes Nagy József (1998): A tér a társadalomkutatásban. A szerző hasonló címen megjelent könyvének kézírata, Kiadta a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 261. old.
20. Porter (1990) 855.old.
21. Lisszaboni Szerződés 2007 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A12007L%2FTXT>
22. Európa Parlament Sport: <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/143/sport>
23. Dual career guidelines EU http://ec.europa.eu/assets/eac/sport/library/documents/dual-career-guidelines-final_en.pdf
24. A Tanács dokumentumainak nyilvántartása <https://www.consilium.europa.eu/hu/documents-publications/public-register/>
25. Nemzeti Fejlesztési Terv Regionális Fejlesztés Operatív Programja https://www.palyazat.gov.hu/nft_i_operativ_programok
26. Európai Unió fenntarthatóság www.ff3.hu/unio.html
27. A fenntarthatósági stratégiai célkitűzések <http://europa.eu.int/comm/environment/eussd/>
28. Szegnerné Dancs Henriett (2006): A sport szerepe és lehetőségei a regionális fenntartható fejlődés biztosításában. Semmelweis Egyetem, Testnevelési és Sporttudományi Kar Nevelés-, és Sporttudományi Doktori Iskola, doktori értekezés

29. Gulyás László (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László szerk. (2009): Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175–188. old.
30. Faragó Beatrix, Konczosné Szombathelyi Márta (2017): Social evaluation of sport on the way of local development. In: Bukor, József; Korcsmáros Enikő (szerk.) A Selye János Egyetem 2017-es "Érték, minőség és versenyképesség - a 21. század kihívásai" Nemzetközi Tudományos Konferencia, Komárno, Szlovákia: Selye János Egyetem, 620 old., 75-85. old.
31. Enyedi György (2005): Milyen régió kell nekünk? Hozzászólás a Tóth József interjúhoz, Élet és Tudomány, 2005/2. sz. 59.old.
32. Lengyel Imre (2001): Iparági és regionális klaszterek: tipizálásuk, térbeliségük és fejlettségük főbb kérdései. Vezetéstudomány, 2001 10, 19-43. old.
33. Ehrlich Éva (1989): Az infrastruktúra és a szolgáltatások szerepe a regionális versenyképességben.
34. Mcpherson Barry D., Curtis, James E., Loy John W. (1989): The Social Significance of Sport: An introduction to the sociology of sport. Human Kinetics
35. Bakonyi Tibor (2004): Civil álom, politikai állam, Doktori Értekezés, Budapest 2004
36. Steenbergen Johan, De Knop Paul, Elling Agnes H.F (2001): Values and norms in Sport, Meyer&Meyer, Oxford, 2001
37. Szegerné Dancs (2006) 169. old.
38. Sporttörvény (2004. évi I. törvény a sportról) <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0400001.TV>
39. Rechnitzer János (2016): A területi töke a városfejlődésben: A Győr-kód. Budapest; Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 270 p. (Studia regionum; Dialóg Campus szakkönyvek), 25. old.
40. Camagni Roberto (2008): Regional competitiveness. Towards a concept of territorial capital. In: Capello, Roberta, Camagni, Roberto, Chizzolini, Barbara, Fratesi, Ugo (szerk.): Modelling regional scenarios for the enlarged Europe. Springer, Heidelberg, 33–46. old.
41. Rechnitzer János (2007): Az európai regionális politika és a városfejlődés. Magyar Tudomány, 6., 692–704.old.
42. Konczosné Szombathelyi Márta (2013): Tehetségmenedzsment, avagy a HR felelőssége In: Róbert Péter (szerk.) Gazdaság és morál: tiszta társadalom, tiszta gazdaság: a 2012. június 12-i Kautz Gyula Emlékkonferencia válogatott tanulmányai. 11. old.(ISBN:978-963-7175-78-7)

43. Bugovics Zoltán (2010) Az elitidentitás hátttere. *Tér és Társadalom* 24. évf. 2010/2. 17-29. p., *Tér és Társadalom*, XXIV. évf. 2: 17-29. old.
44. Faragó Beatrix (2015): *Élsportolók életpálya modelljei*. Budapest, Magyarország: Campus Kiadó
45. Camagni (2008) 33–46. old.
46. Jóna György (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései *Tér és Társadalom* 27 (1): 30-51.old.
47. Gaál Zoltán, Szabó Lajos, Obermayer-Kovács Nóra, Csepregi Anikó (2010): Successful Knowledge Management and Knowledge Sharing in Hungarian Enterprises. *Club of Economics in Miskolc: Theory, Methodology, Practice*. 6(2, December), 11-18. old.
48. Konczosné Szombathelyi Márta (2014): Tehetség- és motivációs modell kidolgozásának kérdései a Tudományos és Művészeti Diákkör kapcsán. In: Mészáros Attila (szerk.): *A felsőoktatás tudományos módszertani és munkaerőpiaci kihívásai a XXI. században*. Széchenyi István Egyetem: Győr, 68-81.old.
49. Faragó Beatrix (2017): A sportstratégia ágazat erősödése Magyarországon a 2011-2016-os időszakban. *Tér-Gazdaság-Ember V.*: 3. 94-109. Paper: 2064-1176, 113 old.
50. Faragó Beatrix, Konczosné Szombathelyi Márta (2017): Strength of region's talent retentions: strengths of athletes. In: Karlovitz János Tibor (szerk.) *Essays in Economics and Business Studies*. Komárno: International Research Institute, 113-120. old.
51. Szakály Zsolt, Bognár József, Lengvári Balázs, Koller Ákos (2018): Effects of daily physical education participation on the somatic and motoric development of young students. *Hungarian Educational Research Journal (Herj)* 8:2 old. 24-38.,15 old.
52. Béki Piroska (2017): Sztereotípiák a sportban, avagy a női sport létjogosultsága napjaink magyar társadalmában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Sport* 2017 44:171-189.old.
53. Gósi Zsuzsanna, Sallói István (2017): Rögös út a sportkarrier: A fiatal magyar labdarúgók karrieresélyei. *Magyar Sporttudományi Szemle* 18:(4 (72)) 11-19. old.
54. Gósi Zsuzsanna, Bukta Zsuzsanna (2019): Sportszövetségek a kiemelt sportágfejlesztés tükrében. *Taylor: Gazdálkodás- és Szervezéstudományi folyóirat, A virtuális intézet közép-európa kutatására közleményei* 36 46-55. 2019/2, 10 old.
55. Gósi Zsuzsanna (2017): Atipikus foglalkoztatási formák sportszervezeteknél. *Köztes Európa: Társadalomtudományi Folyóirat: A VIKÉK Közleményei* 9:(1-2) 137-145. old.

56. Bugovics (2010) 17-29. old.
57. Huggins Robert és mtsai. (2014) 244. old.
58. Camagni Roberto (2002): On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*, 13, 2395–2411. old.
59. Gardiner Ben és mtsai. (2004) 1045–1068. old.
60. EC (1999) 75.old.
61. Nemes Nagy (1998) 261. old.
62. Lisszaboni Szerződés 2007 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HUTXT/?uri=CELEX%3A12007L%2FTXT>
63. Faragó Beatrix, Konczosné Szombathelyi Márta (2018): Identity of athlets on the way of professional career as factor of regional identity. In: Korcsmáros Enikő (szerk.) *A Selye János Egyetem 2018-as X. Nemzetközi Tudományos Konferencia, Selye János Egyetem*, 67-79., 13 old.
64. Máté, András (2018) 18. old.
65. Debisso (2014) 55-99.old.
66. Rechnitzer (2016) 25. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- A fenntarthatósági stratégiai célkitűzések <http://europa.eu.int/comm/environment/eussd/>
- A Tanács dokumentumainak nyilvántartása <https://www.consilium.europa.eu/hu/documents-publications/public-register/>
- Az Európai Közösséget létrehozó szerződés egységes szerkezetbe foglalt változata (Róma, 1957. 03. 25, utoljára módosítva a 2003-as Csatlakozási Szerződés által) konszolidált változat (2004. Május 1.) https://www.univie.ac.at/ri/eur/20040401/HU_EC_Treaty_Vienna.pdf
- Bakonyi Tibor (2004): *Civil álm, politikai állam*. Doktori Értekezés, Budapest
- Béki Piroska (2017): Sztereotípiák a sportban, avagy a női sport létjogosultsága napjaink magyar társadalmában. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series: Sectio Sport* 2017(44): 171-189.old.
- Bocsor Márk, Kengyel Ákos, Szűcs András (2000): A területfejlesztési politika új irányai az Európai Unióban. *Közgazdasági Szemle*, XLVII. évf., 2000., 932-948.old.
- Bugovics Zoltán (2010): Az elitidentiás háttere. *Tér és Társadalom* 24. évf. 2010/2., 17-29. old.

- Camagni Roberto, Capello Roberta (2010): Macroeconomic and territorial policies for regional competitiveness: An EU perspectives. *Regional Science Policy & Practise*, 1, 1–19. old.
- Camagni Roberto (2002): On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*, 13, 2395–2411. old.
- Camagni Roberto (2008): Regional competitiveness. Towards a concept of territorial capital. In: Capello, Roberta, Camagni, Roberto, Chizzolini, Barbara, Fratesi, Ugo (szerk.): *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*. Springer, Heidelberg, 33–46. old.
- Dancs Szegner Henriett (2003): Sport structures - Sport and Globalisation, *The Economics of Professionals Sports and Olympic Games* - edited by Gregory T. Papanikos, Athens Institute for Education and Research, Athen, 2003 161-168. old.
- Debisso Kinga (2014): Az Európai Unió fejlesztési politikája. =Uniós szakpolitikák. Budapest, Szent István Társulat, 2014. 243-260. (908.530 EU KK 0) Ed: Sport és társadalom, Magyar Sporttudományi Társaság, 55-99. old.
- Dicken Peter (2015): *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy* (7th ed). The Guilford Press, New York.
- Dual career guidelines EU http://ec.europa.eu/assets/eac/sport/library/documents/dual-career-guidelines-final_en.pdf
- EC (1999): *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union*. European Commission, Luxembourg.
- EC (2001): *Second Report on Economic and Social Cohesion*. European Commission, Brussels.
- Ehrlich Éva (1989): Az infrastruktúra és a szolgáltatások szerepe a regionális versenyképességben.
- Enyedi György (2005): Milyen régió kell nekünk? Hozzászólás a Tóth József interjúhoz, *Élet és Tudomány*, 2005/2. sz. 59. old.
- Európa Parlament Sport: <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/143/sport>
- Európai Unió fenntarthatóság www.ff3.hu/unio.html
- Faragó Beatrix (2015): *Élsportolók életpálya modelljei*. Budapest, Magyarország: Campus Kiadó
- Faragó Beatrix (2017): A sportstratégia ágazat erősödése Magyarországon a 2011-2016-os időszakban. *Tér-Gazdaság-Ember V.*: 3. 94-109. old
- Faragó Beatrix, Konczosné Szombathelyi Márta (2017): Social evaluation of sport on the way of local development. In: Bukor, József, Korcsmáros Enikő (szerk.) *A Selye János Egyetem 2017-es "Érték, minőség és versenyképesség - a 21. század kihívásai" Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykö-*

- tete: Zborník medzinárodnej vedeckej konferencie Univerzity J. Selyeho 2017, Komárno, Szlovákia: Selye János Egyetem, 75-85. old.
- Faragó Beatrix, Konczosné Szombathelyi Márta (2017): Strength of region's talent retentions: strengths of athletes. In: Karlovitz János Tibor (szerk.) Essays in Economics and Business Studies. Komárno: International Research Institute, 113-120. old.
- Faragó Beatrix, Konczosné Szombathelyi Márta (2018): Identity of athletes on the way of professional career as factor of regional identity. In: Korcsmáros, Enikő (szerk.) A Selye János Egyetem 2018-as X. Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete, (2018) 67-79.
- Gaál Zoltán, Szabó Lajos, Obermayer-Kovács Nóra, Csepregi Anikó (2010): Successful Knowledge Management and Knowledge Sharing in Hungarian Enterprises. Club of Economics in Miskolc: Theory, Methodology, Practice. 6(2, December), 11-18. old.
- Gardiner Ben, Martin Ronald, Tyler Peter (2004): Competitiveness, Productivity and Economic Growth across the European Regions. Regional Studies, 9, 1045–1068. old.
- Gósi Zsuzsanna (2017): Atipikus foglalkoztatási formák sportszervezeteknél. Köztes Európa: Társadalomtudományi Folyóirat: A VIKEK Közleményei 9:(1-2), 137-145. old.
- Gósi Zsuzsanna, Bukta Zsuzsanna (2019): Sportszövetségek a kiemelt sportág-fejlesztés tükrében. Taylor: Gazdálkodás- és Szervezéstudományi folyóirat, A virtuális intézet Közép-Európa kutatására közleményei 36 46-55. 2019/2, 10 old. (2019) https://www.researchgate.net/publication/333702874_sportszovetsegek_a_kiemelt_sportagfejlesztes_tukreben
- Gósi Zsuzsanna, Sallói István (2017): Rögös út a sportkarrier: A fiatal magyar labdarúgók karrieresélyei. Magyar Sporttudományi Szemle 18.4.72., 11-19. old.
- Gulyás László (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László szerk. (2009): Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175–188. old.
- Lisszaboni Szerződés 2007 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A12007L%2FTXT>
- Huggins Robert, Izushi Hiro, Prokop Daniel, Thompson Piers (2014): The Global Competitiveness of Regions. Routledge, Abingdon and New York.
- Jóna György (2013): A területi tőke fogalmi megközelítései Tér és Társadalom 27 (1): 30-51. old.
- Konczosné Szombathelyi Márta (2013): Tehetségmenedzsment, avagy a HR felelőssége. In: Róbert Péter (szerk.) Gazdaság és morál: tiszta társadalom, tiszta

- gazdaság: a 2012. június 12-i Kautz Gyula Emlékkonferencia válogatott tanulmányai. Győr, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, 32-39. old.
- Konczosné Szombathelyi Márta (2014): Tehetség- és motivációs modell kidolgozásának kérdései a Tudományos és Művészeti Diákkör kapcsán. In: Mészáros Attila (szerk.) A felsőoktatás tudományos módszertani és munkaerőpiaci kihívásai a XXI. században. Széchenyi István Egyetem: Győr, 68-81. old.
- Lengyel Imre (2000): A regionális versenyképességről. Közgazdasági Szemle, 12, 962–987, 974. old.
- Lengyel Imre (2001): Iparági és regionális klaszterek: tipizálásuk, térbeliségük és fejlettségük főbb kérdései. Vezetéstudomány, 2001 (10), 19-43. old.
- Lengyel Imre (2016): A megyék versenyképességének néhány összefüggése a megújult piramismodell alapján. In: Lengyel Imre, Nagy B. (szerk.) Térségek versenyképessége, intelligens szakosodása és újraiparosodása, JATEPress, Szeged, 143–161. old.
- Máté Tünde, András Krisztina (2018): Sportági szakszövetségek és városok, a nemzetközi sportrendezvények meghatározó tényezői. In: Hamar, Pál; Köpf, Károly (szerk.) Mozgás - biológia - sport - tudomány: Tanulmányok a 47. Mozgásbiológiai Konferencia előadásaiból, Budapest, Magyarország: Magyar Edzők Társasága, (2018) 111-121. old.
- Mcpherson Barry D., Curtis, James E., Loy John W. (1989): The Social Significance of Sport: An introduction to the sociology of sport. Human Kinetics
- Nemes Nagy József (1998): A tér a társadalomkutatásban. A szerző hasonló címen megjelent könyvének kézírata, Kiadta a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Nemzeti Fejlesztési Terv Regionális Fejlesztés Operatív Programja https://www.palyazat.gov.hu/nft_i_operativ_programok
- Porter Michael E. (1990) The Competitive Advantage of Nations. The Free Press, New York
- Rechnitzer János (2007): Az európai regionális politika és a városfejlődés. Magyar Tudomány, 6., 692–704. old.
- Rechnitzer János (2016): A területi tőke a városfejlődésben: A Győr-kód. Budapest; Pécs: Dialóg Campus Kiadó
- Samuelson Paul A., Nordhaus William D. (2012): Közgazdaságtan (19. kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest
- Sporttörvény (2004. évi I. törvény a sportról) <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A0400001.TV>
- Steenbergen Johan, De Knop Paul, Elling Agnes H.F (2001): Values and norms in Sport, Meyer&Meyer, Oxford

- Stiglitz Joseph E., Sen Amartia, Fitoussi, Jean-Paul (2010): A Bizottság jelentése a gazdasági teljesítmény és a társadalmi fejlődés méréséről. Statisztikai Szemle, 88. évf.3., 305–320. old.
- Storper Michael (1997): The Regional World. The Guilford Press, New York.
- Szabó Pál, Kukely György, Bártfai Gergely (2019): Társadalmi, gazdasági és területi kohézió a XXI. század Kelet-Közép-Európájában. Közép-Európai Közlemények XII.évf.2019/1. No.44. 9-26. old
- Szakály Zsolt, Bognár József, Lengvári Balázs, Koller Ákos (2018): Effects of daily physical education participation on the somatic and motoric development of young students. Hungarian Educational Research Journal (Herj) 8:2, 24-38. old.
- Szegnerné Dancs Henriett (2006): A sport szerepe és lehetőségei a regionális fenntartható fejlődés biztosításában. Semmelweis Egyetem, Testnevelési és Sporttudományi Kar Nevelés-, és Sporttudományi Doktori Iskola, doktori értekezés, 2006

SZALAI Levente
PhD-hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola,
Pécs

PhD-student
University of Pécs, Doctoral School of Earth Sciences,
Pécs, Hungary
e-mail: szalailevente1@gmail.com

MAGYAR – NÉMET GAZDASÁGI KAPCSOLATOK
A RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG

HUNGARIAN – GERMAN ECONOMIC RELATIONSHIPS
BETWEEN 1990 – 2020

ABSTRACT

The post-World War II period and 40 years in the Soviet sphere of interest captured Hungary from a centuries-old system of economic cooperation in Central Europe. This system was operated primarily between Hungarian agriculture and the region of Western Europe, mainly German territories, with industrial traditions. Previously established trade relations between Western and Central and Eastern European countries were reduced to a minimum in the 1950s, so the technology gap became gradual. The re-established co-operation from the early 1970s was mainly limited to imports of shortages and starting from an extremely low volume. Relations between Hungary and Germany became dominant again following the German reunification and the Central and Eastern European regime changes. Already at the beginning of the 1990s, significant capital investment by Germany regulated by bilateral agreements, began. In parallel with this process, trade cooperation between the two countries continued to expand. The aim of the study is to show how Germany has become the most important economic partner of Hungary over the last 30 years. It explains that how became Hungary an integral part of the system of Central European economic cooperation. The study mainly examines the level of German working capital investments

in Hungary and German – Hungarian foreign trade relationships. The study mainly examines the level of German working capital investments in Hungary and German - Hungarian foreign trade.

Kulcsszavak: német egyesítés, munkaerőpiaci szabályozás, centrum-periféria, külföldi működőtőke, Európai Unió, humánerőforrás-elvándorlás

Keynotes: german unification, labor market regulation, centre-periphery, foreign direct investment, European Union, human resources migration

1. Bevezetés

2019-ben a rendszerváltás 30. évfordulóján hazánkban számos megemlékezés, ünnepi esemény zajlott felelevenítve a 30 évvel ezelőtti történéseket és összegezve az azóta eltelt időszakot. Ezen összegzések közé illik a tanulmány témája, mely a magyar – német gazdasági kapcsolatok elmúlt három évtizedét igyekszik feltárni. A publikáció aktualitását és fontosságát az időről időre megjelenő, és a két ország intézményei által folyamatosan publikált jelentések is jelzik. A tanulmány célja a két ország együttműködési rendszerének bemutatása a német működőtőke beruházások és az egymás közti kereskedelem területén.

2. Felhasznált módszerek

A magyar – német gazdasági kapcsolatok elmúlt 30 éves időszakát szakirodalmi és statisztikai másodelemzéssel vizsgáltam. Számos tanulmány és jelentés foglalkozik a két ország együttműködésével. Ezek közül kiemelendő Robert Stehrer,¹ Körösi István,² Szilágyi Réka³ és Vapár József⁴ munkája. A rendszerváltás utáni folyamatok elemzésével képet kaphatunk a német befektetések kelet-közép-európai térnyerésének bővülési folyamatáról, a közép-európai feldolgozóipari együttműködés kiépüléséről. A német működőbefektetés volumenének változásával kapcsolatos számadatok másodelemzéséhez a Deutsche Bundesbank statisztikai adataira, míg a német – magyar külkereskedelmi mérleg kimutatásaihoz a Központi Statisztikai Hivatal és a Statistisches Bundesamt adatait elemeztem. A Statistisches Bundesamt adatainak lehívásánál a másodelemzéshez leszűkítettem a német, illetve a magyar export import adatait az elmúlt 30 év vonatkozásában, mind német, mind magyar szempontból. Ábrázoltam az egyes árucsoportok két ország közötti forgalmának arányait is. Az így kapott adatokból táblázatokat, és grafikonokat készítettem. Az ábrázolt információk elemzése az egyre szorosabb német – magyar gazdasági együttműködési

rendszer kiépülésére utal. és alátámasztja a kelet-közép-európai gazdasági együttműködési rendszer kiépülésének folyamatát. A német – magyar kereskedelmi mérleg tartományi szintű bontásában szintén a Statistisches Bundesamt adatait elemeztem, a jövőbeni gazdasági kilátások ábrázolásához pedig a Eurostat, DUIKH számításokat vettem alapul.

3. Magyar – német gazdasági kapcsolatok a múltban

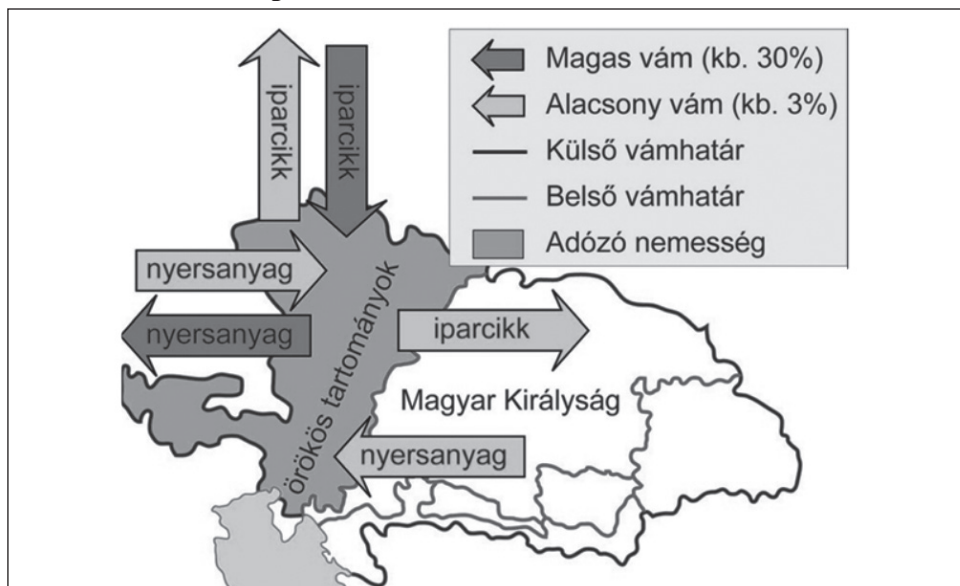
A magyar – német gazdasági kapcsolatok egyidősek a magyar állam létrejöttével. A honfoglaló magyar törzsek IX. század közepi megjelenése a Kárpát-medencében két jelentős birodalommal tette határossá népünket. Nyugatról egy szétagolt Német-római Császárság fennhatósága, míg délről egy egységes Bizánci Birodalom szomszédjaivá váltunk. A letelepedés utáni magyar hadjáratok nagy része ezért értelemszerűen nyugati irányú volt. A X. század második felében, azonban ezen hadjáratok száma lecsökkent az egységesülő Német-római Birodalom katonai erejének és ellenálló képességének növekedésével. Emiatt egyre inkább a gazdasági és politikai kapcsolatok kerültek előtérbe. Első királyunk I. István felesége bajor Gizella, és a már apja által a nyugati kereszténység irányába tett lépések hatására a német – magyar kapcsolatok megerősítésén fáradozott.⁵ A későbbi uralkodók, hol politikai támaszkeresésük, hol kereskedelmi együttműködésük erősítése miatt fordultak a Német-római Császárokhoz. A középkor során ez a kapcsolat a nyugati irányba történő agrár-exportban és arany kivitelben, valamint iparcikk behozatalban merült ki.⁶ A Kora újkor a török elleni háborúk, a Habsburgok magyarországi befolyását növelte a három részre szakadt Magyar Királyság nyugati és északi területein. A nemesség nagy része ebben az időszakban a német egyetemek hallgatónak számát gyarapította, a Magyar Királyság területéről főleg a katolikus, míg a református Erdélyi Fejedelemség vonatkozásában az észak-német lutheránus egyetemek hallgatóinak révén.⁷

A török kiűzése után továbbra is fennmaradt és Mária Terézia kettős vámrendszere révén konzerválódott a magyar gazdaság mezőgazdasági jellege. A magyar agrár termékek nyugati exportja mellett jelentős volt az iparcikkek behozatala elsősorban a német és cseh területek irányából. A XIX. század végén a dualizmus időszakában meginduló iparosítás, mely kezdetben osztrák és német tőke segítségével zajlott megteremtette a hazai ipar alapjait. A két világháború között elsősorban a 30-as évektől az egyre erősödő német függés, gazdaságilag Németország túlsúlya volt jellemző. A német magyar együttműködések mélypontja a második világháború után követke-

zett be. A „Vasfüggöny” a nyugati kapcsolatok befagyását, a KGST a szovjet befolyás időszakát hozta el.⁸

1. térkép: Kettős vámhatár 1754.

Map 1.: Double customs frontier 1754.

Forrás: <https://ado.hu/ado/>

maria-terezia-adointezkedesei-a-feudalizmust-nyujtottak-el/

Letöltve:2020.03.20.

4. A rendszerváltás utáni időszak

A rendszerváltás után Németország geopolitikai helyzete és súlya miatt is a leginkább érdekelt volt a kelet-közép-európai térséggel való gazdasági együttműködésben. Kezdetben azonban annak ellenére, hogy Németország súlya az újra egyesítéssel növekedett, még számos problémával kellett megküzdenie a kelet-német területek integrációja kapcsán.⁹ A kapcsolatok újbóli kiépítése két egymással párhuzamos megközelítésen alapult. E két megközelítés alapja Németország történelmi felelősségérzete az egységes és békés Európa megteremtésében, valamint a politikai stabilitás és gazdasági összefonódás megteremtése a kelet-közép-európai országokkal.¹⁰ A kapcsolatok bilaterális útkereséssel kezdődtek, és államközi megállapodások révén indultak a 90-es évek elején. A kelet-közép-európai volt szo-

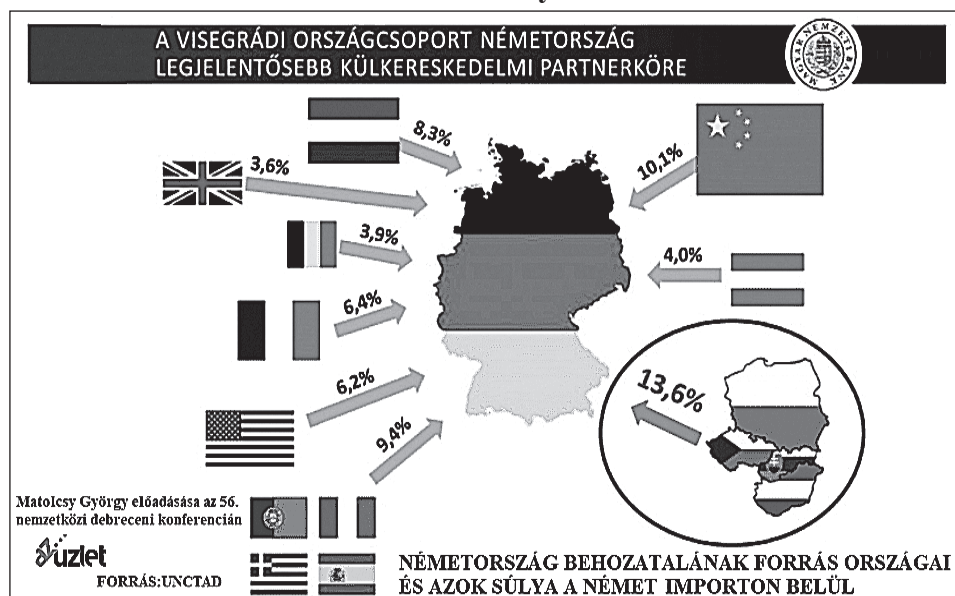
cialista országok gazdasági szerkezetváltása sem ment zökkenőmentesen, és a 90-es évek elején még súlyos gazdasági visszaeséssel küzdöttek. Ennek ellenére a térség és Németország közötti újraéledő együttműködések a beruházások és a külkereskedelem területén jelentősen nőttek, melynek hatására már a 90-es elején hazánk legfontosabb partnerévé vált.¹¹

5. A visegrádi országok és Németország gazdasági kapcsolata

Az exportra épülő német gazdaságpolitika és nagyvállalatok Visegrádi országokba történő beruházásai, melyek az olcsó és szakképzett munkaerőre támaszkodtak, magukkal hozták az integráció elmélyítésének szükségességét. A 2004-es európai uniós csatlakozás kezdetben csak a tőke szabad áramlását hozta el a térségnek, mivel a német társadalom félelme egy kelet-közép-európai migrációs hullámtól még a munkaerőpiac megnyitását akadályozta.

1. ábrára: A visegrádi országok és Németország külkereskedelmi súlya

Figure 1. : Foreign trade weight of the Visegrad countries and Germany

Forrás: <https://azuzlet.hu/>

nemet-gazdasag-kelet-kozep-europa-sulya-nagyobb-mint-kinae/

Letöltve: 2020.02.28.

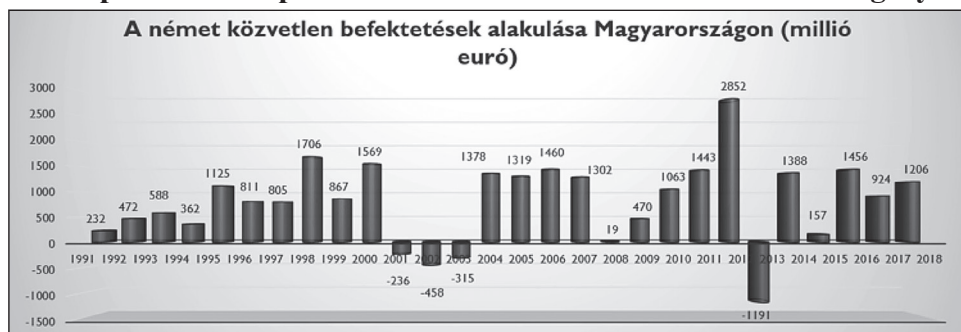
Így az aszimmetrikus gazdasági kapcsolatok a csatlakozást követően is fennmaradtak, de a visegrádi 4-ek kis potenciálja ellenére is fontos helyet foglaltak el Németország kereskedelmi partnerei között mind az export, mind az import tekintetében. Amíg Németország a V4-ek legnagyobb gazdasági befektetője, addig ezen országok beruházási volumene Németországban sokkal kisebb jelentőségű.¹² A 2011-es munkaerőpiaci nyitás után a már teljes jogokkal rendelkező V4 országok állampolgárai számára az egyre mélyebb együttműködés is lehetővé vált. A német és kelet-közép-európai országok kooperációja a legjelentősebben a feldolgozóipar területén valósult meg. Az európai uniós integráció óta kialakult egy ipari termelési centrum, melynek vezető szerepét és gazdasági motorját Németország tölti be. A V4 országokba kihelyezett német befektetéseken alapuló feldolgozóipari termelés elsősorban az összeszerelő tevékenységekre korlátozódik, a kutatás – fejlesztés és a magas hozzáadott érték előállítására továbbra is főként Németországban történik.¹³

6. Magyar – német gazdasági kapcsolatok

A kelet-közép-európai rendszerváltások után a német működőtőke térségbeli befektetéseinek legnagyobb része három országot, Magyarországot, Lengyelországot, illetve Csehországot érintette. Az elsősorban a feldolgozóipart érintő befektetések fő motivációja a magas élők munkára igényű termelési kapacitások kihelyezése volt térségünkbe, melyek mellett a piacszerzés és a felvásárlások is fontos szempontot jelentettek.

1. grafikon: A német közvetlen befektetések alakulása Magyarországon

Graph 1.: Development of German direct investment in Hungary

Forrás: Deutsche Bundesbank, saját szerkesztés Letöltve: 2020.02.15.

Az alacsony bérköltségek, a szakképzett munkaerő a nyugat-európai piacok közelsége, valamint az infrastrukturális adottságok miatt hazánk vonzó befektetési célszámmá vált.¹⁴ A német befektetések mintegy 60%-a piacorientált, és további egyharmada költségorientált volt.¹⁵ Az Európai Unió keleti bővítése lehetővé tette a régi tagországok számára, hogy az újonnan csatlakozott országba helyezték át termelési kapacitásuk egy részét, ahol ezen tevékenységek hatékonyabban folytathatók voltak. A beruházások nem csak munkahelyeket teremtettek, hanem elérhetővé téve a legmodernebb technológiákat a gazdaság modernizálásában is fontos szerepet játszottak.

1. táblázat: Német vállalatok Magyarországon, stratégiai partnerek

Table 1.: German companies in Hungary, strategic partners

Daimler AG	2012
AUDI	2013
Continental AG	2013
Siemens AG	2013
Bosch Csoport	2013
Knorr-Bremse	2014
ZF Hungária	2014
FESTO	2014
Deutsche Telekom AG	2014
IT Services Hungary Szolgáltató Kft.	2015
Henkel Magyarország Kft.	2016
Thyssenkrupp Presta Hungary Kft.	2016

Forrás: <https://berlin.mfa.gov.hu/page/nemet-magyar-gazdasagi-kapcsolatok> Letöltve: 2020.02.15.

Hazánk a külföldi beruházások tekintetében előkelő helyen áll. A GDP-hez mérten 2019-ben a külföldi beruházások aránya a 6 százalékot is elérte. A külföldi tőke forrásainál 2019-ben 17 százalékos részaránnyal a német nagyvállalatok a második helyen végeztek, őket csupán az Amerikai Egyesült Államokból érkező tőke volumene haladta meg a teljes beruházási arány 29 százalékaival.¹⁶ A működőtőke elsősorban az autógyártás, az élelmiszeripar, a telekommunikáció, valamint a szállítmányozás szektoraiba irányult, de emellett a technológiai beruházások jelentős aránya a

jövőbeni növekedési alapja lehet.¹⁷ A magyar kormány által a német vállalatokkal megkötött stratégiai megállapodások célja a nemzetgazdaságba való integrációs folyamat elősegítése, Magyarország telephely előnyeinek megőrzése, és a hazai kis- és középvállalatok német piacon beszállítóként történő megjelenésének elősegítése. Emellett fontos kiemelni, hogy a szakképzési és az innovációs együttműködés keretein belül megkezdődött a szakképzett munkaerő utánpótlásának biztosítása, valamint a kutatás – fejlesztési kapacitások növelése is.^{18, 19} Az Innovációs és Technológiai Minisztérium, valamint a hazai német ipari vállalatok együttműködésének keretein belül zajló ipari digitalizáció célja, a 4.0-ás ipar eredményeinek átvitele a kis-, és középvállalati szektorra a nagyvállalatok és az Európai Unió támogatásával.²⁰

7. Magyar - német külkereskedelmi mérleg

A magyar gazdaság az ország méretéből és elhelyezkedéséből adódóan exportorientált, így a külkereskedelem volumenének és az egyes partnerországokkal való kapcsolat változásának mutatói mind fontos indikátorok a gazdaság fejlődése szempontjából.²¹

2.3. táblázat: Magyar német külkereskedelmi mérleg 2000 – 2018.

Table 2-3.: Hungarian German foreign trade balance 2000 – 2018.

Magyar-német külkereskedelmi mérleg millió euró			
év	kivitel	behozatal	szaldó
2000	11370	8899	2471
2005	15060	14649	419
2010	17943	15831	2112
2011	19783	17366	2417
2012	19990	18048	1942
2013	21000	18639	2361
2014	23228	19837	3391
2015	24639	21440	3199
2016	25538	22521	3017
2017	27670	24613	3057
2018	28577	25764	2813

A teljes magyar külkereskedelmi mérleg aránya Németország vonatkozásában %		
év	magyar kivitel	magyar behozatal
2000	37,3	25,5
2005	30,1	27,7
2010	25,1	24
2011	24,7	23,8
2012	25,0	24,6
2013	25,8	24,9
2014	27,5	25,4
2015	27,2	26,2
2016	27,5	27,0
2017	27,5	26,6
2018	27,2	25,9

Forrás: KSH, saját szerkesztés Letöltve: 2020.02.15.

A hazai külkereskedelem volumene Németország vonatkozásában az elmúlt közel 20 év során folyamatosan növekedett. A kivitel és a behozatal szaldója a vizsgált 2000 – 2018 között tartó időszakban hullámzott, voltak olyan időszakok ahol az előző évekhez képest kissé alacsonyabb pluszban volt a külkereskedelmi mérleg, mint 2005, 2012, vagy 2018, de a mérleg mindvégig pozitív volt hazánk számára. A másik fontos mutató, amely a német – magyar gazdasági összefonódás szempontjából releváns a magyar vállalatok Németországgal lebonyolított export-import aránya. Ez az arány a teljes nemzetgazdaság tekintetében az elmúlt közel 20 évben a Németországba történő kivitel vonatkozásában 24,7 és 37,3 százalék, míg a behozatal tekintetében 23,8 és 27,7 százalék között változott. Összességében tehát elmondható, hogy a külkereskedelmi partnereink közül a legfontosabb ország Németország volt.

Amennyiben a rendszerváltás óta eltelt közel 30 évet vizsgáljuk a német magyar külkereskedelmi kapcsolatok vonatkozásában, akkor a statisztikai adatok alapján két időszakot és a 2008-as gazdasági válság éveit tudjuk megkülönböztetni. Az 1990 utáni első évtized a Németország irányába történő kereskedelmi mérleg tekintetében negatív szaldókat mutatott. Tehát importunk ezekben az években jóval meghaladta az export értéket.

4. táblázat magyar-német külkereskedelmi mérleg 1990 – 2019.
Table 4.: Hungarian-German foreign trade balance 1990 – 2019.

Magyar – német külkereskedelmi mérleg 1990 – 2019.			
év	import millió euró	export millió euró	szaldó millió euró
1990	3098.791	2294.42	-804.371
1991	2157.65	2186.806	29.156
1992	2396.493	2363.936	-32.557
1993	2637.425	2314.262	-323.163
1994	3260.206	2766.099	-494.107
1995	3593.395	3532.711	-60.684
1996	4268.823	4061.952	-206.871
1997	5964.415	5551.13	-413.285
1998	7806.786	7458.847	-347.939
1999	8481.823	8962,175	480.352
2000	10299.192	10633.47	334.278
2001	10519.692	12029.638	1509.946
2002	11184.765	12154.341	969.576
2003	11860.418	12297.394	436.976
2004	12815.725	13412.085	596.36
2005	13646.047	14209.07	563.023
2006	16033.652	15708.192	-325.46
2007	17296.993	17305.492	8.499
2008	17360.028	16815.057	-544.971
2009	11675.118	13765.602	2090.484
2010	14133.459	16387.864	2254.405
2011	15774.542	18207.853	2433.311
2012	16207.154	18466.535	2259.381
2013	17504.387	19491.194	1986.807
2014	19832.011	21971.966	2139.955
2015	21822,063	23777,243	1955.18
2016	22750.775	24994,183	2243.408
2017	24958.389	26385.565	1427.176
2018	26248.169	27374.457	1126,288
2019	27013.31	28863.597	1850.287

Forrás: Statistisches Bundesamt, saját szerkesztés Letöltve: 2020.02.15.

Mindez magyarázható a rendszerváltás utáni gazdasági szerkezetváltás nehézségeivel, a megnövekedő munkanélküliségi rátával, valamint a külföldi beruházások, és hazai termelő kapacitások felfutásának késlekedésével. A trend 1999-es megfordulása utáni két évtized számai azonban két év kivételével, a hazai gazdaság exportpotenciáljának folyamatos emelkedéséről tanúskodtak. Kivételt jelentett a 2006-os és a 2008-as év. A 2019-es év adatai alapján a Németországba irányuló exportunk közel 2, 886 milliárd eurót, míg importunk 2,701 milliárd eurót tett ki, mely a rendszer-váltás utáni időszakban a legmagasabb volt, emellett az aktívumunk 1,850 milliárd euróval, ha nem is a legmagasabb, de az elmúlt évtizedek átlagosan 2 milliárd eurós pozitív szaldójának közelében található.²²

2. grafikon: Magyar - német külkereskedelmi mérleg 1990 – 2019.

Graph 2.: Hungarian-German foreign trade balance 1990 – 2019.

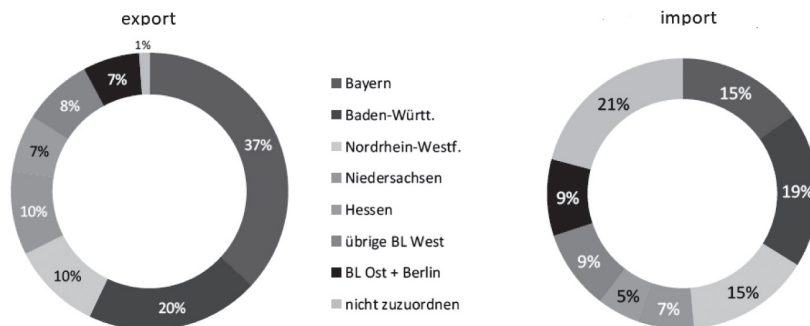
Forrás: Statistisches Bundesamt, saját szerkesztés Letöltve: 2020.02.18.

Ha a magyar külkereskedelem mérlegét vizsgáljuk Németország egyes tartományainak viszonylatában, akkor az export vonatkozásában a hazánkhoz földrajzilag közel eső, valamint gazdasági teljesítményük és lakosságszámuk alapján élen járó tartományok aránya a legjelentősebb. Ilyen tartományok Bajorország 37 százalékos, és Baden-Württemberg 20 százalékos részesedéssel. Jelentős még a kivitel 10-10 százalék a két sűrűn lakott és iparilag fejlett Észak-Rajna-Vesztfália és Alsó-Szászország tartományai irányába. Az import területén is a két dél-német tartomány vezet.

Itt Baden-Württemberg 19 százalékos aránnyal áll az élen Bajorország 15 százalékkal holtversenyben Észak-Rajna-Vesztfáliával pedig a második.²³

3. grafikon: Magyarország külkereskedelmi mérlege Németország egyes tartományaival 2019.

Graph 3.: Hungary's foreign trade balance with some German provices in 2019.

Forrás: Statistisches Bundesamt Letöltve: 2020.02.20.

A magyar – német külkereskedelem árucsoportok szerinti vizsgálatával kapcsolatosan megállapítható, hogy az élelmiszeripari termékek, késztermékek, és az egymás közti csereszállítás szempontjából hazánk szaldója pozitív, míg bányászati nyersanyag és félkész termékek vonatkozásában az import túlsúlya figyelhető meg.

5. táblázat: A magyar – német külkereskedelem árutípusok szerint 2019.

Table 5.: Hungarian-German foreign trade by type of goods 2019.

Áruk besorolása	import millió euró	export millió euró	szaldó
élelmiszeripari termékek	1087,898	1388,138	300,24
bányászati nyersanyag	202,149	106,727	-95,422
félkész termékek	405,497	395,46	-10,037
késztermékek	24243,69	25250,103	1006,413
csereszállítás	1074,077	1723,169	649,092

Forrás: Statistisches Bundesamt, saját szerkesztés Letöltve: 2020.02.28.

Mindez elsősorban a kelet-közép-európai munkamegosztásnak köszönhető, hiszen hazánk a Németország centrumú feldolgozóipari együttműködés szempontjából a nagy élő munka és az olcsó munkaerő igényű gyártási kapacitások terén fejlődött az elmúlt évtizedekben legjelentősebben. Ezen hazánkban előállított elsősorban ipari terméket exportja teszi ki a magyar kivitel legnagyobb hányadát, szemben a mezőgazdasági termékek exportjával, amely hazánk természetföldrajzi adottságai miatt szintén jelentős, de nagyságrendekkel a késztermék forgalom alatt marad.

4. grafikon: A magyar – német külkereskedelem árutípusok szerint 2019.

Graph 4.: Hungarian-German foreign trade by commodity types 2019.

Forrás: Statistisches Bundesamt, saját szerkesztés Letöltve: 2020.02.28.

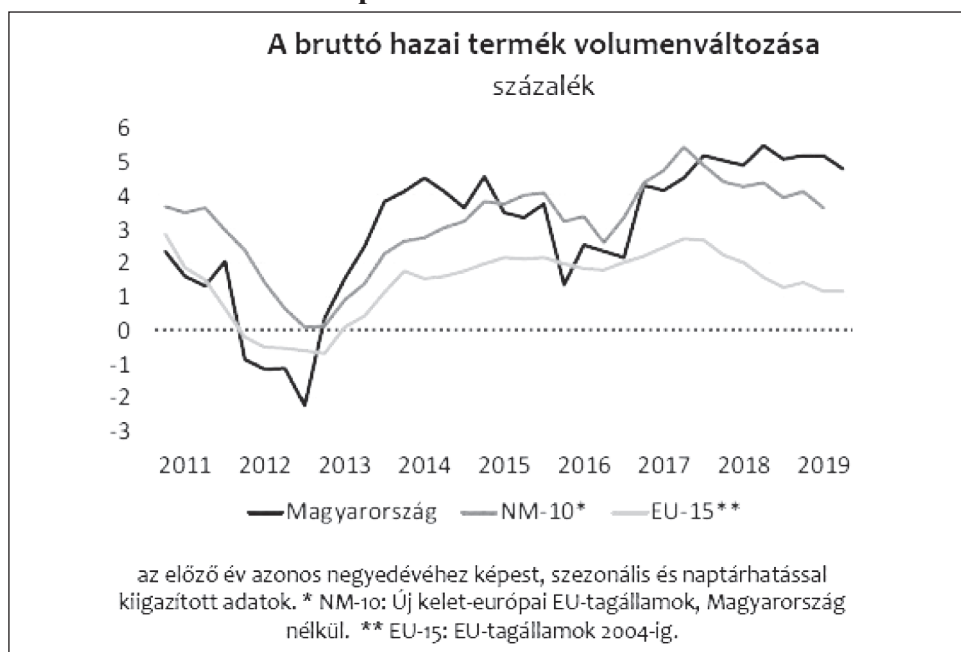
8. Gazdasági kilátások

Annak ellenére, hogy a magyar gazdasági növekedés 2017 eleje óta 4-5 százalék között mozgott, az elmúlt évek nemzetközi kihívásai és a koronavírus által okozott globális gazdasági krízis ma még szinte felmérhetetlen negatív hatása, a növekedés és a beruházási ráta jelentős csökkenését fogja eredményezni. Már az elmúlt év végén a németországi és hazai vállalati vezetők válasza alapján készített felmérés is szerényebb növekedési rátát

prognosztizált. Eszerint csökkent a javulásra számító vállalatvezetők aránya, miközben a romló környezettel számolóké nőtt mind a nemzetgazdaságra, mind a saját üzletre vonatkozóan. A vélemények azonban nem gazdasági visszaesést, hanem egy igen magas növekedési ütem lassulását jelezték.²⁴

5. grafikon: A magyar bruttó hazai termék volumenváltozása 2011 – 2019.

Graph 5.: change in the volume of the Hungarian Gross domestic product 2011-2019.

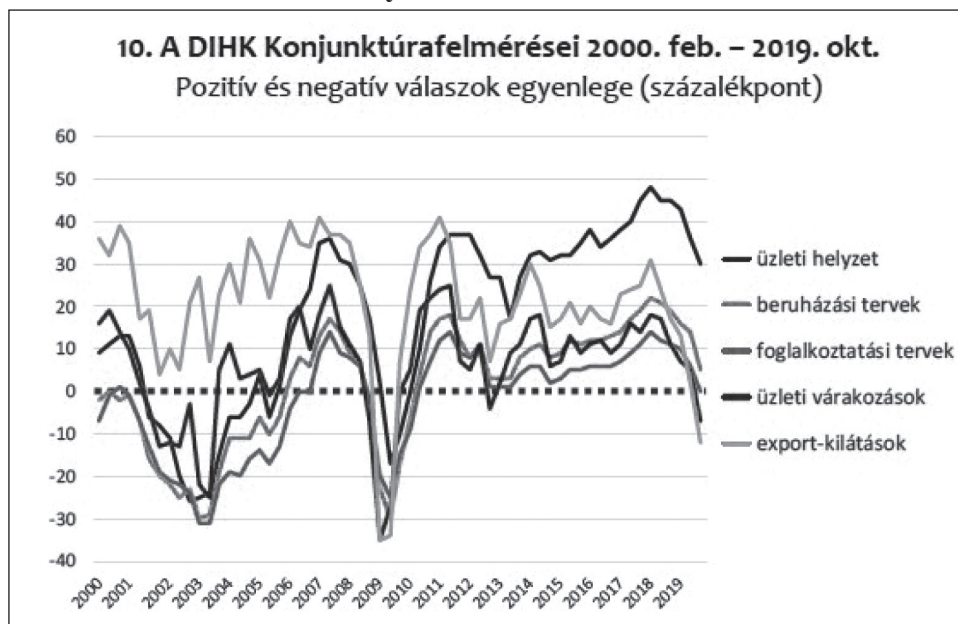

Forrás: Eurostat, DUIKH számítások Letöltve: 2020.02.28.

A 2019-es elemzések elsősorban a külső partnerek az Európai Unió nyugati és főleg déli tagországainak növekedési kockázataival számoltak. Ezzel párhuzamosan a német gazdasági növekedés rendkívül alacsony volumene sem biztatott jó kilátásokkal. A német – magyar gazdasági kapcsolatok szempontjából az autóipari szerkezetváltás szükségességének levezénylése és az átmenet lebonyolítása során szintén termelési visszaesssel számoltak. Ugyanakkor a digitalizáció, az elektromos, valamint az önvezető járművek térnyerésére hazánk már most igyekezett felkészülni, ezzel is próbálva stabilizálni az iparág és a gazdaság helyzetét.^{25,26}

**6. grafikon: DIHK Konjunktúrafelmérés
2000.február – 2019.október**

**Graph 6.: DIHK Business Tendency Survey
February 2000. – October 2019.**

Forrás: DUKH Konjunkturumfrage Letöltve: 2020.02.28.

Mindezen kockázatok, azonban eltörpülnek a 2020 tavaszán Európát is elérő koronavírus járvány hatásaival összehasonlítva. A világ országai által hozott korlátozó intézkedések a gazdasági ellátási láncok megszakadásához vezettek, a turizmus és a légi közlekedés lényegében leállt, az ipari termelés jelentősen visszaesett. A cikk írásának időpontjában egyelőre még csak Kína van a túl a válság tetőpontján, Európa nyugati részén a járvány tetőzése zajlik, míg hazánkban az egészségügyi védekezés és a korlátozások időszakát éljük. Az egyes európai országok már most gazdaságélénkítő csomagokkal igyekeznek megőrizni a munkahelyeket, valamint felkészülnek a korlátozások utáni időszakra, a gazdaság újraindítására. A várható hatásokkal kapcsolatban még csak becslések állnak rendelkezésre, de valószínűsíthető, hogy sok európai ország gazdasági teljesítményének visszaesése várható.

9. Összegzés

Németország, mint hazánk legfontosabb külkereskedelmi partnere és befektetője az Európai Unió gazdasági motorjaként és egyik vezető hatalmaként nem csak hazánk, hanem az egész kelet-közép-európai térség fejlődésének meghatározó állama. A térség államaival és hazánkkal a német gazdasági együttműködés töretlen mind a beruházások, mind a külkereskedelem területén. A 2004-es európai uniós csatlakozás után ez a kapcsolat még inkább szorosabbá vált. Ezért a német gazdaság teljesítménye meghatározó a magyar növekedés szempontjából is. Az utóbbi évek válságjelenségei, melyek a német autóipar struktúraváltása, és az exportpiac szűkülése miatt jelentkeztek, kihatottak és kihatnak a magyar gépjárműipari szektorra, és a német növekedési lassulás a magyar exportot is negatívan érinti. A koronavírus járvány negatív hatásai és a beszállítói ellátási láncok újraindítása ma még beláthatatlan nehézségek elé állítja a világ gazdaságát. Hazánk nyitott, exportorientált gazdasága a globális termelési és értékesítési láncok megszakadása miatt rendkívül sebezhetővé vált. A recesszió nagy valószínűség szerint az elkövetkező években elkerülhetetlen, de az együttműködési kapcsolatok a termelő kapacitások és a piacok között továbbra is fennállnak, így a válságkezelés során nagyon fontos szerepet kaphat a munkahelyek és a keresetek megőrzése, valamint a korábbi együttműködési rendszer újra működőképessé tétele.

JEGYZETEK / NOTES

1. Stehrer, Robert - Stöllinger, Roman (2015): „The Central European Manufacturing Core: What is Driving Regional Production Sharing?” FIW-Research Reports, 2014/15. (2)
2. Kőrösi István (2009): A magyar–német gazdasági kapcsolatok fejlődésének húsz éve (1989–2009) a tíz új EU-tagországgal összehasonlítva In.: Külügyi Szemle 2009. ősz https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2009_03_A_magyar-neemet_gazdasegi.pdf Letöltve: 2020.02.18.
3. Szilágyi Réka (2015) : Német külpolitika a Visegrádi Négyek felé Közép-európai integrációs minták In.: Arsoni 3. évf. 3. sz.
4. Vapár József (2013): A német működőtőke-befektetések Magyarországon In.: Tér és társadalom 27.évf. 1. szám
5. Kőrösi István (2009): A magyar–német gazdasági kapcsolatok fejlődésének húsz éve (1989–2009) a tíz új EU-tagországgal összehasonlítva In.: Külügyi

- Szemle 2009. ősz https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2009_03_A_magyar-neemet_gazdasegi.pdf Letöltve: 2020.02.18.
6. Nagy Balázs: Magyarország külkereskedelme a középkorban <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/83K%E1lnoki/GY%D6NGY%D6SSY%20K%D6NYV/08%20NAGY.pdf> Letöltve: 2020.03.28.
 7. Szögi László (2005): A külföldi magyar egyetemjárás a kezdetektől a kiegyezésig In.: *Educatio* 2005/2
 8. Andreas Schmidt-Sweitzer (2019): Magyar–Nyugatnémet kapcsolatok 1989/1990-ben A német egyesítés mint kihívás Magyarország számára In: *Történelmi Szemle* LXI (2019)
 9. Andreas Schmidt-Sweitzer (2019): Magyar–Nyugatnémet kapcsolatok 1989/1990-ben A német egyesítés mint kihívás Magyarország számára In: *Történelmi Szemle* LXI (2019)
 10. Szilágyi Réka (2015) : Német külpolitika a Visegrádi Négyek felé Közép-európai integrációs minták In.: *Arsboni* 3. évf. 3. sz.
 11. Kőrösi István (2014) : Kettős kötődés: Németország gazdasági helyzete, szerepe az európai integrációban és KözépEurópában, az 1990–2013-as időszakban In.: *Külügyi szemle* 2014. tavasz http://real.mtak.hu/18803/1/04_KC591rC3B6si_u_100051.878775.pdf Letöltve: 2020.03.18.
 12. Szilágyi Réka (2015) : Német külpolitika a Visegrádi Négyek felé Közép-európai integrációs minták In.: *Arsboni* 3. évf. 3. sz.
 13. Stehrer, Robert - Stöllinger, Roman (2015): „The Central European Manufacturing Core: What is Driving Regional Production Sharing?” *FIW-Research Reports*, 2014/15. (2)
 14. Kőrösi István (2014) : Kettős kötődés: Németország gazdasági helyzete, szerepe az európai integrációban és KözépEurópában, az 1990–2013-as időszakban In.: *Külügyi szemle* 2014. tavasz http://real.mtak.hu/18803/1/04_KC591rC3B6si_u_100051.878775.pdf Letöltve: 2020.03.18.
 15. Vapár József (2013): A német működőtőke-befektetések Magyarországon In.: *Tér és társadalom* 27.évf. 1. szám
 16. Harsányi Péter (2019) Hazánkba ömlik a legtöbb külföldi befektetés In.: *Novekedes.hu* <https://novekedes.hu/elemzesek/hazankba-omlik-a-legtobb-kulfoldi-befektetes> Letöltve: 2020.03.20.
 17. Deutsche Direktinvestitionen in Ungarn (2020): Deutsch-Ungarische Industrie- und Handelskammer Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara https://www.ahkungarn.hu/fileadmin/AHK_Ungarn/Dokumente/Wirtschaft/Statistik/INFO_HU-DE_Direktinvestitionen.pdf Letöltve: 2020.02.24

18. A magyar–német gazdasági kapcsolatok főbb jellemzői (2009): In.: Statisztikai Tükör III.évf. 145.szám
19. Aktuelle Zahlen, Daten & Fakten zur ungarischen Wirtschaft und den deutsch-ungarischen Wirtschaftsbeziehungen (2019) In.: Ost-Ausschuss Osteuropaverein der deutschen wirtschaft 2019. oktober https://www.oaoev.de/sites/default/files/page_files/OAOEV_Ungarn-Update-Okt%202019_FINAL.pdf Letöltve:2020.03.28.
20. Palkovics László: Dinamikusan fejlődnek a német-magyar gazdasági kapcsolatok In.: Magyar Nemzet <https://magyarnemzet.hu/gazdasag/palkovics-laszlo-dinamikusan-fejlo-dnek-a-nemet-magyar-gazdasagi-kapcsolatok-7732232/> Letöltve:2020.02.06.
21. A magyar–német gazdasági kapcsolatok főbb jellemzői (2009): In.: Statisztikai Tükör III.évf. 145.szám
22. Aktuelle Zahlen, Daten & Fakten zur ungarischen Wirtschaft und den deutsch-ungarischen Wirtschaftsbeziehungen (2019) In.: Ost-Ausschuss Osteuropaverein der deutschen wirtschaft 2019. oktober https://www.oaoev.de/sites/default/files/page_files/OAOEV_Ungarn-Update-Okt%202019_FINAL.pdf Letöltve:2020.03.28.
23. Außenhandel Ungarn – Deutschland (2020): Deutsch-Ungarische Industrie- und Handelskammer Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara https://www.ahkungarn.hu/fileadmin/AHK_Ungarn/Dokumente/Wirtschaft/Statistik/INFO_HU-DE_Aussenhandel.pdf Letöltve:2020.02.18.
24. Konjunktúraelemzés 2019. ősz (2019): Deutsch-Ungarische Industrie- und Handelskammer Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara https://www.ahkungarn.hu/fileadmin/AHK_Ungarn/Dokumente/Publikationen/Konjunkturbericht/DUIHK_Konjunktura_2019._osz_final.pdf Letöltve:2020.02.18.
25. Dinamikusan fejlődnek a német-magyar gazdasági kapcsolatok In.: Origo. hu <https://www.origo.hu/itthon/20200131-palkovics-dinamikusan-fejlo-dnek-a-nemet-magyar-gazdasagi-kapcsolatok.html> Letöltve:2020.03.31.
26. Aktuelle Zahlen, Daten & Fakten zur ungarischen Wirtschaft und den deutsch-ungarischen Wirtschaftsbeziehungen (2019) In.: Ost-Ausschuss Osteuropaverein der deutschen wirtschaft 2019. oktober https://www.oaoev.de/sites/default/files/page_files/OAOEV_Ungarn-Update-Okt%202019_FINAL.pdf Letöltve:2020.03.28.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- A magyar–német gazdasági kapcsolatok főbb jellemzői (2009): In.: Statisztikai Tükör III.évf. 145.szám
- Andreas Schmidt-Sweitzer (2019): Magyar–Nyugatnémet kapcsolatok 1989/1990-ben A német egyesítés mint kihívás Magyarország számára In: Történelmi Szemle LXI (2019)
- Aktuelle Zahlen, Daten & Fakten zur ungarischen Wirtschaft und den deutsch-ungarischen Wirtschaftsbeziehungen (2019) In.: Ost-Ausschuss Osteuropa-verein der deutschen wirtschaft 2019. oktober https://www.oaoev.de/sites/default/files/page_files/OAOEV_Ungarn-Update-Okt%202019_FINAL.pdf Letöltve:2020.03.28.
- Außenhandel Ungarn – Deutschland (2020): Deutsch-Ungarische Industrie- und Handelskammer Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara https://www.ahkungarn.hu/fileadmin/AHK_Ungarn/Dokumente/Wirtschaft/Statistik/INFO_HU-DE_Aussenhandel.pdf Letöltve:2020.02.18.
- Destatis.de
- Deutsche Direktinvestitionen in Ungarn (2020): Deutsch-Ungarische Industrie- und Handelskammer Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara https://www.ahkungarn.hu/fileadmin/AHK_Ungarn/Dokumente/Wirtschaft/Statistik/INFO_HU-DE_Direktinvestitionen.pdf Letöltve:2020.02.24
- Dinamikusan fejlődnek a német-magyar gazdasági kapcsolatok In.: Origo.hu <https://www.origo.hu/itthon/20200131-palkovics-dinamikusan-fejlodnek-a-nemet-magyar-gazdasagi-kapcsolatok.html> Letöltve:2020.03.31.
- Harsányi Péter (2019) Hazánkba ömlik a legtöbb külföldi befektetés In.: Novekedes.hu <https://novekedes.hu/elemzesek/hazankba-omlik-a-legtobb-kulfoldi-befektetes> Letöltve: 2020.03.20.
- Konjunktúrafelmérés 2019. ősz (2019): Deutsch-Ungarische Industrie- und Handelskammer Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara https://www.ahkungarn.hu/fileadmin/AHK_Ungarn/Dokumente/Publikationen/Konjunkturbericht/DUIHK_Konjunktura_2019._osz_final.pdf Letöltve:2020.02.18.
- Kőrösi István (2009): A magyar–német gazdasági kapcsolatok fejlődésének húsz éve (1989–2009) a tíz új EU-tagországgal összehasonlítva In.: Külügyi Szemle 2009. ősz https://kki.hu/assets/upload/Kulugyi_Szemle_2009_03_A_magyar-neemet_gazdasegi.pdf Letöltve: 2020.02.18.
- Kőrösi István (2014) : Kettős kötődés: Németország gazdasági helyzete, szerepe az európai integrációban és KözépEurópában, az 1990–2013-as időszakban In.: Külügyi szemle 2014. tavasz http://real.mtak.hu/18803/1/04_KC591rC3B6si_u_100051.878775.pdf Letöltve: 2020.03.18.

Ksh.hu

Magyar - német gazdasági kapcsolatok: Magyarország berlini nagykövetségének honlapja <https://berlin.mfa.gov.hu/page/nemet-magyar-gazdasagi-kapcsolatok> Letöltve:2020.02.05.

Nagy Balázs: Magyarország külkereskedelme a középkorban <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Tortenelem/83K%E1lnoki/GY%D6NGY%D6SSY%20K%D6NYV/08%20NAGY.pdf> Letöltve: 2020.03.28.

Palkovics László: Dinamikusan fejlődnek a német-magyar gazdasági kapcsolatok In.: Magyar Nemzet <https://magyarnemzet.hu/gazdasag/palkovics-laszlo-dinamikusan-fejloznek-a-nemet-magyar-gazdasagi-kapcsolatok-7732232/> Letöltve:2020.02.06.

Stehrer, Robert - Stöllinger, Roman (2015): „The Central European Manufacturing Core: What is Driving Regional Production Sharing?” FIW-Research Reports, 2014/15. (2)

Szögi László (2005): A külföldi magyar egyetemjárás a kezdetektől a kiegyezésig In.:Educatio 2005/2

Szilágyi Réka (2015): Német külpolitika a Visegrádi Négyek felé Közép-európai integrációs minták In.: Arsboni 3. évf. 3. sz.

Vapár József (2013): A német működőtőke-befektetések Magyarországon In.: Tér és társadalom 27.évf. 1. szám

ESZES Dorottya
PhD-hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola,
Pécs

PhD-student
University of Pécs, Doctoral School of Earth Sciences,
Pécs, Hungary
e-mail: eszesdorottya1@gmail.com

KÍNAI MŰKÖDŐTŐKE BEFEKTETÉSEK
A VÁLSÁG UTÁN

CHINESE FOREIGN DIRECT INVESTMENT
AFTER THE CRISIS

ABSTACT

In the 21st century, military power is playing an increasingly minor role in achieving geopolitical goals and is replaced by the use of economic and financial instruments. China's economy has changed significantly in recent years, becoming an increasingly important player in the global economy. The previously one-pole world has become more polarized in economic terms, one of which has become China. Foreign direct investments promote China's economic transformation and support its geopolitical goals. The descriptive analysis of the available data shows that Chinese companies were able to increase their stakes abroad even at the time of the global financial crisis. As a result, the country has become an increasingly important investor globally. The value of China's outward direct investment first exceeded the value of inward investment in 2017, making China the second largest investor in the world. The Belt and Road program announced in 2013 transformed the structure of China's foreign direct investments into target countries and sectors. The volume of investments coming to Europe, the United States and Asia has increased significantly. Within the target countries, the share of investment in the countries that have joined the program is constantly increasing. The role of the energy sector has been gradually reduced since

2013, with more and more Chinese companies investing in transportation and finance. Chinese investment is expected to be restrained in the future by the tighter investment policies of the United States and the European Union.

Kulcsszavak: Kína, Működőtőke befektetés, Geoökonómia, ODI, FDI

Keynotes: China, Direct investment, Geoeconomics, ODI, FDI

1. Bevezetés

A kínai gazdasági fejlődése lehetővé tette, hogy nagyhatalmi pozícióra tegyen szert, azonban ezt nem fegyverkezéssel, sokkal inkább gazdasági és pénzügyi eszközökkel érte el. Minden nagyhatalom geoökonómiai eszköztárában kiemelt szerepe van a kiáramló működőtőke befektetéseknek, ugyanis így a kibocsátó ország cégein keresztül befolyáshoz juthat egy másik ország gazdaságában. A működőtőke befektetéseken keresztül nem csak gazdasági befolyás szerezhető, a nemzetközi terjeszkedést választó cégek jobban megismerik a célország jogi környezetét és kultúráját is. Kínában több állami tulajdonú nagyvállalat is működik, melyek külföldi befektetésein keresztül az állam közvetlen pozíciókhoz juthat.

Kína gazdasági felemelkedése szoros összefüggést mutat a többi nagyhatalmi szereplőt érintő gazdasági és pénzügyi eseményekkel. Az Amerikai Egyesült Államok pénzügyi szerepe a Bretton Woods-i pénzrendszer összeomlásával meggyengült, az akkor aktuális geopolitikai céljait egy erősebb dollár szolgálta volna. Hogy ez utóbbi megvalósulhasson javítani kellett a gazdasági teljesítményen. A fejletlen Kína akkor még bővelkedett olcsó munkaerőben, így a nemzetközi nagyvállalatok a termelés kihelyezésével növelhették profitjukat¹. Ekkor indult meg a kínai gazdaság liberalizációja, ami a 90-es években felgyorsult. Kína gazdasága és társadalma jelentős fejlődésen ment keresztül, a lakosság jóléte nőtt, nagy ipari városok jöttek létre melyek elszívták a munkaerőt vidékről. Mivel a világpénz funkciót a dollár látta el és a kínai termékekért az USA vagy dollárban vagy dollár államkötvényben fizetett, Kína amerikai államkötvény állománya jelentős mértékben nőtt. Így egy olyan egyensúlytalan helyzet alakult ki, melyben Kína ugyan fejlődött, de amellett, hogy az Egyesült Államokat finanszírozta, az amerikai vállalatok profitabilitását is javította².

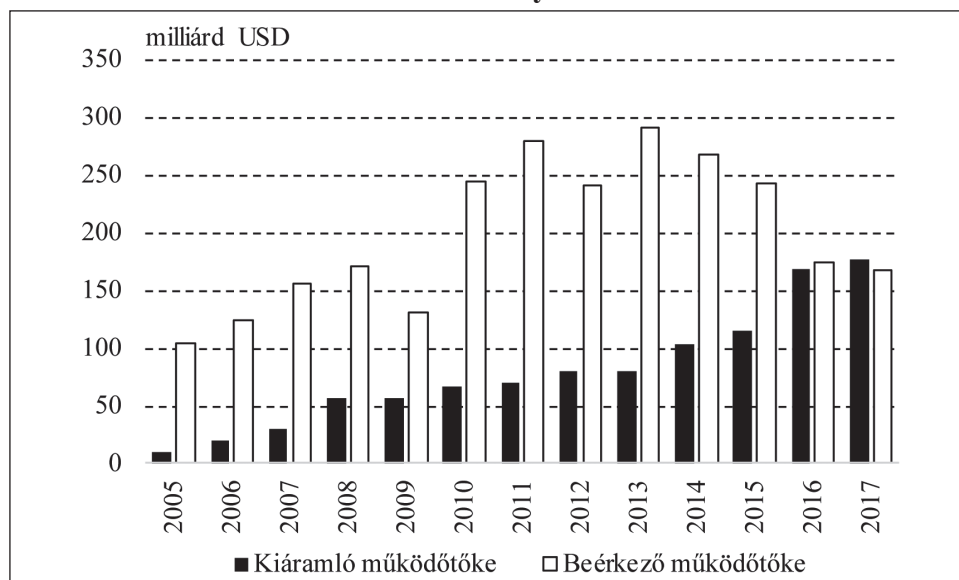
A 2000-es években ez a helyzet a válság hatására megváltozott. Míg az Egyesült Államok és Európa a hitelválsággal küzdött, addig Kínában a belső hitelezés számára továbbra is volt még tér, így a válság nem érintette súlyosan. Azonban egyértelművé vált, hogy a döntően dollárból álló devizatartalékok differenciálása és csökkentése szükséges. Korábban Kína a jüan

árfolyamát mesterségesen, dollár vásárlással alacsonyan tartotta, ami javította külkereskedelmi mérlegét. A pénzügyi válság miatt befagyott pénzügyi piacokon Kína kereskedelmi partnerei nem jutottak kellő mennyiségű dollárhoz, így Kína felismerte, hogy csökkentenie kell dollárfüggőségét. Ezt a jüan liberalizálásával teheti meg, tehát a jüan árfolyamának mesterségesen alacsonyan tartása a továbbiakban nem volt lehetséges. Az új irány szerint a jüan szerepét a nemzetközi kereskedelemben növelni kell, és a liberalizáció miatt kieső külkereskedelmi mérleg többletet pótolni kell³.

A Kínából kiáramló működőtőke az OECD adatai alapján először 2017-ben haladta meg a beáramló működőtőke értékét, így Kína nettó befektető lett. A Kínába irányuló működőtőke befektetés kimondottan csak az 1978-as „Nyitott Ajtók Politikája”-tól számítva vált lehetségessé⁴, de valódi fel-futásról csak a 90-es évektől kezdődően, a piacgazdaságra történő átállástól kezdődően lehet beszélni. Ekkor jellemzően az olcsó kínai munkaerőre építő nyugati cégek helyezték termelésüket Kínába. A trendet enyhén megtörte az ázsiai válság, melyet követően néhány évvel Kína már a gazdasági modellváltás jeleit mutatta és belépett a Kereskedelmi Világszervezetbe is, így a befektetések jellege kezdett megváltozni.

1. ábra: Kínából és Kínába irányuló működőtőke befektetések évente

Chart 1: Chinese inward and outward foreign direct investments annually

Forrás: China Global Investment Tracker, OECD

A 2008-as válság hatására a nyugatra kevesebb kínai befektetés érkezett, miközben a Kínába irányuló FDI is közel 25 százalékkal csökkent, ami a következő évben már meghaladta a válság előtti évek értékét is. Ez annak köszönhető, hogy míg a fejlett országokat súlyosabban érintette a válság, addig a befektetők a fejlődő országok felé fordultak. A globális hangulat mellett a befektetők számára vonzó volt Kína gazdasági modellváltása is. A globális befektetési kedv visszaesésére Kína lehetőségként tekintett arra, hogy kiáramló működőtőke befektetéseit növelje⁵. A válságot követő években tovább emelkedett a külföldi befektetések értéke, amihez jelentősen hozzájárult a high-tech szektor is. Ez a trend 2014-ben megtört, a kínai gazdaságban csökkent az igény a külföldi befektetésekre.

A kiáramló működőtőke befektetések értéke egyenletesebben emelkedett a beáramlónál. A Going Global stratégia 1999-es elindítása jelentősen hozzájárult felgyorsította a növekedés ütemét. Az állam ekkor kifejezetten a könnyűipari export növekedését tűzte ki célul, olyan külföldi üzemek létesítésén keresztül, melyek kínai alapanyagot használnak fel⁶. A következő mérföldkő az állami engedélyezés megkönnyítése volt 2004-ben, innentől a vállalatoknak elegendő volt bejelenteni külföldi működőtőke befektetéseiket⁷. A külföldi befektetések támogatására az állam pénzügyi és devizaügyletek lebonyolításában is segítséget nyújtott a kínai cégeknek.

A 2008-as világgazdasági válság hatására a működőtőke áramlás globális szinten lassult. Ezt kihasználva a kínai vállalatok az állam támogatásával megháromszorozták befektetéseiket a fejlett országokba. Ehhez hozzájárult az is, hogy 2008-tól a kínai kereskedelmi bankok nyújthatnak hitelt külföldi felvásárláshoz is⁸. 2009-ben az engedélyezési folyamat tovább egyszerűsödött azzal, hogy a helyi MOFCOM irodákban is lefolytatható. Ezek az intézkedések hozzájárultak ahhoz, hogy 2010-ben a kínai működőtőke befektetések más szerkezetben tovább emelkedjenek. A folyamatot támogatták a gazdasági folyamatok is. A korábbi exportorientált gazdasági berendezkedés eredményeként felhalmozott dollár tartalékokat felváltották a külföldi befektetések, a befektető szereplők között pedig egyre több lett a magántulajdonú vállalat⁹.

2016-ban jelentősen megemelkedett a kiáramló működőtőke befektetések volumene, első sorban az Egyesült Államokba és Dél-Amerikába irányuló befektetések értéke nőtt. A következő évben az Európai befektetések képviselték a legnagyobb részt, majd 2018-ban jelentős visszaesés volt tapasztalható. Az Egyesült Államok és Kína között zajló kereskedelmi háború arra ösztönözte a vállalatokat, hogy csökkentsék adósságaikat. Ennek hatására több külföldi részesedést is értékesítettek.

2. Kínai működőtőke befektetések trendjei

A kínai működőtőke befektetésekre vonatkozóan többféle adatbázis is rendelkezésre áll, az elemzés a három legjelentősebb adataira épít. Ezek közül a legrészletesebb a China Global Investment Tracker adatbázisa, mely egyedi ügylet szintjén tartalmazza a működőtőke befektetők nevét, a befektetést fogadó vagy felvásárolt cég nevét, iparágát, országát, a befektetés értékét valamint a szerzett tulajdoni hányadot is. Ezzel szemben a kínai statisztikai hivatal adatbázisa külön táblázatban jeleníti meg a szektor és a célország szerinti bontást, a kettő közötti megfeleltetési lehetőség nélkül. Az OECD adatbázisa negyedéves bontásban tartalmazza a kiáramló működőtőke befektetések értékét részletek nélkül.

A három adatbázis értéke jelentősen eltér egymástól, aminek oka kereshető az adatok forrásában, az adatbázis összeállításának módjában is. Mind a kiáramló, mind a beáramló működőtőke befektetés értéke az OECD adatbázisában a legmagasabb, azonban csak kis mértékben haladja meg a CGIT adatbázis összesített értékeit. Ezzel szemben annak ellenére, hogy a működőtőke befektetések fogalmát azonos tartalommal jellemzik, a statisztikai hivatal ki- és beáramló működőtőke értékei jelentősen elmaradnak az előző kettőtől. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy több befektetés is egyszerűen kimaradt a gyűjtésből. A hivatal ország szerinti bontásából több olyan ország is hiányzik, mely megjelenik a CGIT adatbázisában. Ráadásul csak azokat az ügyleteket tartalmazza, amelyeket bejelentettek a kínai felek.

További eltérésre ad lehetőséget az is, hogy a statisztikai hivatal adatbázisa a Kínához tartozó volt gyarmati területeket külföldként értelmezi, miközben az onnan ténylegesen külföldre irányuló működőtőke befektetések nem jelennek meg. Ez abban az esetben magyarázhatja a negatív irányú eltérést, ha a volt gyarmatokból külföldre irányuló befektetések összege meghaladja a kontinentális Kínából a volt gyarmatokba irányuló működőtőke befektetéseket. Ennek bizonyítására azonban nem áll rendelkezésre adat. Mindenesetre a statisztikai hivatal ország szerinti bontása alapján feltételezhető, hogy a kiáramló működőtőke befektetések jelentős része Hong Kongon keresztül valósul meg, ami megnehezíti az adatok gyűjtését és összeállítását.

A kínai működőtőke befektetések volumene kevés esetben tükrözi a globális hangulatot, több esetben a trendek egyenesen ellenkeznek a globális folyamatokkal. 2009-ben világszinten csökkent a működőtőke befektetések volumene, a gazdasági válság hatásai a kínai működőtőke befektetések volumenében is tükröződtek ekkor. A következő évben ugyan a globális befektetések értéke elkezdett emelkedni, Kína a visszaesést kihasználva

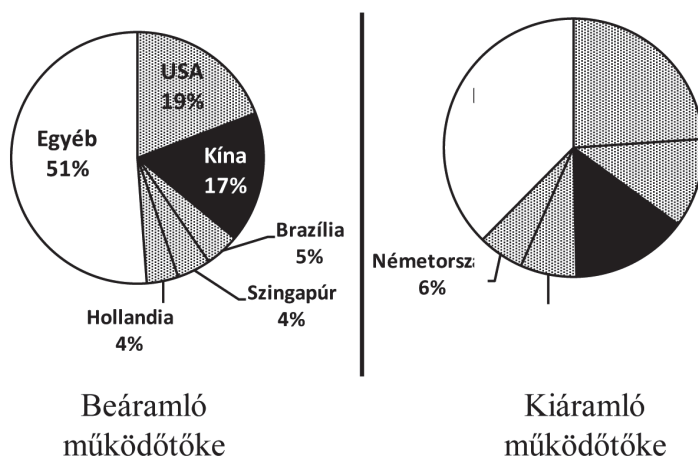
közel megduplázza a külföldi működőtőke befektetéseinek volumenét. 2016-ban a kínai vállalatok a globális csökkenés ellenére is jelentősen több működőtőkét vittek külföldre az egy évvel korábbinál.

Kína a válság előtt a legnagyobb működőtőke fogadó országok között szerepelt. Az olcsó munkaerő vonzó célponttá tette a fejlett országok vállalatai számára. A divat és az elektronika területéről több nagyvállalat is Kínába helyezte összeszerelő vagy gyártó üzemét. Az így létrejövő termelőkapacitás jellemzően alacsony hozzáadott értékű volt. A külföldi befektetések segítették a kínai gazdaságot a növekedésben, a technológiai fejlődésben egy bizonyos szintig, azonban a munkaerő költségek növekedése magasabb hozzáadott értékű termelést tett szükségessé.

A válság után a kínai gazdaság átalakulása, a felhalmozott dollártartalék és a szabályozás lazítása segítette a kiáramló működőtőke befektetések felfutását. Ez 2009-ben világszinten már a negyedik helyre is elegendő volt. 2010-re a többi jellemzően nagybefektető ország is korrigálni tudta a válság miatt visszaeső működőtőke befektetéseit, így Kína a részarányosan veszített pozíciójából és a hatodik helyre esett vissza. 2013-ban a fejlett országokból érkező működőtőke befektetések némileg visszaestek, így Kína ekkor már a harmadik helyre került, innentől kezdve minden évben szerepelt a világ három legnagyobb működőtőke befektető országa között.

2. ábra: Top 5 befektetést fogadó és kibocsátó ország aránya 2017-ben

Chart 2 : Share of top 5 countries by inward and outward direct investment in 2017

Forrás: UNCTAD

2.1. Kínai működőtőke befektetések iránya

A kínai működőtőke befektetések irányának vizsgálatakor problémát jelent, hogy a különböző adatbázisok különböző módon veszik figyelembe azt, hogy a befektetések nagy aránya offshore piacokon keresztül éri el végső célpontját. A BBVA becslése szerint ezeknek a nem közvetlenül irányú működőtőke befektetéseknek az aránya akár 60 százalék is lehet a teljesen belül¹⁰. A kínai statisztikai hivatal adatai alapján a válság óta nagyjából a működőtőke befektetések fele irányul Hong Kongba, viszont azt nem tartalmazza az adatbázis, hogy ebből mennyit fektetnek be külföldre.

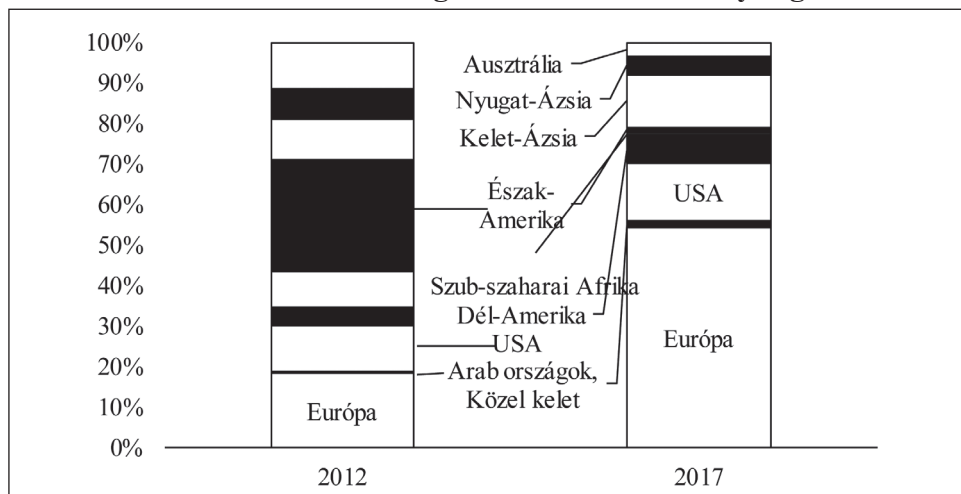
A befektetések irányát több tényező is befolyásolja, melyek közül Kína esetében kiemelkedik a célország gazdasági teljesítménye, természeti erőforrásai és a meglévő gazdasági, politikai kapcsolatok. Ezek közül az utóbbi kettő szoros kapcsolatban van a Kína politikai törekvéseivel, mellyel összhangban 2018-tól megkönnyítették az energiaipari beruházások adminisztrációját is. A Belt and Road program bejelentése utáni években jelentősen megemelkedett a kínai működőtőke befektetés a csatlakozó országokban¹¹. A program kapcsán folyamatosan javulnak a bilaterális politikai kapcsolatok a részt vevő országok és Kína között, így az ezekbe az országokba irányuló befektetések volumene várhatóan emelkedni fog.

A célországok meghatározására 2010-től a CGTI adatbázis a legalkalmasabb, ebben a végső felhasználó szerinti bontás szerepel függetlenül attól, hogy a befektetett összeg Hong Kongon haladt-e keresztül korábban. A célországok befektetési volumen szerinti toplistája rendkívül változatos, a kis számú és nagy értékű befektetések jelentősen módosítják évről évre. Régiókra lebontva lehetséges trendeket meghatározni.

A válság után, 2010-ben Kína kedvenc célpontja Dél-Amerika volt, működőtőke befektetéseinek 41%-a ide irányult. Ezek között szerepelt több zöldmezős energiaipari és fémipari beruházás is. A következő években a Dél-amerikai befektetések súlya jelentősen csökkent, amivel párhuzamosan az Egyesült Államokba és Európába irányuló befektetések súlya emelkedett. Ezek volumene és részaránya is 2016-ban érte el a csúcát, ekkor a külföldi működőtőke befektetések közel 70 százaléka ide érkezett. 2017-ben az Egyesült Államok részaránya csökkent, a befektetések több mint fele Európában történt. 2018-ban a teljes kiáramló működőtőke értéke jelentősen csökkent az előző évihez képest, azonban Európa részaránya még a visszaesés mellett is 40 százalék maradt.

3. ábra: Kínai működőtőke befektetések régióként

Chart 3: Chinese foreign direct investment by region

Forrás: CGIT

Az európai befektetések növekedéséhez hozzájárulhatott a Belt and Road program bejelentése is. 2014-ben a volumen megháromszorozódott az előző évihez képest, mindez annak ellenére, hogy a befektetések között csupán néhány olyan található, mely részt vevő országokba irányul. A teljes kínai működőtőke befektetéseken belül a részarány a 2013-as 12 százalékról 2014 végére 29 százalékra emelkedett. Európa az új selyemút egyik végpontja, a kínai áruk egyik célja, így kiemelt jelentőségűek a szállítmányozással és logisztikával összefüggő beruházások. Ez magyarázza azt is, hogy miért pont olyan országokba fektettek be kínai vállalatok, amelyek nem csatlakoztak a Belt and Road programhoz.

Az elmúlt évek legnagyobb értékű kínai beruházása a svájci Syngenta-a Swiss megvásárlása volt a kínai ChemChina részéről. A kínai vállalat 43 milliárd dollár értékben jutott hozzá 98 százalékos részesedéshez a mezőgazdasági és vegyipari vállalatban. Ez az egy tranzakció elég volt ahhoz, hogy 2017-ben megugorjon Európa részaránya a kínai működőtőke befektetéseken belül. Ezzel szemben a Franciaországba, Németországba és Olaszországba érkező befektetések volumene közel felére csökkent 2017-ben az előző évekhez képest, ami köszönhető a célországok óvatosabb hozzáállásának. A brexit lehetősége nem ingatta meg a kínai befektetőket, az Egyesült Királyságba 2017-ben 30 milliárd dollár értékben érkezett ide kínai működőtőke.

A kínai működőtőke befektetések második legjelentősebb célpontja 17 százalékkal Ázsia. 2018-ban a legtöbb kínai működőtőke Indiába és Bangladesbe érkezett, míg 2017-ben Szingapúrba és Laoszba. Az Ázsiába irányuló befektetések 2015-től emelkedtek meg jelentősebben, ekkor a részarányuk 36 százalékra nőtt. Az emelkedés első sorban az energia szektorban volt látványos, a beruházások közel fele ebben a szektorban történt. A következő években az Ázsiába érkező működőtőke beruházásokra szintén nagy hatással volt a Belt and Road program. 2017-ben az összes kínai beruházás több mint fele szállítmányozás és logisztika szegmensben történt és a néhány Japánba irányuló beruházáson kívül mind a programban részt vevő országban.

Az Észak-Amerikába irányuló befektetések aránya 2012-ben még 38 százalék volt Kanada túlsúlyával. Ez az arány 2015-ig folyamatosan csökkent, miközben az észak-amerikai befektetéseken belül az Egyesült Államok súlya nőtt, szinte teljesen kiszorítva Kanadát. 2016-ban több nagy kínai befektetés is érkezett az Egyesült Államokba változatos szektorokba, így az USA részaránya a teljes kínai működőtőke befektetéseken belül 32 százalékra emelkedett. Ezek a befektetések egyszerinek bizonyultak, nem egy folyamat részének, így 2018-ban már csak 9 százalékot képviseltek az Egyesült Államokbeli befektetések.

A Latin-amerikai országokba érkező kínai működőtőke befektetések volumene 2010-ben érte el csúcsát, a legtöbb befektetés Brazíliába érkezett az energiaszektorba. Ezt követően a volumen 2012-ig csökkent, a legnagyobb értékű befektetések Brazília mellett Argentínába érkeztek. 2013 szintén az energiaszektor éve volt a Latin-Amerikai befektetések tekintetében, majd 2014-ben a legnagyobb befektetések a fémipart érintették. A legtöbb befektetés továbbra is Brazíliában történt, azonban évente egyre több Belt and Road ország jelent meg a célországok között.

2.2. Célszektorok

A válságot követő években a kínai működőtőke befektetéseken belül a fémipari befektetések csökkentek, helyüket az energiaipari befektetések vették át. Ekkor a befektetések 61 százaléka érkezett a zömében olaj- és gázipari vállalatokhoz. A szektoron belül túlnyomó többségben szerepeltek a muszlim és közel-keleti országok, a szektoron belüli befektetések egy-negyede Irakba érkezett. 2012-ig tovább emelkedett az energiaszektor részaránya, míg a többi szektoré változatlanul alakult.

2013-tól kezdődően a Belt and Road bejelentését követően a kiáramló működőtőke befektetések szektor szerinti bontása átalakult. A programon belül egyrészt beszélhetünk politikai együttműködésről, mely során a résztvevő országok geopolitikai céljaikhoz illesztik a programmal kapcsolatos elvárásait, és ahhoz igazítják a részvétel módját. Egy másik dimenzió a fizikai összeköttetés, mely során a már meglévő közúti, vasúti, olaj-és gázvezetékeket és optikai hálózatokat összekapcsolják és fejlesztik. Ez kiegészül logisztikai központok, ipari parkok és tengeri kikötők létesítésével, fejlesztésével. Ehhez szorosan kapcsolódik a harmadik dimenzió, a korlátok nélküli kereskedelem. Ennek alapjai az országok közötti jogi megállapodások, melyek felgyorsítják és megkönnyítik a nemzetközi kereskedelem bonyolítását. A program kivitelezése, valamint a gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok élénkülése elképzelhetetlen a pénzügyi intézményrendszer fejlődése nélkül. Ebben a Kínai államnak és a tulajdonában lévő pénzügyintézeteknek van jelentős szerepe. Az ötödik dimenzió magában foglalja a kultúra, a kutatás fejlesztés és az oktatás területén történő együttműködést. Ezek közül a fizikai dimenzióknak van a legjelentősebb költségvonzata, a legtöbb működőtőke befektetés ezzel kapcsolatos. Ahhoz, hogy ezeket a befektetéseket könnyebben le lehessen bonyolítani, szükség van a pénzügyi kapcsolatok erősítésére is. A Belt and Road program bejelentését követően 2014-ben az energiaszektor részaránya az egyéb szektorokba érkező befektetések volumennövekedése következtében visszaesett 28 százalékra. Ezzel egy időben nőtt a szállítás, az ingatlan, a logisztika és a pénzügy területére érkező működőtőke beruházások részaránya és volumene. A szállítás, az ingatlan és a logisztika mind a fizikai dimenzióhoz kapcsolódnak. Az ingatlanpiaci szegmensben szerepelnek az építési vállalatban szerzett részesedések, a kereskedelmi ingatlanberuházások és ingatlanalapban elhelyezett befektetések is, melyek az adatbázison belül egymástól nehezen elkülöníthetőek. Az ingatlan befektetések nagy része nem Belt and Road országba irányul, a befektetési alapok jelentős része az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban található. Építőipari vállalatban Németországban szereztek részesedést vagy 100 százalékos tulajdonjogot kínai vállalatok, míg Ázsiában jellemzően a Belt and Road programban részt vevő országokban alapítottak kínaiak építőipari vállalatokat.

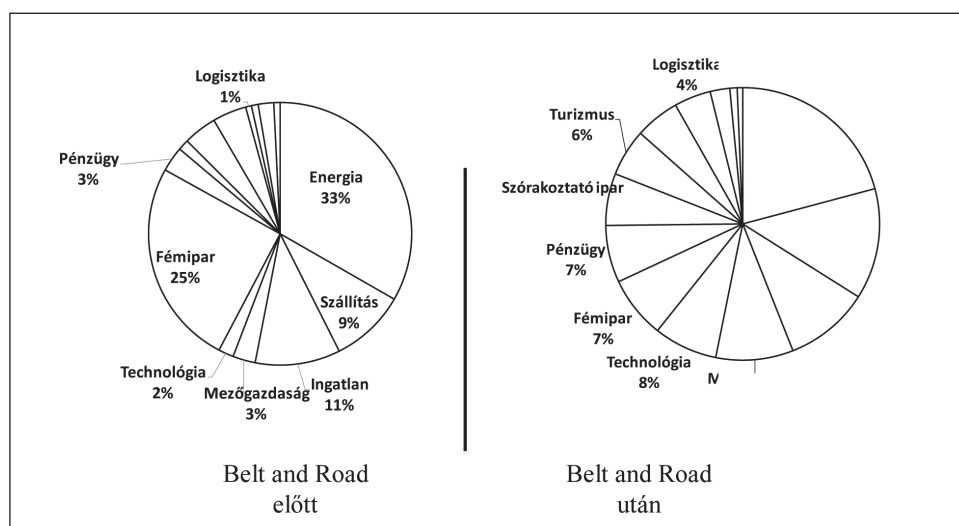
Szállítmányozási vállalatokba történő befektetések volumene szintén 2014-től kezdődően emelkedik, célterületük azonban nem korlátozható a Belt and Road országaira. A logisztikai szektorba irányuló befektetéseken belül látszólag kiemelt szerepe van Szingapúrnak, azonban az ide érkező legjelentősebb, 9 milliárd dollár értékű befektetés egy logisztikai befekte-

téskezelő vállalatba érkezett, így a tényleges célország nehezen nyomon követhető. A legnagyobb összegű kínai működőtőke befektetés a szektorban az Egyesült Királyságban bejegyzett Logicor teljes megvásárlása volt, így Európa legjelentősebb logisztikai ingatlannal rendelkező vállalatára tett szert a vásárló állami tulajdonú kínai befektetési vállalat.

A Belt and Road program pénzügyi dimenziója magában foglalja a monetáris intézkedéseket, a hitelezést és a kínai bankok külföldi terjeszkedését is. A pénzügyi szektorba áramló kínai működőtőke befektetések évente átlagosan 80 százaléka Európába és az Egyesült Államokba érkezik. Fontos célpont volt több európai nagybank, melyekben néhány százalék részesedést szereztek kínai giga vállalatok. A nagybankok mellett kedvelt célpontok voltak a biztosítók és a befektetési vállalkozások is, de kapott befektetést kínából az amerikai Lending Club peer-to-peer hitelezési platform is.

4. ábra: Kínai működőtőke befektetés szerkezete Belt and Road program előtt és után

Chart 4: Structure of Chinese foreign direct investment before and after Belt and Road initiative

Forrás: CGIT

3. Jövőbeli trendek, befolyásoló intézkedések

A 2013-tól átalakult a kínai működőtőke befektetések szektor szerinti bontása, azonban a befektetések egyelőre kisebb része érkezik a Belt and

Road programban részt vevő országokba. A bejelentés óta az összes befektetés 30 százaléka történ Belt and Road országokban, az ide irányuló befektetések volumene meglehetősen stabilnak mutatkozik, az évente változó arány első sorban a részt nem vevő országokba érkező működőtőke befektetések volumenének ingadozásából ered. A 2017-ben bevezetett szigorítások hatására 2018-ban visszaesett a kínai működőtőke kivitel, azonban ez a Belt and Road projekteket és a program céljával összhangban álló beruházásokat nem érintette. Ennek alapján úgy tűnhet, hogy a jövőben a működőtőke befektetéseken belül egyre nagyobb szerepet kapnak a programhoz köthető projektek, már csak azért is, mert a Belt and Road program összhangban áll a politikai szándékkal és Kína gazdasági érdekeivel. A programhoz csatlakozó országok a javuló politikai kapcsolatokon keresztül több működőtőkét vonzhatnak, ami tovább növeli a program szerepét a kínai működőtőke befektetéseken.

Az új Going Global stratégia a Belt and Road és Made in China 2025 programmal is kapcsolatos, a kínai állam támogatja a nagy nemzeti vállalatok külföldi terjeszkedését annak érdekében, hogy versenyképesebb legyen az érintett szektor. A külföldi terjeszkedés az alacsony hozzáadott értékű termelés kihelyezését is lehetővé teszi, valamint támogatja a kínai technológiai standardok használatát is. A stratégiát támogatja a két állami befektetési bank is, a Kínai EXIM Bank és a Kínai Fejlesztési Bank. Mindkét hitelintézet nyújt rövid és hosszú távú hiteleket külföldi befektetésekhez. A kínai vállalatok külföldi terjeszkedését közvetlenül támogatja a renminbi liberalizációja és a kínai bankok nemzetközi terjeszkedése is.

2016 végén a kínai Nemzeti Fejlesztési és Reform Bizottság, a Kereskedelmi Minisztérium, a jegybank, és a Külügyminisztérium közösen kiadtak egy ajánlást arra vonatkozóan, hogy mely külföldi befektetéseket engedélyezik, melyeket kevésbé vagy egyáltalán nem. Jellemzően azok a befektetések, amelyek összhangban állnak a Belt and Road céljaival kedvezőbb elbírálás alá esnek, mint azok, amelyek ellentétesek a nemzeti érdekekkel, vagy túl kockázatos szegmenst céloznak meg. A külföldről származó devizahittel finanszírozott külföldi befektetéseket is szeretnék visszaszorítani. A támogatott kategóriába esnek a Belt and Roaddal kapcsolatos infrastrukturális fejlesztések, a belföldi felesleges kapacitás lekötése külföldön, a high-tech és K+F befektetések, az energiapiaci befektetések, a mezőgazdasági tevékenység és szolgáltatás szektorba irányuló befektetések. Az engedélyezés során fokozottan vizsgálják az ingatlanberuházásokat, a szórakoztatóipari terjeszkedést, az olyan befektetési alapok vásárlását, amely nem folytat gazdasági tevékenységet, az elavult technológiájú építőipari beren-

dezések vásárlását és az olyan befektetéseket, amelyek a célország környezetvédelmi, energiahatékonysági vagy biztonsági követelményeinek nem felelnek meg. Ezek csupán egy jelentősebb célszektorra érintenek negatívan, azonban a hosszabb ügyintézési folyamat miatt 2017 első felében kevesebb működőtőke áramlott ki, mint az előző év azonos időszakában. Ez visszaesés csak átmeneti volt, év végére a kiáramló működőtőke volumene megközelítette a 2016-os csúcértéket, így az intézkedések következtében további csökkenés nem várható.

Kínai oldalról támogatott a működőtőke befektetés, azonban a fogadó országok részéről egyre több aggály is felmerült. Több európai ország és az Egyesült Államok is szigorított a Kínából érkező működőtőke befektetések ellenőrzésén, aminek a hatását tovább erősítette a kialakuló kereskedelmi háború is. 2018-ban első sorban az Egyesült Államokban jellemző volt a korábban megszerzett részesedések értékesítése is. A korlátozások leginkább a stratégiaiilag fontos technológiákra és infrastruktúrára vonatkoznak és szigorúbb ellenőrzést tesznek lehetővé. Ennek eredményeként 2018-ban több kínai befektetést is megghiúsítottak Európában a hatóságok. A kínai működőtőke befektetések szektor vagy célország szerinti ártrendeződése nélkül a befektetési volumen várhatóan nem emelkedhet, Európán belül további szigorítás is várható.

JEGYZETEK / NOTES

1. Morrison, Wayne M. (2018): China's Economic Rise: History, Trends, Challenges, and Implications for the United States. CRS Report
2. Kürthy Gábor (2012): Globális Egyensúlytalanságok. Ph.D értekezés
3. Szilágyi Judit (2015): Washingtoni vagy pekingi konszenzus? Ph.D. értekezés.
4. Foster, John M. (2011): Distribution of FDI across China – common policies but differing impacts by region. Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies, Vol. 4 Issue: 2. 125-138. old
5. De Beule, Filip, Daniël Van Den Bulcke (2014): The Global Crisis, Foreign Direct Investment and China. BICCS Asia Paper Vol. 5 (6)
6. China Policy (2017): China Going Global – Between Ambition and Capacity. Report
7. Si Yuefang (2014): The Development of Outward FDI Regulation and the Internationalization of Chinese Firms. Journal of Contemporary China. September 2014

8. Banking Regulatory Commission (2008): Guidelines for Risk Management of Merger and Acquisition Loans by Commercial Banks
9. Lovely, Mary E., Zixuan Huang (2009): Foreign Direct Investment in China's High-Technology Manufacturing Industries. *China & World Economy*. Vol. 26. Issue. 5. 104-126. old.
10. Huang, Betty, Le Xia (2018): China – ODI From the Middle Kingdom: What's NExt After The Big Turnaround?. BBVE Research paper
11. Du, J., & Zhang, Y. (2018). Does One Belt One Road initiative promote Chinese overseas direct investment? *China Economic Review* Vol. 2018. No 47., 189-205

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Banking Regulatory Commission (2008): Guidelines for Risk Management of Merger and Acquisition Loans by Commercial Banks
- China Policy (2017): China Going Global – Between Ambition and Capacity. Report
- De Beule, Filip, Daniël Van Den Bulcke (2014): The Global Crisis, Foreign Direct Investment and China. BICCS Asia Paper Vol. 5 (6)
- Du, J., & Zhang, Y. (2018). Does One Belt One Road initiative promote Chinese overseas direct investment? *China Economic Review* Vol. 2018. No 47., 189-205
- Foster, John M. (2011): Distribution of FDI across China – common policies but differing impacts by region. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, Vol. 4 Issue: 2. 125-138. old
- Huang, Betty, Le Xia (2018): China – ODI From the Middle Kingdom: What's NExt After The Big Turnaround?. BBVE Research paper
- Kürthy Gábor (2012): Globális Egyensúlytalanságok. Ph.D értekezés
- Lovely, Mary E., Zixuan Huang (2009): Foreign Direct Investment in China's High-Technology Manufacturing Industries. *China & World Economy*. Vol. 26. Issue. 5. 104-126. old.
- Morrison, Wayne M. (2018): China's Economic Rise: History, Trends, Challenges, and Implications for the United States. CRS Report
- Si, Yuefang, (2014): The Development of Outward FDI Regulation and the Internationalization of Chinese Firms. *Journal of Contemporary China*. September 2014
- Szilágyi Judit (2015): Washingtoni vagy pekingi konszenzus? Ph.D. értekezés.

GLOFÁK Péter
PhD-hallgató
Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola,
Pécs

PhD student
University of Pécs, Doctoral School of Earth Sciences,
Pécs, Hungary
email: glofak@t-online.hu

A GAZDASÁGI KONJUNKTÚRA HATÁSA AZ
EURÁZSIAI KATONAI ERŐVISZONYOKRA

THE IMPACT OF ECONOMIC CYCLES ON THE EURASIAN
MILITARY POWER RANKING

ABSTRACT

Geopolitical importance of Eurasia has always been evident in the geopolitical thinking even in the age of geoeconomics. As economic instruments have become increasingly important in geopolitical struggles over the past hundred years, so has the economic potential of individual countries in the geopolitical power rankings of the Eurasian region.

In this paper is examined how the military budgets of individual countries are influenced by the economic cycles in the Eurasian geopolitical space.

Analysing the countries it can be stated that in some countries the development of the military budget is closely related to the economic growth of the country (eg. Russia, South Korea or Indonesia), in other countries there is a weaker – but still positive – relationship between the two factors (eg. India, Spain or Turkey). There is also a third group of countries where the development of military spending is practically independent of the economic developments (eg. Japan, China or the United States). (Although the United States is not a Eurasian country but a major power in the Eurasian geopolitical arena, so this research was extended to the United States as well).

The results of the research can be used on one hand to model the sensitivity of individual countries to geoeconomic attacks aimed at reducing military potential, on the other hand to help understand how economic cycles are reshaping military power rankings in Eurasia.

Kulcsszavak: Eurázsia, gazdasági hadviselés, GDP, geoökonómia, katonai kiadások

Keynotes: Eurasia, economic warfare, GDP, geoeconomics, military expenditures

1. Bevezetés

Mackinder Heartland elmélete¹ óta az eurázsiai szuperkontinens kiemelt jelentőséggel bír a geopolitikai gondolkodásban. A világ nagyhatalmai ma is kivétel nélkül érintettek az eurázsiai térségben zajló geopolitikai folyamatokban, mert alapvető politikai, gazdasági vagy katonai érdekeik kötődnek ide. Geopolitikai küzdelmeik jelentős része kapcsolódik tehát ehhez a térséghez, ennek megfelelően jelentős katonai erőt állomásoztatnak itt (még az Egyesült Államok is, amely földrajzilag nagy távolságra fekszik az eurázsiai szuperkontinens geopolitikai szempontból fontos területeitől).

Bár az Euráziában zajló geopolitikai küzdelmek elsősorban nem katonai jellegűek, mégis szükség van az erőteljes katonai jelenlétre elrettentés és erődemonstráció céljából, még akkor is, ha ezen katonai erő nagy része sosem kerül bevetésre, de nyomatékot ad az adott ország térségbeli geopolitikai érdekeinek. Elég, ha arra gondolunk, hogy a Dél-kínai-tenger kapcsán fel-fellángoló geopolitikai viták esetén az Egyesült Államok rendszerint a térségbe vezényli valamelyik repülőgép-hordozóját (2019 nyarán például a „USS Ronald Reagan”-t). A szuperkontinens geopolitikai küzdelmeiben érintett nagyhatalmak számára tehát annak ellenére fontos az ellenséges hatalmak térségbeli katonai erejének mérséklése, hogy a közvetlen katonai konfrontáció valószínűsége közöttük általában alacsony.

Geopolitikai (és geoökonómiai) elemzésekben általában kézenfekvőnek tekintik, hogy ha egy országban gazdasági fellendülés van, akkor ezzel párhuzamosan nő az adott ország katonai költségvetése is, ami rendszerint a katonai potenciál növekedésével jár együtt. Jelen tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy a fenti gondolatmenet valóban helytálló-e (és ha igen, milyen feltételek mellett): amikor nő egy ország GDP-je, akkor valóban növekszik-e a katonai költségvetése. Ezek az összefüggések alapvető fontosságúak, ha egy ország az ellenlábas ország gazdaságának meggyengí-

tése révén próbálja meg gyengíteni annak katonai potenciálját az eurázsiai térségben.

2. Az eurázsiai szuperkontinens jelentősége

A geopolitikai szakirodalom számos ismert szerzője elemezte az eurázsiai szuperkontinens geopolitikai jelentőségét. Elég, ha Mackinder Heartland elméletére², Spykman Rimland elméletére^{3,4} vagy Brzezinski: A nagy sakk-tábla című művében⁵ kifejtett okfejtéseire hivatkozunk. Terjedelmi korlátok miatt ezen elméletek bemutatásától most eltekintünk, de hangsúlyozzuk, hogy Eurázsia manapság is a világ geopolitikai folyamatainak a legfontosabb terepe, ezt a következőkkel is alátámaszthatjuk. A világ 204 országából 101 – részben vagy egészében – Euráziában fekszik⁶. Euráziában él a világ népességének mintegy 69%-a⁷ és itt állítják elő a világ GDP-jének több mint 61%-át⁸. A világ országainak katonai potenciálját mérő Global Firepower adatai szerint a világ 20 legerősebb hadseregével rendelkező országa közül 17 eurázsiai ország⁹ (és a fennmaradó három országból kettő – az Egyesült Államok és Ausztrália – földrajzi elhelyezkedése és geopolitikai érdekei okán közvetlenül érintett az eurázsiai geopolitikai küzdelmekben). A British Petrol adatai szerint itt található továbbá a világ bizonyított kőolaj készleteinek 60%-a¹⁰ és ide kapcsolódnak a világ legfontosabb szárazföldi és tengeri kereskedelmi szállítási útvonalai is, melyek biztonsága folyamatos geopolitikai konfliktusok tárgya.

Euráziában tehát számos ország és nagyhatalom folyamatos résztvevője a geopolitikai küzdelmeknek és próbál érvényt szerezni politikai, gazdasági és katonai érdekeinek. Olyan sokszereplős geopolitikai játszmák kötődnek a szuperkontinenshez, mint az igen komplex közel-keleti konfliktusok (szíriai háború, olajpiaci küzdelmek Oroszország, Irán és Szaúd-Arábia között, Izrael és a mohamedán államok ellentéte, síita és szunnita szembenállás, iráni atomprogram stb.). Szintén meghatározó geopolitikai folyamat Euráziában Kína és India gazdasági és geopolitikai felemelkedése, Oroszország küzdelme az északi-sarki kőolaj lelőhelyek feletti ellenőrzés megszerzéséért vagy az észak-koreai konfliktus. Ezek a geopolitikai küzdelmek nem csak – sőt elsősorban nem is – katonai eszközökkel folynak, hanem számos más dimenzióban, például: informatikai hadviselés, pszichológiai hadviselés, diplomáciai és hírszerzési küzdelmek vagy gazdasági hadviselés. Jelen cikkben ez utóbbihoz kapcsolódva azt vizsgáljuk, hogy a gazdasági konjunktúra és a gazdasági hadviselés milyen hatással lehet az eurázsiai katonai erőviszonyokra.

3. Gazdasági hadviselés hatása a katonai költségvetésekre

Az elmúlt évtizedekben a gazdasági logika jelentősen előtérbe került a geopolitikai gondolkodásban, ahogy Szilágyi István is megfogalmazta Geopolitikai című könyvének bevezetésében: „...a huszadik század kilencvenes évtizedében a geopolitikai fogalom szinonimájaként, vagy az azt felváltó irányzatként megjelent a geoökonómia elmélete...”¹¹.

Geoökonómiai elemzésekben általában kézenfekvő összefüggésként kezelik – és ezért nem is tartják szükségesnek bizonyítani –, hogy amikor egy országban gazdasági fellendülés van – növekszik a jövedelem – akkor az adott ország katonai költségvetése is növekszik, illetve gazdasági visszaesés esetén a katonai kiadások is kényszerűen csökkennek, tekintettel a haderő fenntartásának és fejlesztésének jelentős erőforrás igényére. Ebben a logikai összefüggésben kézenfekvő, hogy a gazdasági konjunkturális folyamatok átrendezhetik az országok katonai erősorrendjét. Egyrészt azért, mert a különböző országokban más-más ütemben nő (vagy csökken) a jövedelem, másrészt pedig azért, mert az egyes országok katonai költségvetésének nagysága más-más módon reagál az adott országban tapasztalható gazdasági növekedésre. A fenti összefüggések geopolitikai szempontból azért is fontosak, mert ezek alapján, ha gazdasági hadviselés keretében sikerül csökkenteni egy ellenséges ország jövedelmét (például GDP-ben mérve), akkor ebből eredően az adott ország katonai költségvetése is csökken, így csökkenthető az adott ország katonai és geopolitikai potenciálja és aktivitása.

A gazdasági hadviselés elméletét és gyakorlati eszközeit a geoökonómia diszciplína foglalja rendszerbe. Többek között olyan – nyilvánosan deklarált – gazdasági hadviselési eszközök elemzésével foglalkozik, mint az embargó, bojkott, diszkriminatív vámpolitika, támogatások/segélyek felfüggesztése, vagyoni eszközök befagyasztása, beruházások tilalma vagy a kisajátítás¹², illetve ezeken túl olyan – nyilvánosan nem deklarált – eszközöket is vizsgál, mint például a piaci/tőzsdei manipulációk, támadás az adott ország pénzügyi rendszere ellen, fegyverkezési verseny kikényszerítése vagy az adósságcsapda. Egy-egy gazdasági támadás esetében általában nem önállóan vetik be a fenti eszközök valamelyikét, hanem – a nagyobb hatás elérése érdekében – rendszerint több gazdasági eszköz összehangolt bevetésére kerül sor, esetleg kombinálják a nyomásgyakorlás más eszközeivel (például katonai erődemonstráció, diplomácia fellépés vagy informatikai támadás).

A gazdasági hadviselés egyik célja, hogy a geopolitikai konfliktusokat oly módon lehessen rendezni, hogy közben elkerülhetők legyenek a háborús kockázatok, költségek és szenvedések. Mindazonáltal a gazdasági szankciók is okozhatják több millió ártatlan ember szenvedését (és tömegek halálát), ha a gazdasági hadviselés nyomán élelmiszerhiány vagy gyógyszerhiány alakul ki a gazdasági eszközökkel megtámadott országban¹³. Az egyik ilyen humanitárius katasztrófát sajnálatos módon éppen az ENSZ idézte elő, 1990-ben az Irakra kivetett ENSZ szankciók áldozatainak száma százezres nagyságrendűre becsülhető¹⁴. További hátránya a gazdasági szankcióknak – amely elsősorban szintén a helyi lakosságot sújtja –, hogy a gazdasági eszközökkel megtámadott országban rendszerint autokrata vagy diktatórikus irányba tolódik el a hatalomgyakorlás (pl.: Észak-Korea)¹⁵.

4. Az katonai költségvetés érzékenysége a GDP változásaira az eurázsiai geopolitikai térben

A Global Firepower honlap mutatószámok komplex rendszere alapján évente összeállítja a világ legerősebb hadseregeinek listáját¹⁶. A 2020. évi lista az alábbi erősort mutatja (a nukleáris potenciált és a szövetségi rendszereket ez a lista nem veszi figyelembe).

1. táblázat: A világ 20 legerősebb hadserege

Table 1.: The 20 strongest armies of the world

1.	Egyesült Államok	11.	Törökország
2.	Oroszország	12.	Olaszország
3.	Kína	13.	Németország
4.	India	14.	Irán
5.	Japán	15.	Pakisztán
6.	Dél-Korea	16.	Indonézia
7.	Franciaország	17.	Szaúd-Arábia
8.	Egyesült Királyság	18.	Izrael
9.	Egyiptom	19.	Ausztrália
10.	Brazília	20.	Spanyolország

Forrás: Saját szerkesztés a Global Firepower (2020): 2020 Military Strength Ranking alapján

Jól látható, hogy a fenti húsz országból 17 – részben vagy egészben – Eurázsiaián fekszik (Egyiptom nagyobbik része Afrikához tartozik, de a Sínai-félsziget földrajzilag már Ázsiában fekszik és Egyiptom fontos résztvevője a közel-keleti geopolitikai folyamatoknak, ezért került bele jelen elemzésbe). A kimaradó három országból – az Egyesült Államok, Brazília és Ausztrália – kettő (az Egyesült Államok és Ausztrália) földrajzi fekvése és geopolitikai érdekei kapcsán közvetlenül is érintett az eurázsiai geopolitikai folyamatokban. Míg az Egyesült Államok jelentős katonai egységeket állomásoztat Eurázsiaián (pl.: Japán, Dél-Korea, Afganisztán, Kuvait, Fülöp-szigetek, Irak, Törökország, Németország, Olaszország, Egyesült Királyság)¹⁷, addig Ausztrália Kína déli irányba történő geopolitikai terjeszkedése nyomán érintett a geopolitikai küzdelmekben (elsősorban Indonézia és a Fülöp-szigetek térségében).

A világ 20 legerősebb hadseregével rendelkező országa közül tehát egyedül a Brazília nem érintett közvetlenül – csak közvetetten – az eurázsiai geopolitikai küzdelmekben, ezért állíthatjuk, hogy ebben a térségben szinte minden jelentős katonai erővel rendelkező ország képviselteti magát.

A fentiekre tekintettel a vizsgálatba – Brazília kivételével – bevonásra kerültek a fenti országok, kiegészítve – ha nem is katonai potenciálja, hanem inkább az érdekesség kedvéért – Magyarországgal és megvizsgáltam, hogy a GDP változása hogyan hat ezen országok katonai költségvetésére.

A vizsgálat során lineáris regressziós modelleket állítottam fel országokként és azt vizsgáltam, hogy a GDP 1%-os változás esetén átlagosan hány %-kal szokott változni az adott ország katonai kiadásainak nagysága. A GDP adatok forrása a Világbank adatbázisa¹⁸, a katonai kiadások adatai pedig a svédországi Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) adatbázisából¹⁹ származnak.

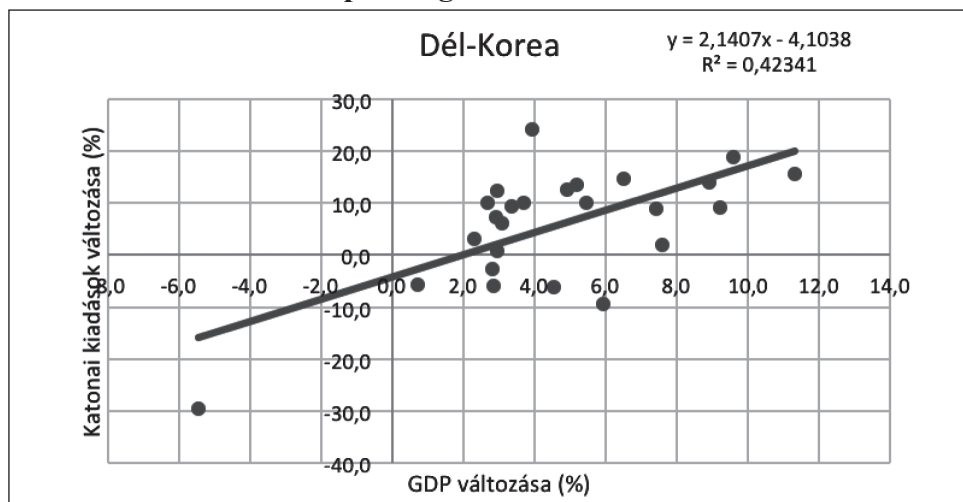
4.1 Nagyon érzékeny” országok

Az eurázsiai térségben a GDP változására nagyon érzékeny katonai költségvetéssel rendelkező országok egyik példája Dél-Korea.

Dél-Korea – amely a Global Firepower rangsora²⁰ alapján jelenleg a világ 6. legerősebb haderejével rendelkezik – folyamatos fenyegetettségben él Észak-Korea miatt. Az állandó fenyegetettség miatt Dél-Koreában az átlagosnál magasabb a katonai kiadások GDP-hez viszonyított aránya: az elmúlt 25 év átlagában a GDP 2,6%-át tette ki az ország katonai költségvetésének nagysága. Vizsgálataink alapján a katonai kiadások összege Dél-Koreában viszonylagosan nagy érzékenységet mutat a GDP alakulására az 1994-2018 időszak adatai alapján.

1. ábra: GDP változás és a katonai kiadások változásának kapcsolata: Dél-Korea

Figure 1.: Correlation between GDP change and change in military spending: South Korea

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank – Databank (2020) <https://databank.worldbank.org/home.aspx> és a SIPRI Military Expenditure Database (2020) <https://www.sipri.org/databases/milex> adatai alapján.
Letöltve: 2020.04.10.

A fenti ábrán látható regressziós egyenes meredeksége 2,14 (a vizsgálatba bevont országok átlaga 0,97); vagyis amikor a dél-koreai GDP 1%-kal nő, akkor Dél-Korea katonai kiadásainak nagysága átlagosan 2,14%-kal szokott nőni, a GDP 1%-os csökkenése esetén pedig a katonai kiadások átlagosan 2,14%-kal csökkennek. A regressziós modell magyarázó ereje – más országokhoz képest – viszonylag erős: $R^2 = 0,42$.

A fenti modell értelmében, gazdasági fellendülés esetén Dél-Koreában – más országokhoz képest – jobban nő a katonai költségvetés, így előre léphet a katonai erőssorrendet mutató ranglistákon, gazdasági recesszió esetén viszont Dél-Koreában az átlagnál jobban csökken a katonai kiadások nagysága, így hátrébb csúszhat a katonai potenciált mérő listákon.

A fenti eredmények geopolitikai értelmezésben azt is jelentik, hogy ha Dél-Korea geopolitikai ellenfeleinek egy geökonómiai támadás keretében sikerül a dél-koreai GDP-t érdemben csökkenteni, akkor ennek nyomán várhatóan a dél-koreai katonai kiadások is csökkenni fognak, melynek következtében az ország katonai potenciálja is érzékelhetően mérséklődhet.

A kutatás során azon országokat soroltam a „nagyon érzékeny” kategóriába, ahol a regressziós egyenes meredeksége nagyobb mint 2.

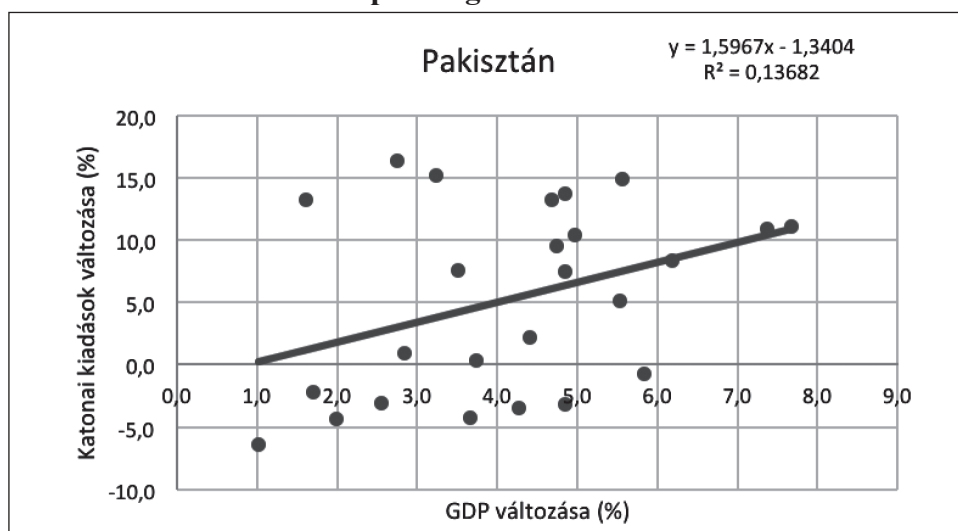
4.2 „Enyhén érzékeny” országok

A katonai költségvetés „GDP érzékenysége” alapján „enyhén érzékeny” országok csoportjába tartozik Pakisztán.

Pakisztán az elmúlt 25 évben GDP-jének átlagosan 4,1%-át fordította katonai célokra. A kiemelkedően magas értéket elsősorban az Indiával szemben fennálló geopolitikai feszültségek, másodsorban a kaotikus Afganisztán szomszédsága indokolja. Pakisztán esetében a GDP változása és a katonai kiadások változása gyengébb kapcsolatban vannak egymással, mint Dél-Korea esetében.

2. ábra: GDP változás és a katonai kiadások változásának kapcsolata: Pakisztán

Figure 2.: Correlation between GDP change and change in military spending: Pakistan

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank – Databank (2020) <https://databank.worldbank.org/home.aspx> és a SIPRI Military Expenditure Database (2020) <https://www.sipri.org/databases/milex> adatai alapján.
Letöltve: 2020.04.10.

Az 1994-2018 időszak adatai alapján felrajzolt regressziós egyenes meredeksége 1,6, vagyis a pakisztáni GDP 1%-os változása esetén átlagosan 1,6%-kal szokott változni Pakisztán katonai költségvetése, azonos irányba. A regressziós modell azonban gyengébb kapcsolatot mutat a két változó

között ($R^2 = 0,14$), mint Dél-Korea esetében. Pakisztán esetében is lehet tehát mód a katonai potenciál csökkentésére a GDP csökkentésén keresztül, de itt az érzékenység kisebb, mint Dél-Korea esetén, így a GDP csökkenésének várható hatása a katonai kiadások nagyságára mérsékeltebb lesz.

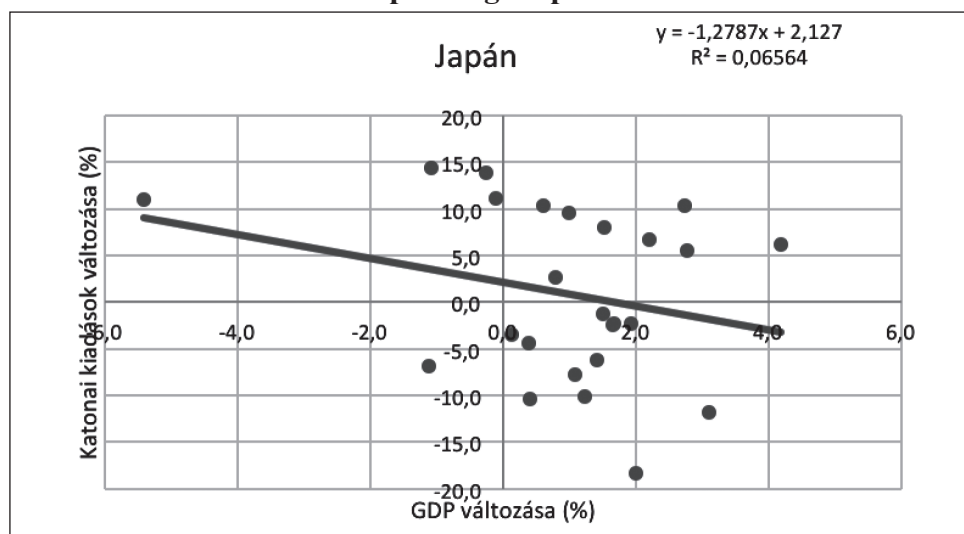
A kutatás során azon országokat soroltam az „enyhén érzékeny” kategóriába, ahol a regressziós egyenes meredeksége 1 és 2 közé esett.

4.3 „Érzéketlen” országok

Japán – amely a Global Firepower rangsora²¹ alapján a világ 5. legerősebb haderejével rendelkezik – átlagosan GDP-jének 0,9%-át fordítja katonai célokra. Számára a legfőbb geopolitikai veszélyt a folyamatos észak-koreai fenyegetés, a kínai geopolitikai terjeszkedés és a Kuril-szigetek kapcsán Oroszországgal fennálló területi vita jelenti. Japán esetében a GDP változás és a katonai költségvetés változása között a korábbiakban vizsgáltaktól alapvetően eltérő összefüggés rajzolódik ki.

3. ábra: GDP változás és a katonai kiadások változásának kapcsolata: Japán

Figure 3.: Correlation between GDP change and change in military spending: Japan

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank – Databank (2020) <https://databank.worldbank.org/home.aspx> és a SIPRI Military Expenditure Database (2020) <https://www.sipri.org/databases/milex> adatai alapján.
Letöltve: 2020.04.10.

Japán esetében az 1994-2018 időszak adatai alapján felrajzolt regressziós egyenes meredeksége negatív: -1,28. Vagyis amikor a japán GDP 1%-kal nő, akkor a japán katonai kiadások nagysága átlagosan 1,28%-kal szokott csökkenni, a GDP 1%-os csökkenése esetén viszont a katonai kiadások átlagosan 1,28%-kal nőnek. A fenti regressziós modell magyarázó ereje azonban igen csekély ($R^2 = 0,06$), így a két változó közötti lényegi összefüggésről nem beszélhetünk. Japánban tehát a gazdasági konjunktúra – legalábbis rövidtávon – nincs hatással a katonai kiadások nagyságára, ezért Japánnal szemben a gazdasági hadviselés révén elérhető GDP csökkenés valószínűleg nem fogja a katonai kiadások csökkenését eredményezni, sőt inkább még annak növekedését eredményezheti, így a szándékolt hatással akár ellentétes hatást érhet el egy ilyen jellegű geoökonómiai támadás.

A kutatás során azon országokat soroltam az „érzékenlen” kategóriába, ahol a regressziós egyenes meredeksége kisebb mint 1.

4.4. Érzékenységi sorrend

A fentiekben bemutatott regressziós modelleket elkészítettem a jelen tanulmányban szereplő mind a húsz országra vonatkozóan, a modellek főbb paraméterei az alábbi táblázatban kerülnek összefoglalásra (az érzékenység, vagyis a regressziós egyenes meredeksége alapján csökkenő sorrendben).

2. táblázat: A katonai kiadások GDP érzékenysége az eurázsiai geopolitikai térben

Table 2.: The sensitivity of military spending to GDP in the Eurasian geopolitical space

Sorsz.	Ország	Regressziós egyenes meredeksége	R2	Csoport
1	Indonézia	4,03	0,41	Nagyon érzékeny országok
2	Oroszország	3,12	0,46	
3	Magyarország	2,5	0,21	
4	Egyiptom	2,48	0,1	
5	Dél-Korea	2,14	0,42	
6	Egyesült Királyság	1,69	0,14	Enyhén érzékeny országok
7	Pakisztán	1,6	0,14	
8	India	1,35	0,09	
9	Törökország	1,25	0,22	
10	Spanyolország	1,23	0,08	
11	Szaúd-Arábia	1,06	0,08	

12	Olaszország	0,57	0,01	Érzéketlen országok
13	Izrael	0,51	0,02	
14	Ausztrália	0,18	0	
15	Kína	-0,11	0,012	
16	Németország	-0,48	0,01	
17	Irán	-0,65	0,01	
18	USA	-0,73	0,04	
19	Franciaország	-1,04	0,03	
20	Japán	-1,27	0,07	
	Átlag	0,97	0,13	

Forrás: Saját szerkesztés a Világbank – Databank (2020) <https://databank.worldbank.org/home.aspx> és a SIPRI Military Expenditure Database (2020) <https://www.sipri.org/databases/milex> adatai alapján.
Letöltve: 2020.04.10.

A fenti listán jól látható, hogy azon országok esetében, ahol a regressziós egyenes meredeksége nagy, ott jellemzően magasabb a regressziós modell magyarázó ereje (R^2), míg alacsonyabb (és főleg a negatív) meredekséghez igen alacsony, 0,1 alatti R^2 érték tartozik.

A lista első részében található országok esetében a katonai költségvetés erőteljesebben függ a GDP alakulásától, ezen országok esetében tehát működhet az a logika, hogy geoökonómiai támadás révén csökkenthető az adott ország katonai költségvetése, ezen keresztül pedig geopolitikai potenciálja. A listán lefelé haladva azonban egyre kevésbé érvényesül ez az összefüggés. A lista utolsó negyedében szereplő országok esetében pedig az is reális lehet, hogy a katonai potenciál csökkentését célzó gazdasági támadások éppen ellenkező hatást érnek el, a geoökonómiai eszközökkel megtámadott ország katonai kiadásai növekedni fognak, így katonai és geopolitikai potenciálja növekedhet.

Fontos tanulsága a fenti listának, hogy az Egyesült Államok és jelentősebb szövetségesei inkább a táblázat második részében foglalnak helyet, így az Egyesült Államok és a körülötte szerveződött szövetség kevésbé van kitéve a gazdasági recesszió miatt bekövetkező katonai potenciál csökkenésnek, egyúttal kevésbé érzékeny a katonai potenciál csökkentését célzó gazdasági támadásokra.

Oroszország a „nagyon érzékeny” országok közé tartozik. Adatainak további elemzése során egyébként arra juthatunk, hogy katonai költségveté-

sének alakulása nemcsak a GDP alakulásától, hanem az olajár alakulásától is jelentős mértékben függ. Amikor 1%-kal változik az olajár, akkor átlagosan 0,42%-kal szokott változni Oroszország katonai költségvetése – azonos irányba²².

Magyarország szempontjából érdekes eredmény, hogy a vizsgált húsz országból Magyarország a 3. helyet foglalja el érzékenység szempontjából, vagyis Magyarország katonai költségvetésének érzékenysége a GDP-re nézve nemzetközi összehasonlításban magasnak mondható. Tekintettel azonban Magyarország világpolitikai szempontból csekély katonai súlyára és aktivitására, valamint szövetségi pozíciójára, feltételezhető, hogy senkinek nem áll szándékában a magyar katonai költségvetést a magyar GDP csökkentését célzó gazdasági hadviselési eszközökkel befolyásolni.

5. Konklúziók

A gazdasági konjunktúra – természetes módon – hatással van az egyes országok kormányzati költségvetésének nagyságára, ezen keresztül pedig a katonai költségvetés nagyságára is. Ebből kifolyólag tehát a gazdasági konjunkturális folyamatok (és azok országonkénti eltérései) átrendezhetik az országok katonai erősorrendjét. Nemcsak azért mert a különböző országok az egyes időszakokban más-más gazdasági növekedést produkálnak, hanem azért is, mert a gazdasági növekedés (vagy éppen visszaesés) más-más hatást gyakorol az egyes országok katonai költségvetésének nagyságára.

Az eurázsiai térség meghatározó katonai hatalmaira (és Magyarországra) kiterjedő vizsgálat eredményeképpen megállapítható, hogy gazdasági fellendülés esetén például Indonézia, Oroszország, Egyiptom vagy Dél-Korea az átlagosnál nagyobb mértékben szokta növelni katonai kiadásait, így gazdasági fellendülés időszakában ezen országok pozíciója erősödhet a katonai erősorrendet mutató ranglistákon, míg gazdasági recesszió esetén ezen országok hátrébb sorolódhatnak, mert katonai kiadásaik másoknál meredekebben csökkennek. Ezzel szemben más országok (mint például az Egyesült Államok, Franciaország, Kína vagy Németország) katonai kiadásai gyakorlatilag függetlenek a GDP alakulásától, így katonai potenciáljuk a gazdasági konjunktúrától függetlenül stabilabb.

A konklúziók másik része a geopolitikai küzdelmeken belül a gazdasági hadviseléshez kapcsolódik.

A világ nagyhatalmai között folyó geopolitikai küzdelmek egy jelentős része ma már gazdasági síkon folyik. A gazdasági hadviselés eszköztára igen kiterjedt, magában foglal nyilvánosan deklarált és titkos geoökonómiai

eszközöket. A gazdasági hadviselés egyik gyakori célja a geopolitikai ellenfelek katonai költségvetésének csökkentése a GDP csökkentésén keresztül.

A vizsgálat konklúziója, hogy az egyes országok katonai költségvetésének GDP érzékenysége jelentős különbségeket mutat. Míg bizonyos országok (pl.: Oroszország, Indonézia, Egyiptom vagy Dél-Korea) katonai kiadásainak nagysága hatékonyan visszafogható gazdasági hadviselés révén, mert a GDP változása és a katonai kiadások változása között erősebb korreláció van, a regressziós egyenes pedig igen meredek, a felsorolt példák esetében 2 feletti. Ezen összefüggések ismeretében vetettek ki például gazdasági szankciókat Oroszországra az Egyesült Államok és szövetségesei a Krím orosz annexiója nyomán.

Az országok egy másik csoportja esetében a GDP változása és a katonai kiadások változása között már kisebb, de még mindig pozitív kapcsolat tapasztalható. Ide tartozik például az Egyesült Királyság, Pakisztán, India vagy Spanyolország (a regressziós egyenes meredeksége 1 és 2 között van). Ezen országok esetében működhet az a stratégia, hogy a gazdasági hadviselés eszközeivel elért GDP csökkenés a katonai kiadások, ezen keresztül pedig a katonai potenciál csökkenését eredményezik, de a várható hatás már nem olyan erős, mint az előző csoport esetében volt, egyrészt azért mert a regressziós egyenes meredeksége kisebb, másrészt azért, mert a regressziós modell magyarázó ereje (R^2) is kisebb.

A harmadik ország csoport esetén (ide tartozik például az Egyesült Államok, Kína vagy Japán) a GDP változása és a katonai kiadások változása között érdemi kapcsolat nem tapasztalható, a regressziós egyenesek meredeksége alacsony (sok esetben negatív). A regressziós modellekben tapasztalt negatív meredekség még azt is eredményezheti, hogy az adott ország ellen indított gazdasági támadás nyomán a katonai költségvetés (és a katonai aktivitás) növekedni fog, vagyis a szándékolttal éppen ellentétes hatást érhet el egy geoökonómiai támadás.

JEGYZETEK / NOTES

1. Mackinder, Halford John (1904): The Geographical Pivot of History. The Geographical Journal, 23. évf, 4. szám, (1904 április). 421-437 old.
2. Mackinder (1904)
3. Spykman, Nicholas John (1944): The Geography of the Peace. Harcourt Brace, and Co., New York
4. Spykman, Nicholas John (1969): The Political Map of Eurasia. In: The Geography of the Peace. Ed. by Helen R. Nicholl. Archon Books, J 1969, 35-44
5. Brzezinsky, Zbigniew (2017): A nagy sakktábla. Antall József Tudásközpont. Budapest.
6. Continents of the World (2020): 7 continents of the world. Online elérhetőség: <https://www.countries-ofthe-world.com/continents-of-the-world.html> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
7. World Population Review (2020): Continent and Region Populations 2020. Online elérhetőség: <https://worldpopulationreview.com/continents/> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
8. Nemzetközi Valutaalap (2020): DataMapper – GDP current prices. Online elérhetőség: <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
9. Global Firepower (2020): 2020 Military Strength Ranking. Online elérhetőség: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
10. British Petrol (2020): Statistical Review of World Energy. Online elérhetőség: <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
11. Szilágyi István (2018): Geopolitika. PAIGEO, Budapest, 16. old.
12. Shambaugh, George (2002): Encyclopedia Britannica: „Economic warfare”. Online elérhetőség: <https://www.britannica.com/topic/economic-warfare> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
13. Weiss, Thomas G. – Cortright, David – Lopez, George A. – Minear, Larry (1997) „Political Gain, Civilian Pain – Humanitarian Impacts of Economic Sanctions”. Rowman & Littlefield Publishers
14. Szép Viktor (2015): A gazdasági szankciók politikai hatékonysága. Politikatudományi Szemle XXIV. évf. 4. szám, 117-131. old.
15. Peksen, Dursun – Drury, A. Cooper (2010): Coercive or Corrosive: The Negative Impact of Economic Sanctions on Democracy. International Interactions, Volume 36, Issue 3, 240-264. old.

16. Global Firepower (2020).
17. Shirazi, Nima (2010): World Cup Domination & Entertaining the Empire. Foreign Policy Journal. Online elérhetőség: <https://www.foreignpolicyjournal.com/2010/06/19/world-cup-domination-entertaining-the-empire/> – utolsó letöltés: 2020.04.10.
18. The World Bank (2020): Databank. Online elérhetőség: <https://databank.worldbank.org/home.aspx> – utolsó letöltés: 2020.04.10.
19. Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI (2020): SIPRI Military Expenditure Database. Online elérhetőség: <https://www.sipri.org/databases/milex> – utolsó letöltés: 2020.04.10.
20. Global Firepower (2020).
21. Global Firepower (2020).
22. Glofák Péter (2019): Mérsékelhető-e Oroszország európai geopolitikai aktivitása az olajár mesterséges befolyásolása révén? Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok. 2. évf. I. szám 19-44. old. Online elérhetőség: <https://ojs3.mtak.hu/index.php/mksv/article/view/2236/1590> – utolsó letöltés: 2020.04.08.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- British Petrol (2020): Statistical Review of World Energy. Online elérhetőség: <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
- Brzezinsky, Zbigniew (2017): A nagy sakktábla. Antall József Tudásközpont. Budapest.
- Continents of the World (2020): 7 continents of the world. Online elérhetőség: <https://www.countries-ofthe-world.com/continents-of-the-world.html> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
- Global Firepower (2020): 2020 Military Strength Ranking. Online elérhetőség: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
- Glofák Péter (2019): Mérsékelhető-e Oroszország európai geopolitikai aktivitása az olajár mesterséges befolyásolása révén? Multidiszciplináris kihívások, sokszínű válaszok. 2. évf. I. szám 19-44. old. Online elérhetőség: <https://ojs3.mtak.hu/index.php/mksv/article/view/2236/1590> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
- Mackinder, Halford John (1904): The Geographical Pivot of History. The Geographical Journal, 23. évf, 4. szám, (1904 április). 421-437 old.

- Nemzetközi Valutaalap (2020): DataMapper – GDP current prices. Online elérhetőség: <https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPD@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
- Peksen, Dursun – Drury, A. Cooper (2010): Coercive or Corrosive: The Negative Impact of Economic Sanctions on Democracy. *International Interactions*, Volume 36, Issue 3, 240-264. old.
- Shambaugh, George (2002): *Encyclopedia Britannica*: „Economic warfare”. Online elérhetőség: <https://www.britannica.com/topic/economic-warfare> – utolsó letöltés: 2020.04.08.
- Shirazi, Nima (2010): World Cup Domination & Entertaining the Empire. *Foreign Policy Journal*. Online elérhetőség: <https://www.foreignpolicyjournal.com/2010/06/19/world-cup-domination-entertaining-the-empire/> – utolsó letöltés: 2020.04.10.
- Spykman, Nicholas John (1944): *The Geography of the Peace*. Harcourt Brace, and Co., New York
- Spykman, Nicholas John (1969): The Political Map of Eurasia. In: *The Geography of the Peace*. Ed. by Helen R. Nicholl. Archon Books, J 1969, 35-44
- Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI (2020): SIPRI Military Expenditure Database. Online elérhetőség: <https://www.sipri.org/databases/milex> – utolsó letöltés: 2020.04.10.
- Szép Viktor (2015): A gazdasági szankciók politikai hatékonysága. *Politikatudományi Szemle XXIV. évf. 4. szám*, 117-131. old.
- Szilágyi István (2018): *Geopolitika*. PAIGEO, Budapest, 16. old.
- The World Bank (2020): Databank. Online elérhetőség: <https://databank.worldbank.org/home.aspx> – utolsó letöltés: 2020.04.10.
- Weiss, Thomas G. – Cortright, David – Lopez, George A. – Minear, Larry (1997): „Political Gain, Civilian Pain – Humanitarian Impacts of Economic Sanctions”. Rowman & Littlefield Publishers
- World Population Review (2020): Continent and Region Populations 2020. Online elérhetőség: <https://worldpopulationreview.com/continents/> – utolsó letöltés: 2020.04.08.

BABUCS Zoltán:

Hazatért Nagyvárad! (1940. szeptember 6.)

Heraldika Kiadó, Budapest, 2020. 175 p.

„A két világháború közötti időszakban nemzeti létünk olyan elementáris feltámadása következett be, ami a mai fogyasztói tömegtársadalom embere számára szinte felfoghatatlan – írja a kötet előszavában Szakács Árpád. – A magyar életöszton olyan erővel tört fel, amire ritkán volt példa. 1920. június 4-től kezdve szinte minden magyar élet, gondolat központi célja volt visszavenni azt, amit kicsavartak a kezünkől. Ezért dolgozott mindenki, ez volt az élet értelme. A nemzet olyan közösségi létforma alapját jelentette, aminek ereje átsugárzik a mai korba, a mindennapjainkba.” A társadalmi összefogást, a kitűzött célnak mindent alárendelő országvezetés munkáját siker koronázta. A Felvidék déli részének visszatérését eredményező első bécsi döntés, Kárpátalja több részletben történt visszacsatolása után az ország lakossága feszült várakozással követte Erdély, és benne Székelyföld sorsát. A csoda – igaz részben – megtörtént.

Mivel 1940. június 26-án a Szovjetunió követelésére két nap múlva Románia visszaadta az Oroszországtól elvett Besszarábiát, a magyar kormány Erdély esetében is elérkezettnek látta az időt a trianoni igazságtalanság helyrehozatalára. Turnu Severinben (Szörényvár) Romániával tárgyalás kezdődött a kérdésben, de megszakadt. A magyar kormány ekkor úgy döntött, hogy fegyverrel szerez érvényt igazának. A berlini román követ időközben kormánya nevében német-olasz döntőbíráskodást kért. A tengelyhatalmak nem akartak háborút a két ország között, így 1940. augusztus 30-án megszületett a második bécsi döntés, amely értelmében partiumi, észak-erdélyi területek és Székelyföld, összesen 43.492 km², 1.344.000 magyar, 1.069.000 román és 47.000 német lakossal visszatérhetett a Magyar Szent Korona fennhatósága alá. Az országrész átadása, azaz a román csapatok kivonulása, és a honvédség bevonulása szeptember 5-e és 13-a között zajlott le. Az eseményekről az elmúlt években jó néhány könyv jelent meg, de még mindig nem elegendő. A közvélemény nagyobbik része nem ismeri, mi is történt valójában, hogyan fogadta a lakosság a felszabadító magyar katonákat huszonkét év román megszállás, elnyomás után. És nagyon sokan még mindig elhiszik a negyvenöt éves kommunista, és a napjainkban is folyó liberális történelemhamisítást.

A fentiek alapján hiánypótlónak tekinthető, és nagyon fontos kötet Babucs Zoltánnak a 80. évfordulóra megjelent, *Hazatért Nagyvárad! (1940. szeptember 6.)* című könyve. Nemcsak azért, mert nagyváros visszatéréséről ilyen alapos mű még nem jelent meg. Nemcsak azért, mert precíz, pontos, alapos és tárgyilagos. Nemcsak azért, mert részletesen, a hadtörténész pontosságával írja le a katonai eseményeket, ad leírásokat alakulatokról, harci járművekről, erődökről. Nemcsak hallatlanul gazdag képanyagáért. Hanem azért is, mert könyvével egy új műfajt alapított, nevezzük most történelmi albumnak. Hiszen régóta létezik történelmi eseményeket feldolgozó kiadvány. Mióta metszetekkel illusztrálják a nyomtatott könyveket, azóta vannak képes albumok, a fényképezés térhódítása óta fotóalbumok is. De Babucs Zoltán művét tekinthetjük az első olyan történelmi albumnak, amelyben a történészi munka és az archív képanyag nemcsak egy kötetben jelenik meg, hanem a két rész erősíti is egymást. A történész által leírtakat bizonyítja a fotóanyag, a fotókon látható eseményeket leírja a történész. Tehát a fényképek nem illusztrációk, hanem mondanivaló szerves részét alkotják. Ebben az értelemben nem hasonlítható azokhoz az egyébként történelmi albumnak hívott várostörténeti kötetekhez sem, amelyekben a települést bemutató képeslapokat, fotókat összegyűjtve leírják a képeken látható utcák, házak történetét, a hozzájuk kapcsolódó jeles eseményeket. Babucs Zoltán könyve Nagyvárad egy jeles korszakának a kezdetét, a magyar honvédek bevonulását bemutató képes tanulmány.

Így részletesen megismerhetjük belőle a magyar honvédség 1940. augusztus 28-ra tervezett támadásának részleteit. Annak a Carol-erődvonalnak az építéstörténetét és műtárgyainak a leírását, amely eredtileg Románia Magyarország elleni támadásának (emlékezzünk rá és tartsuk továbbra is eszünkben a Tisza vonaláig terjedő Nagy-Románia álmukat) lett volna a kiindulópontja, de 1939 – az első bécsi döntés – után a munkát felgyorsítva a védekezésben betölthető szerepét növelték.

Bemutatja a román uralom utolsó nagyváradai napjait: Amikor „a Carol-erődvonalból csürheként özönlött vissza a román katonaság” és a város visszhangzott a lövésektől. A visszavonuló román hadsereg atrocitásait, illetve az ezek megakadályozására szervezett Polgárőrség felállításáért vívott küzdelmet, a működését, és hősi halottai elestének körülményeit. Az időszak MTI jelentéseit, amelyek híven tudósítottak mindezeokról. Utóbbiakból a humor sem hiányzott. Ugyanis „a besszarábiai csúfos futás idején »Oradea Mare« postai felülbélyegzéssel, egy zárt boríték érkezett a bukaresti kabinetirodába. Nagy gonddal bontották fel, mert azt hitték, hogy valószínűleg az erdélyi »gyarmat«-ból hűségnyilatkozat érkezett. Azonban

ehelyett egy nagyváradi képeslap volt a levél tartalma, amelynek címzése a következő volt: »Carol Grosswardein Rumanien«. Ebben az a tréfa, hogy nem folytatólagosan írva, hanem taglalva a címzés értelme: »Carol gross war dein Rumanien« azaz magyarul: »Károly nagy volt a Te Romániád.« Megindult a legszigorúbb nyomozás.” Akkor nem találták meg a tréfacsinálót, de a visszatérés napjaiban már tudta mindenki Váradon, hogy ki volt, tisztelték is tettéért.

Leírja honvédeink és a kormányzó bevonulásának részleteit. Teljes egészében közli az alkalomból elhangzott köszöntő beszédeket. Érdekes a két román egyházi vezető (képmutató) fogadalma: Hűséges alattvalók lesznek népükkel együtt. Kifejtették, minden földi hatalom Istentől van, így aki a földi hatalomnak engedelmeskedik, Istennek engedelmeskedik. Ígérték, lojális állampolgárok lesznek, és így nevelik népüket is. A történelem megmutatta, mennyire voltak őszinték...

Külön ki kell emelni a jelenlévő szemtanúk írásait. Hory András, a turnu severini tárgyalások követe, bevonuló tartalékos hadnagy naplójában, Árvay Árpád váradi újságíró, Gálffy Sándor és Lestyán Endre plébánosok, de az ünnepségek egyszerű részt vevői is, visszaemlékezéseikben mind megörökítették azt az emelkedett hangulatot, ami jellemezte – nemcsak itt, hanem minden magyarlakta településen – a honvédek fogadtatását. Alátámasztva a kötet fotóin látható jeleneteket, egyúttal cáfolva a kommunista és liberális történetírás hamisításait. Az eufórikus hangulatot, ami szinte mindenütt jellemző volt, Babucs Zoltán találóan – bár ez a kifejezés katonai hadműveletek esetében nem hinném, hogy valamikor is elhangzott – „virágesős csókhadjáratnak” nevezte el. Ezt a jelen lévő külföldi újságírók tudósításai is alátámasztották. Nemcsak a baráti német és olasz sajtóba, hanem az angol és amerikai lapokba is eljutott a magyar honvédek köszöntésének a módja.

Végül a szerző röviden összefoglalja a magyar élet visszatérésének első napjait. A katonai parancsnokság a spekulációt megelőzendő annal maximalta az árakat, intézkedett a lej beváltásáról. Napokon belül harminc vagon búza érkezett a város élelmiszerállátásához. (A kivonuló románok mindent magukkal vittek, ami mozdítható volt. Csak piszok és szenny maradt, hetekig takarítani, fertőtleníteni kellett utánuk.) A román uralom alatt maradt Dél-Erdélyből menekülőket elszállásolták. Akinek nem volt pénze, ingyen élelmet kapott. Beindították az ipari termelést és az oktatást. 1940. november 25-én dr. Soós István, az új polgármester letette az esküt, ezzel megszűnt a katonai közigazgatás. Röviden: az élet visszatért rendes kerékvágásába, Nagyvárad bekapcsolódott Magyarország vérkeringésébe. (Talán senkit sem lep meg, hogy vitéz Rajnay Károly városparancsnokot, később

főispánt 1945-ben háborús bűnösként letartóztatták a magyar kommunista hatóságok, nem jogerősen hatévi fegyházra ítélték, majd 1946-ban kiadták a biztos halálba Romániának.)

Végül néhány gondolat az album képeiről. Többségén virágeső, nemzeti színű zászlók, integető emberek, boldog magyar arcok. Önmagukban cáfolják a kommunista és a liberális történetírás megállapításait. A tanulmány-nyal, a visszaemlékezésekkel együtt még inkább. Kettőszázhét fotó, közöttük néhány képeslap, huszonkilenc grafikus dokumentum és négy térkép. Többségében eddig publikálatlanok. Kivétel nélkül a szerző magángyűjteményéből, vagy más magánszemélyek által a kiadáshoz rendelkezésére bocsátott képek, dokumentumok. Először elgondolkoztam rajta, hogy-hogy nem sokszorozta meg a szerző a fényképek számát, a kötet terjedelmét közgyűjteményeink segítségével? Aztán rájöttem, fölösleges időtöltés. Hiszen az is jellemző információ ezekről az intézményekről, mit tartanak fontosnak gyűjteni, és mit nem.

Befejezésként az a kérésünk Babucs Zoltánhoz, bátran folytassa munkáját, várjuk tőle vagy Nagyvárad 1940–1944. évi történetéről, vagy valamely másik csehszlovák, román vagy jugoszláv iga alól felszabadult magyar városba való bevonulásról szóló történelmi albumát.

*Kása Csaba
Magyarságkutató Intézet
Történeti Kutatóközpont
ügyvivő szakértő*

